

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Seydi Çelik

TÜCCARLAR, FATİHLER VE ZİGGURATLAR

İlkçağda Kent Devletinin
Ortaya Çıkış Dinamikleri

sarmalkitabevi

Dr. Öğr. Üyesi Seydi ÇELİK

İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümünde okudu. Buradaki eğitimini yanda bırakarak İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesine girdi. Avukatlık stajını tamamlamasının ardından Kocaeli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku ABD'na Araştırma Görevlisi olarak başladı. Aynı Üniversitede Kamu Hukuku alanında Yüksek Lisansını tamamlayarak İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne Araştırma Görevlisi olarak geçti.

İstanbul Üniversitesi'nde tamamladığı Hukuk Doktorasının ardından Kocaeli Üniversitesi'ne Öğretim Üyesi oldu. 2008 yılında Osmanlıdan günümüze asker-sivil ilişkilerinin hukuki çerçevesini çizdiği "*Devlet ve Asker*" adlı kitabı yayımlandı. Kocaeli Hukuk Fakültesi'nde Dekan yardımcılığı görevinde de bulunan Çelik, halen KOÜ Hukuk Fakültesinde "Genel Kamu Hukuku", "Uluslararası İnsan Hakları Hukuku" ve "Devlet Teorisi" derslerini yürütmektedir.

İlgi alanları arasında antropoloji, siyaset felsefesi, ilköğ tarih ve arkeolojisi, demokrasi kuramları, asker-sivil ilişkileri bulunmaktadır. Yazar ayrıca konservatuarda heykel sanatı eğitimi almıştır ve kişisel atölyesinde çalışmalarını sürdürmektedir.

İletişim adresi

seydice@gmail.com

SARMAL KİTABEVİ

Yayıncı Sertifika No: 48172

ISBN: 978-625-7647-66-3

Tüccarlar, Fatihler ve Zigguratlar

İlkçağda Kent Devletinin Ortaya Çıkış Dinamikleri

Dr. Seydi Çelik

Yayına Hazırlayan: *İsmet Gülseçgin*

1. Baskı: Eylül 2021

Baskı ve Cilt

Repar Tasarım Matbaacılık

Merkez Mah. Cemal Ulusoy Cad. No: 43

Yenibosna / Bahçelievler/İstanbul

Sertifika No: 40675

Sarmal Kitabevi

Handegül Sok. Adatepe Sitesi A-3 Blok D: 65

Maltepe - İstanbul

Tel: 0532 297 72 59

www.sarmalkitabevi.com

TÜCCARLAR FATİHLER VE ZİGGURATLAR

İlkçağda Kent Devletinin Ortaya Çıkış Dinamikleri

Dr. Seydi ÇELİK

sarmalkitabevi

İÇİNDEKİLER

Önsöz

GİRİŞ

DEVLETİN KÖKENİ HAKKINDA

Asabiyet Teorisi

Anlam Borcu ve Devletin Ortaya Çıkışı

Fetih Teorisi

Ekonomik Teori

Clastres ve “Devlete Karşı Toplum”

Aile Teorisi

Kültüpleşme/Dernekleşme Teorisi

İş Yöneticiliği Teorisi

Nüfus Baskısı Teorisi

Hidrolik Toplum Teorisi

“Büyük Adamlık” Kurumu

Kadın Değiş-tokuşu ve İktidarın Ortaya Çıkışı Teorisi

DEVLETSİZ PAZAR: İLKEL ARMAĞAN

EKONOMİSİNDEN TAKAS EKONOMİSİNE

Ticaret Öncesi Toplumlar

İlkel Pazanın Ortaya Çıkışı

Neolitik Dönem

Tabu, Totem ve İktidar

Neolitik Dönem

Göbeklitepe’nin Gör Dediği...

Tarım Devrimi ve Takas Ekonomisi

KENT DEVLETİNİN DİNAMİKLERİ

Tüccar, Fatih ve Rahip

Agora Versus Akropol

Seküler Bir Yeniden Dağıtım Kulesi: Ziggurat

Sikkenin İktidarı İktidann Sikkesi

SONUÇ

*Ortakçı ve eşitlikçi yapılarını konumak suretiyle devletsiz
yaşabilme başarısını gösteren atalarımıza ithaf edilmiştir...*

ÖNSÖZ

Bu kitabın ortaya çıkışı aslında bir sempozyumda sunduğum tebliğ için yaptığım okumalara dayanmaktadır. Dijital paraların yeni çıktığı bir dönemdi. Japon bir mühendisin hazırladığı algoritmaya dayanan ve *blockchain* adı verilen tamamen sanal bir paranın yükselişi herkes gibi benim de dikkatimi çekmişti. Elbette devlet teorisi çalışan bir bilim insanı olarak benim göz önüne aldığım şey bu paranın iktisadi getirisi ve götürüsünden çok olası sosyo-politik etkileriydi. Bir merkezi olmayan bu paranın, merkezi ulus devlet sistemleri üzerinde nasıl bir etkisi olacaktı. İleride yaygınlaşması halinde kimseye ait olmayan, kimserin üretmediği bu para, para basma tekeline sahip ve onu kontrol etmeleriyle tanımlanan ulus devletleri ortadan kaldıracak mıydı? Bu gerçekleşirse, yerine nasıl bir sistem gelecekti? Faşizm hariç bütün siyasi düşünce sistemlerinin özgürlüklerin önünde engel olarak gördükleri için ortadan kalkması gerektiğine inandıkları, en azından sönümlenmesini arzuladıkları “devlet”in sonu mu geliyordu? İktisat bu kadar belirleyici ve para bu kadar güçlü bir unsur olabilir miydi? Biraz spekülatif olsa ve biraz fütürolojiye kaysa da tebliğimde bu sorulara kısaca değinmiş ve fakat asıl önemli olanın blockchain algoritması olduğunu, bir kere yazıldıktan sonra kimserin müdahale edemediği bir algoritmalar dünyasının belli dönüşümleri beraberinde getirme potansiyelinin olduğunu altını çizmiştim. Gerçekten de artık bir “algoritma devlet” çağı başlayabilir miydi? Sadece örneğin üretimin bütün safhalarını saptayan ne kadar ve ne sürede üretim yapılacağını belirleyen, işçilerin/memurların performansını denetleyen basit yazılımlar değil, bundan farklı, daha öte bir şeyle karşı karşıya olabilir miyiz? Bütün devlet hizmetlerinin algoritmalar aracılığıyla yürütüldüğü bir sistemde on binlerce memura ihtiyaç kalmayacaktır. Örneğin yurttaşların bütün tapu belgelerinin bir blockchain algoritmasında tutulduğu ve alım satımların buradan yürütülebildiği bir yerde devletin tapu müdürlüğü gereksiz bir kuruma dö-

nüşecektir. Covid-19 denilen virüsün yol açtığı salgın döneminde kendimizi bu dijitalleşen devlet tartışmalarının içinde bulunca, *devletin geleceği geldi* diye düşünmeden edemedim.

Bütün bu okumaların sonunda ekonominin ve paranın bu müteşem dönüştürücü gücüne ettiğim tanıklık beni ilk devletin ortaya çıkışı teorileri üzerinde daha derin düşünmeye sevk etti. İlk kent devletlerini kurdukları için Sümerler üzerine yaptığım okumalardan sonra üretim ilişkilerinin belirleyiciliğini ve devletli bir topluma geçişte en önemli dinamiğin mal değiş-tokuşu ile başlayan ticaretin olduğuna ikna oldum. Kendine yeten küçük/yerel pazarını küresel ölçekli pazara dönüştürebilen toplumların hızla organizasyonlarını kurumsal hale getirdiklerini ve devletli toplumu örgütlediklerini görüyoruz. “Meta Değişimi ve Paranın Siyasal İktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Sürecindeki Rolü” adıyla yayımladığım bir makalemde emtia ticaretinin kurumsallaşmadaki rolünü inceledim. Bu makalemin ardından kent devletinin ortaya çıkmasında rolü olan diğer bütün dinamikleri de derinden incelemek ve bunların ticaretin bir unsuru olarak önemli görevler ifa ettiğini göstermek ve bir devlete ve uygarlığa geçiş teorisi değil ama kent devletine geçişin bir çözümlemesini denemek üzere elinizdeki kitabı hazırladım. Elbette her deneme eksikliklerle maluldür ve bütün eksikliklerin sorumluluğu bana aittir.

Bu vesileyle, kitabın taslağının dil açısından ilk okumasını yapan SDÜ Hukuk Fakültesi’nden Dr. Didem Erdoğan’a ve KOÜ Hukuk Fakültesi’nden öğrencim Canan Ağyürek’e, kürsü arkadaşım Dr. Öğr. Üyesi Emek Bayrak’a ve yoğunluğuna rağmen taslağın son okumasını yaparak çok değerli eleştirilerini ve katkılarını benden esirgemeyen Doç. Dr. Betül Urhan’a teşekkür etmeyi borç bilirim.

Elbette Sarmal Yayınevinin sahibi İsmet Gülseçgin ve bütün yayınevi çalışanlarının emeği olmazsa bu kitabın okuyucuya ulaşması mümkün olmazdı; müteşekkirim.

GİRİŞ

Tarih öncesi dönemleri, onun bir küçük bölümü de olsa yazmak her zaman sıkıntılı ve güç bir süreçtir. Çünkü insanın ortaya çıkışından bugüne kadarki varoluşunun yüzde doksan dokuzu tarih öncesi dediğimiz yazılı kayıtların olmadığı döneme aittir. Tarihte insanlığın son beş bin yılda geçirdiği aşamaların son derece az ve eksik bir kaydı vardır. Günümüzde devlet, insanın gündelik hayatının her aşamasını belirleyen, doğrudan veya dolaylı olarak bireyin yapıp-ettiği her şeyle ilgilenen, halk için/halka rağmen çıkardığı yasal düzenlemeler aracılığıyla bütün davranış ve düşüncelerini kuşatan, eğitim ve diğer ideolojik araçlarla algılarını oluşturan kurumsal yapıya verilen isimdir. Ancak bu tanım genel geçer bir olgu olarak düşünülmekte ve çok eski zamanlardan günümüze farklı yer ve zamanda ortaya çıkmasına rağmen bütün siyasal iktidar kurumları aynı isimle adlandırılmaktadır. Bu yapıyı daha iyi anlayabilmek için “insanlık tarihi” üzerine yapılan araştırmalar çok önemli sorunların aydınlatılmasını sağlar. İlkel toplumun tarihsel perspektifle incelenmesi, insanın kökeni, dinin doğuşu, sanatların ve bilimlerin ortaya çıkışı, sınıfların ve devletin oluşumu gibi konularda bize önemli veriler sunar. Bu bağlamda ilkel toplulukları modern toplumlarla yan yana incelemek bu kültürel ve siyasi evrimin dinamiklerini çözmemizde yardımcı olur. Çünkü insanlık tarihi, bugünden bakarak “kopuşlar” ve “sıçramalar” şeklinde gelişiyormuş gibi görünsede aslında alttan alta bir “sürekliliğin” izlerini içinde barındırır. Bu bağlamda avcı-toplayıcı insan topluluklarının bir anda devletli bir topluma geçmiş oldukları düşünülemez. Üstelik devletli toplum yapısı tecrübe edilmediği için ilk insanların devletli topluma geçişi arzulanması diye bir durum da mümkün değildir. Doğa durumundaki insanların toplumsal örgütler oluşturmaları, bu örgütlerin birbirleriyle veya toplumla olan ilişkilerini düzenleyen mekanizmalar kurmaları ve bunların birbiriyle

uyumlu ve bütüncül bir şekle ulaşması için şartların olgunlaşması gerekir.

Devletli toplum, özellikle belli coğrafyalarda yaşayan insan topluluklarının ağır adımlarla yürüdüğü sosyolojik evrimin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim günümüzdeki bütün kuşatıcılığına rağmen tarihin büyük bir diliminde bir devlet organizasyonuna rastlamamaktayız. İnsanlar milyonlarca yıllık insanlık tarihinin sadece son beş bin üç yüz yılı içinde devletli bir toplum haline gelebildiler.¹ Bu nedenle tarihsel bağlamıyla ele alındığında insan toplumları kabaca devletli ve devletsiz olarak iki temel sınıflandırmaya tabi tutulur. Bu sınıflandırma çoğu kez uygarlık tarihi kitaplarında ima edildiği gibi uygar ve uygar olmayan toplum şeklinde anlaşılmamalıdır. Devleti tarihsel bir zorunluluk olarak ele almak kadar devleti özgül bir uygarlık kategorisi olarak sunmak da yanlıştır. Uygarlık devletten daha geniş bir içeriğe sahiptir. Uygarlık, devleti de kapsayacak biçimde, aynı zamanda insanlığın bilgi birikiminin aktarılmasına yarayan yazılı bir dilin, artı-üründen faydalanan profesyonel yöneticilerin, bürokrasinin/ memurların, din adamlarının, zanaatçıların ciddi bir orana ulaştığı toplumları ifade eder.² Nitekim Mezopotamya bölgesindeki toplumlarda devlet belki de neredeyse en başından beri bunlara sahip olarak gelişti. Bunun yanında örneğin Afrika, Okyanusya ve hatta Avrasya step-leri bölgesinde yazı dilini geliştiremedikleri halde pek çok yönetim düzeneğine sahip toplumlar da mevcuttu.

Sorular ortadadır; avcı-toplayıcılar nasıl bir yaşam örüntüsüne sahiptiler; daha önemlisi ne oldu da yerleşik hayata geçtiler ve bu kez nasıl bir yaşam örüntüsü oluşturdular? Somutlarsak, devletsiz toplumlar olarak yaşarken bazı coğrafyalardaki bazı insanlar neden

¹ UYGUN Oktay, Devlet Teorisi, Oniki Levha Yayınları, Gözden Geçirilmiş 7. Baskı, İstanbul, 2020, s.40.

² CHILDE, Gordon, "Civilization, Cities and Towns", Antiquity, no:121'den akt. CLAESSEN, Henri J. M./SKALNIK, Peter, Erken Devlet, Çev. Alaeddin Şenel, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 1993. s. 130.

ve nasıl devletli topluma geçiş yaptılar, diğerleri neden yapmadı/yapamadı? Toplumun içine gömülü olan iktidar, nasıl oldu da toplumdan ayrılarak, topluma yabancı bir zümrenin eline geçti? Bu bölünme ya da farklılaşmanın kaynağı Rousseau'nun ifadesiyle "uğursuz bir raslantı" mıydı?

İlk kez yerleşik hayata geçen insanların MÖ 12.000'li yıllarda yaşadığı tahmin edilmektedir ki bunlar insanlığın ilk devlet tipi olarak adlandırabileceğimiz kentlerin ortaya çıkışının öncülleri olmuştur. Bu dönemin Neolitik Dönem olarak adlandırılması doktrinde yerleşmiştir. İleriki sayfalarda göreceğimiz gibi, bu konuya ilgi gösteren ilk araştırmacılar o dönemin sınırlı buluntularına bakarak yerleşik hayata geçişin tarım devrimiyle olduğunu düşünmüşlerdi; bu araştırmacıların eserlerinde Neolitik Dönem dendiğinde tarım toplumu kastedilirdi. Uzun süre bu görüş değişmeden kaldı. Ancak Anadolu coğrafyasında yapılan kazılar tarım öncesi ilk köy yerleşimlerinin varlığını ortaya çıkarmıştı. Neolitik ismi, tarım devrimini de kapsayacak biçimde, yerleşik hayata geçişin genel adı oldu. Bu dönem yeni teknolojik buluşların yanı sıra toplumun yaşam biçimi, hayata bakışı ve düzeninde de köklü değişikliklerin gerçekleştiği bir dönemdir. Nitekim bugünkü Diyarbakır'da Çayönü ve Körtik Tepe, Batman'da Hallan Çemi, Urfa'da Nevali Çori ile Göbeklitepe gibi yerleşmeler, MÖ 12.000'li yıllarda avcı toplayıcıların toprağa yerleştiği ilk yerler olarak ortaya çıkarılmıştır. Bu yerleşmelerden binlerce yıl sonrasına tarihlenen, MÖ 9000-7000'li yıllar arasında, tarım devriminden önce de yerleşik hayata geçildiğinin kanıtları olarak büyük önem arzeden ve büyüklüklerine bakarak artık köy diyebileceğimiz yerleşmelere rastlanır. Nitekim Orta Anadolu'da Konya-Çatalhöyük, Mersin-Yumuktepe, Filistin'deki Eniha ile Kuzey Irak'ta kurulan ve nüfusu 100-150 civarında olan Jarmo yerleşmeleri doğada kendiliğinden yetişen zeytin, incir ve tahıl gibi ürünleri toplayarak ve hayvancılık yaparak geçiniyorlardı. Hatta bu yerleşmelerden Mersin-Yumuktepe, zeytin ve incirin ilk evcil-

leştirildiği yer olarak tanımlanır. Ancak bu yerleşmeler köyden kente dönüşememişlerdir. Nüfusu on bin civarında tahmin edilen-Çatalhöyük bu yoğun nüfusuna rağmen eşitlikçi yapısını korumayı başarmış ve yöneten-yönetilen ayrımının oluşmasına toplum veya koşullar izin vermemiştir. Dolayısıyla kitabın ilerleyen bölümlerinde değinileceği gibi bu yerleşimler bize tanım devriminden önce de yerleşik hayata geçiş yapan ve kent devleti kadar karmaşık olmasa da kurumlaşmış bir köy yapısını oluşturan toplumlar olduğunu göstermektedir. Çatalhöyük'ün Neolitik dönemde de bu eşitlikçi yapısını koruması ve yönetici bir sınıfın yanı sıra kamusal binaların ortaya çıkmamış olması düşündürüktür. Bu da bize devletin ortaya çıkması için avcı-toplayıcı ekonomiden tanım ekonomisine geçmenin yeterli olmadığını göstermiştir.³ Bu yerleşimlerin kent devletine dönüş(e)meişlerinin çeşitli sebepleri tartışılmıştır. Yine de devletli topluma geçiş sürecinde görülen ve basit-bölünmüş toplumsal yapıdaki ilişkileri düzenleyen bu örgütsel yapıları *erken devlet*⁴ olarak adlandırmak mümkündür.

Nihayet bu öncüllerinin ardından tanım devriminin de tetiklediği karmaşık yapıya sahip ilk kentler, MÖ 4000'li yılların sonlarına doğru Mezopotamya'da ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu bölgede etrafı surlarla çevrili ve bir tapınak etrafında diğer yapıların yer alması ile şekillendiği kabul edilen ilk Sümer kentleri, aynı zamanda siyasal olarak birer kent devletiydi. Site adı verilen bu kent devletlerine Ur, Uruk, Eridu, Lagaş, Kiş ve Larsa gibi kentleri örnek verebiliriz.⁵ O halde, karmaşık yapıdaki devletli bir topluma geçişte temel dinamikler ve unsurlar nelerdi? Homo sapiens, örgütlü, hiyerarşik ve kurumsallaşmış toplumsal yapıları ne zaman, nasıl ve neden oluşturdu? Devletli toplumu kuran unsurlar, iç dinamiklerin

³ UYGUN, 2020, s. 44.

⁴ Bkz: CLAESSEN/SKALNIK, 1993, s. 21 vd.

⁵ KUHRT, Amelie, Eskiçağda Yakınoğlu, Çev. Dilek Şendil, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, s. 17-24.

mi yoksa dış dinamiklerin mi etkisiyle ortaya çıktı? Kitabın ilerleyen bölümlerinde bu tartışmalara yer verilmiştir.

İnsanın, ayakları üzerinde durması ve ardından alet kullanmaya başlamasıyla başlayan ve nihayet doğayı dönüştürme yeteneği edinmesiyle devam eden sürecin sonunda, Aristoteles'in 'zoon politikon'u (politik/toplumsal hayvan) haline nasıl geldiği konusunda bilim insanları tartışmaya devam etmekte; kendi disiplinlerindeki uzmanlıklarına göre bu sorulara cevaplar aramaktadırlar. İnsanların politik olarak örgütlenmelerinde belirleyiciliği kabul gören sosyal, ekonomik, coğrafi koşullar gibi pek çok dinamiğin olduğunu söylemek mümkündür. Hatta bazen tek bir insanın düşüncesi veya eyleminin hiç aza insanı mayacak derecede etkili olduğu da bir gerçektir. Genel olarak nevi şahsına münhasır insanlar arasından çıkan bu kişilerin bazıları, düşünceleri ve/veya eylemleriyle sadece çevresindeki bir avuç insanı etkilerken, bazıları ise ait olduğu toplumun tamamına ve hatta küresel düzeyde etkilere neden olurlar. Bu etkiler bazen olumlu yönde toplumsal sıçramalara yol açıp uygarlık merdiveni için bir basamak oluşturabilirken bazen de toplumu tam bir mahvoluşa sürükleyebilir. Her halükârda yaşanan bu deneyimler insanlık tarihinde derin izler bırakmakta, bambaşka yeni düşünce ve eylemlere ilham vererek insanlığın gelişimine katkı sunmaktadır.

İlk devlet organizasyonu kent devleti olarak örgütlendiği için bu çalışmada önce kent devletinin kökenlerine bakacağız. Kent devletinin kökenini tartışmadan önce dönemin kentinin ne anlama geldiğine kısaca değinmek gerekir. Kent birçok açıdan tanımlanabilir. Modern kent de göz önünde bulundurursak, kent, sosyal olarak büyük ölçüde asabiyyet bağlarıyla birbirine bağlı, kültürel benzeşmesi fazla olan bireylerden oluşan ve fakat insan ilişkileri ve teknolojilerin karmaşıklıştığı, işbirliği yerine işbölümüne dayalı bir ekonomik sisteme geçmiş, kurumsal bir yönetim düzeneği örgütlemeyi başarmış yerleşme şeklinde tanımlanabilir. Yapıların otur-

duğu alanın büyüklüğü ve nüfus yoğunluğu gibiniceliksel unsurları kenti kent yapan unsurlardan saymamak yerinde olur. Nitekim büyüklüğüne ve nüfus yoğunluğuna rağmen Çatalhöyük köy olarak görülürken, boyutları gösterişsiz, 100-150 kişiyi barındıran Kerkük-Jarmo yerleşimi kent tanımını hak etmektedir. Sosyolojik bir tanım denemesi yapacak olursak, kent, belli bir mekânda yoğunlaşmış insanların birbirleriyle etkileşime girdikleri, malların değiş tokuş edildiği ve fikirlerin yayıldığı bir siyasal/kültürel ilişkiler ve kararlar merkezidir. Köyden daha karmaşık ilişkiler ağıyla kişi ve aile düzeyinde üstesinden gelinemeyecek sorunların çözümünde işlevsel olanaklar sunar.⁶

Kenti köylerden ayıran en büyük fark pazaryerinin gelişmiş olmasıdır. Böylelikle köyün aksine, bireyin ihtiyacı olan maddelerin, bizzat bireyin kendi ailesi tarafından karşılanması yolu terkedilerek, başkalarının ürettiği ürünlerden sağlanması yoluna gidilmiştir. Sunulan ürün ve hizmetler yerleşmenin çeperleriyle sınırlı değildir; dışarıyla da kurulan ticari ilişkilerde malların toplanma ve yeniden dağıtımını sağlayan bir pazarın varlığı belirleyicidir ve bu da belki de kent tanımının en önemli ölçütüdür. Bu bağlamıyla, ancak, yerleşimlerinin merkezinde, Karum ya da Agora adı verilen pazaryerini oluşturabilen köyler kent olabilmeyi başarmışlardır.⁷ Artı-ürün, örgütsellik, işbölümü ve uzmanlaşma gibi unsurlar bu gelişmeyi takip etmiştir. Pazaryerini yerel bırakmayıp, önce taşrasına, sonra da tüccarlarının gidebileceği en uç sınıra kadar açabilen köyler kente dönüşebilmiştir. Dolayısıyla kentin geliştirdiği idari ve ekonomik kurumların yanı sıra din kurumlarının da pazaryeriyle olan ontolojik ilişkisi ayırt edicidir.⁸

⁶ HUOT, Jean-Louis/ THALMANN, Jean-Paul / VALBELLE, Dominique, Kentlerin Doğuşu, Çev. Ali Bektaş Girgin, İmge Yayınları, 2000, s.14.

⁷ ÇELİK, Seydi, Meta Değişimi ve Paranın Siyasal İktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Sürecindeki Rolü, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.29, S:2, ss. 1275-1304, 2021, s.1278.

⁸ MIEROOP, M. Van de, Antik Yakındoğu'nun Tarihi, Çev. Gül Sinem,

Dolayısıyla bu kitap insanlık tarihinde toplumların mevcut sınırlarını aşmak dürtüsünü içinde barındıran insanları ve özellikle ticaretin dönüştürücü gücünü, tüccarların kent devletine geçişte oynadığı belirleyici rolün altını çizmek için yazıldı. Uygarlık, sadece bir toplumun/kültürün kendine özgü üretiminden değil, pek çok değişik toplulukların çok geniş bir yığınının kültürel etkileşimlerinin sonucu, zamanda ve mekânda geniş bir şekilde çeşitlenmiş ve türlü çevrelerden bir araya toplanmış fikirlerin birleşimidir. Kùltürler arası köprüyü kurmak suretiyle topluluklar arası etkileşimi sağlayan ve bu birleşimin oluşmasında büyük pay sahibi olan unsur ise ticaret olmuştur. Uygarlığa dair en önemli buluşların altında da pazanın yattığını söylemek yanıltıcı olmaz. Tekerleğin icadından yel değirmenine, sandallardan daha büyük ve dayanıklı olan yelkenlilerin ortaya çıkmasına kadar, en küçükten en büyüğüne tüm buluşların ticareti geliştirme yolunda seferber edildiği görülmektedir.

Devlet teorisi çalışan bir hukukçu olarak bu kitapta arkeoloji başta olmak üzere ilgili bütün disiplinlerin bulgularından yola çıkarak devletli toplum yapısına geçiş sürecinde tüccar, fatih ve ruhbanları bir dinamik olarak ele alacağım ve bu konuda nasıl bir rol üstlendiklerini göstermeye çalışacağım. Burada diğerleri kadarnet durmayan ruhbanlar ifadesinden kastımız, aslında genel anlamıyla din adamlarıdır ki bunun içine kâinatı yönettiği düşünülen ruhlarla iletişim kuran tüm ruhbanlar, şamanlar ve peygamberler de dahildir. Ancak Mezopotamya özelinde incelediğimiz bu üç insan tipinin bu kitaptaki kesişme noktalarının ticaret olduğunu, ticaretin toplumları kurduğunu ve bunu yaparken bu üç insan tipinin öneminin altını çizeceğimizi belirtelim. Tüccar, fatih ve ruhbanların ortaya çıkması “erken devlet” olarak da kategorileştirilebilen devletli toplumun ortaya çıkma koşullarının olgunlaştığına delalet eder.

Ticaretin toplumu dönüştürme gücünü antik dönem kolonile-
rinde net olarak görmekteyiz. Antik çağın güçlü dürtülere sahip

tüccarlarının giderek zenginleşen toprak soylularının artan gereksinimlerini ve lüks tüketimlerini karşılamak üzere ticaretin sınırlarını genişletme yolunda attıkları bir başka adım Akdeniz kıyılan boyunca ticaret kolonileri oluşturmak olmuştur. Bu yeni koloniler ana ülkeden farklı olarak tamamen ticaretin sürdürülebilirliğini sağlamak üzere yeni bir kurumsallaşma sürecine girmişlerdir. Çünkü ticaret aynı zamanda giderek daha çok karmaşık hale gelen ve kendiliğinden yürütülemeyecek bir faaliyettir. Fenikeliler tarafından kurulan Akdeniz kıyı kolonilerinde, önce ekonominin dayattığı kurumlaşmış kent devletlerinin ortaya çıkmasıyla başlayan süreç sosyo-politik yeni gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Örneğin Antik çağın kent uygarlığı önce Ege'nin Anadolu kıyılarında, yaklaşık yüz yıl sonra ise karşı kıyıya geçerek yine bir Fenike-Mısır ticaret kolonisi olan Atina'da felsefenin ortaya çıkmasını sağlayacak kültürel iklimi de oluşturmuştu. İlk demokrasi denemesinin yapıldığı Likya Birliği ve ardından Atina demokrasisi ticaretin imkân verdiği koşullar altında gerçekleşebilmiş ve insanlık tarihine armağan edilmiştir. Mitoloji/din gibi inanç sistemleri de artık ticaretin hizmetinde farklı işlevler yüklenmişlerdir. Bu konuda antik dönem Sümer Zigguratlarının ve daha sonra ortaya çıkacak olan yeni Fenike kolonilerinde kurulan tapınakların aynı zamanda bu dönemin bankaları gibi işlev gördüklerini hatırlatmak yeterlidir. İslam peygamberi Hz. Muhammed'in aynı zamanda bir tüccar olduğu, dağınık haldeki çöl bedevilerinden bir devletli toplum yarattığı ve bir çöl dilini küresel bir kültür ve ticaret dili haline getirdiği düşünülürse kitapta yer verilen üç insan tiplemesinin aslında ticaret kavramıyla dolaylı veya doğrudan ne kadar ilişkili olduğu ortaya çıkacaktır. Dünya tarihinin gördüğü en büyük fatihlerden olan İskender'in gerçekleştirdiği doğu seferinin, aynı zamanda oluşturduğu yeni ticaret ağlarıyla küresel ölçekli ticaret örüntülerini kuran ve dolayısıyla kültürel etkileşimi de başlatan bir sefer olduğu akılda tutulmalıdır. Bu nedenle tüccar, fatih ve rahip olgularını konu alan

kitabımız, bir an için birbirinden farklı gibi duran bu üç insan tipini birbirinden tamamen bağımsız bölümlerde incelemek yerine hepsini “ticaret” olgusu potası içinde eriterek değerlendirmeyi tercih etmiştir. Bu nedenle kitabın amacı ticaretin yol açtığı kurumsallaşma ve merkezileşme eğiliminin kent devletlerini nasıl ortaya çıkardığını ortaya koymak, bu üç insan tipinin de bu minvalde ve son tahlilde toplumların devletli hale gelmesine nasıl ortam hazırladıklarını göstermektir.

Elinizdeki çalışmada ana hedef özellikle Mezopotamya kent devletinin kökenleri, doğası ve bir nevi tarihçesi üzerine mevcut kaynakların yeniden değerlendirilmesi olarak belirlenmiştir. Devletin ortaya çıkışı ile ilgili bazı teorilerin ele alındığı birinci bölümde özellikle Mezopotamya kent devleti özelinde yazılmış teorilere de yer verilmeye çalışılmıştır. Bu teoriler kitabın diğer bölümlerindeki değerlendirmelerimizde yeri geldikçe tekrar ele alınmış ve yeniden yorumlanmıştır. Eski Çağlar üzerine yapılan böylesi bir çalışmanın, doğası gereği kesinlik içermeyen ve parçalar halinde bir yapıda olması ve kuşkusuz eldeki buluntu kanıtlarının da yetersizliği değerlendirildiğinde mevcut problemlerin bazıları için kesin kenarları olan hükümler içermemesi normal karşılanmalıdır.

I

DEVLETİN KÖKENİ HAKKINDA

Devletin nasıl ortaya çıktığını açıklamak amacıyla farklı bilim dallarında çalışan teorisyenler kendi alanlarının el verdiği sınırlılıklar içinde kendi ölçütlerine göre çeşitli teoriler geliştirmişlerdir. Devlet ve toplum arasındaki ilişkilerin çeperlerini belirlemenin zorluğuna bağlı olarak devletli toplum ve devletsiz (ilkel) toplum ayrımları kendi içinde belirsizlikler taşır. Devleti kurumsallaşmış bir yapı olarak görenler toplumların analizini mahkemeler, güvenlik ve sivil bürokrasi gibi kurumsal yapılar üzerinden yapar. Devlet kavramına sosyal ilişkiler ağı olarak bakanlar ise, toplum içinde sosyal sınıfların oluşması ve bu sınıflar arasındaki iktidar mücadelesi üzerinden devleti bir siyasal kontrol biçimi olarak görür.⁹ Devlet'in kaynağı ve doğuşu konusunda karşılaşılan güçlükler öylesine fazladır ki, çeşitli verileri baz alarak ortaya atılmış teorilerin daha uzun zaman varsayımından öteye gidemeyeceğini söylemek mümkündür.¹⁰ Hukuk bilimi çoğunlukla pozitif hukuk normları üzerinden kendisini kurduğu için devlet olgusunu, özellikle yürürlükteki anayasa başta olmak üzere yine pozitif hukuk metinlerini analiz ederek tanımlamaya çalışır. Dolayısıyla hukukçuların devletin kaynağı sorunuyla ilgilenmeleri yersiz görülür. Oysa ilkel devletin neden ve nasıl ortaya çıktığını bilmek, devletsiz dönemde insanların nasıl yaşadıklarını incelemek, iktidar, otorite, egemenlik, siyasal iktidar, tâbi olma ve meşruiyet gibi hukukunda çok önemseydiği temel kavram-

⁹ ÖZKAZANÇ, Alev, "Devletin Örgütlenmesi", Siyaset Kavramlar Kurumlar Süreçler, Ed. Yüksel Taşkın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 142.

¹⁰ ZABUNOĞLU, Yahya K., Devlet Kuramına Giriş, İmaj Yayınevi, Ankara, 2015, s. 63.

ları anlamamızda ve dolayısıyla hukukun ve hukuk devleti paradigmasının oluşturulmasında önemli faydalar sağlayacaktır.

Devletin kökenlerine yönelik araştırmalar ve teoriler çeşitlendikçe, isimlendirme sorunu yanında bu teorileri kendi içinde sınıflandırma sorunu da ortaya çıkmıştır. Yaradılışçı/ilahi teoriler bir kenara bırakıldığı takdirde, devletin kökenleriyle ilgili teorilerin iki genel başlık altında sınıflandırılabileceğini belirten Service, bu başlıklar ana hatlarıyla, çatışmacı teoriler ve bütünleştirici-birleştirici teoriler olarak ayrılmaktadır. Çatışmacı teorileri, bireysel, toplumlararası ve toplum içi çatışmalar alt başlıklarına ayıran Service, bütünleştirici teorileri; sınırlama ve örgütsel yarar teorisi alt başlıklarına ayırmıştır (bkz Tablo 1).¹¹

ÇATIŞMACI TEORİLER	BÜTÜNLEŞTİRİCİ TEORİLER
1. Bireysel Çatışmalar •Sosyal Sözleşmeciler •Sosyal Darwinizm 2.Toplumlararası Çatışmalar •Fetih Teorisi •Darwinci Seleksiyon 3.Toplumiçi Çatışmalar •Sınıf Çatışması	1. Sınırlama Teorisi •Coğrafi Sınırlamalar •Askeri Sınırlamalar 2. Örgütsel Yarar Teorisi •Yeniden Dağıtım Fonksiyonu •Savaş Organizasyonu Fonksiyonu •Kamusal İşlerin Organizasyonu

Tablo1- Elman R.Service'nin devletin kökenleriyle ilgili teorileri sınıflandırması

¹¹ SERVICE, Elman R., Classical and Modern Theories of the Origins of Government, Ronald Cohen& Elman R. Service (Edited by) Origins of the State The Anthrology of Political Evolution, Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia, 1978, s.22'den akt. ÇÖLLÜ, İbrahim, Devletin Kökenleri ve Gelişimiyle İlgili Teoriler, Ankara Üniversitesi SBE yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019, s. 68.

Bu bağlamıyla yukarıda sunduğumuz pek çok değerlendirme-
nin yanında işlevsel olduğu için yaygın olarak benimsenen bir top-
lumsal sınıflandırma da sırasıyla; İlkel Toplum, Kent Toplumu,
Feodal Toplum ve Ulus biçimindedir. İlk devletli toplum yapısı
kent devleti olarak ortaya çıktığından biz bu kitapta feodal ve ulus
devlet biçimlerine yer vermeyeceğiz.

Toprak altından çıkanları çanak çömleğe, aletlere, yapı kalıntı-
larına, takılara bakarak eski toplumların örgütlenme biçimlerini,
üretim ilişkilerini, sosyo-ekonomik ve ideolojik tutumlarını nasıl
tahmin edebiliriz? Arkeolog, antropolog ve etnologlar yüz yıldan
fazladır bu tahminlerin bilimsel çerçevesini oluşturmaya çalışmak-
tadırlar. Bu konudaki ilk çabayı bir müzede görevli olarak çalışan
arkeolog Ch. Thomsen, bulunan eserleri sergilemek için yürüttüğü
basit bir mantıkla atmış oldu. Buluntuları sınıflandırarak sergileme
fikri, beraberinde, “Üç Çağ Sistemi” olarak adlandırdığımız ve
halen de kullanmakta olduğumuz Taş Devri, Bakır Devri ve Demir
Devri ayrımını getirdi. Thomsen bu ayrımı, aletlerin yapımı için
kullanılan teknolojilerin basitten gelişimine doğru zaman içinde de-
ğiştğini, en basitinin taş, ardından bakır ve en gelişmiş olanın da
demir olduğunu öngörerek yapmış; bulunan eserleri de bu ayrım-
ma göre sergilemişti. Dünyada genel kabul gören bu sınıflandırma,
yeni teorilerin altyapısını oluşturma bakımından yararlı imkânlar
sundu. Ancak ilkel dönem toplumlarının gelişim evrelerini aletlerin
yapıldığı maddenin özelliğine ve işleniş tarzına indirgemesi ve ev-
renselliği eleştiri konusu oldu. Öyle ya, sadece teknik gelişmeler
dünyanın çeşitli yerlerinde yaşanan toplumsal evrimi açıklamak
için yeterli olamazdı. Nitekim örneğin Demir Çağı olarak adlandı-
rılan dönemde, bir bölgede sınıflı ve gelişmiş bir toplum düzeyine
ulaşmışken, başka bölgelerde yok olma sınırında ilkel düzeyler
yaşanabiliyordu.

Evans Pritchard isabetli bir şekilde, *İlkel Toplum* olarak adlandı-
rılan toplumlarla ilgili yapılan araştırmaların pek çok spekülasyon

nlık içerdiğini belirtir.¹² Daha ilkel toplumu adlandırma denemelerinde bile bu böyledir: “Eski Toplum”, “Arkaik Toplum”, “Devletsiz Toplum”, “Basit Toplum” gibi. Birazda pejoratif biçimde kullanılan bu tanımlamalar eleştiri konusu da olmuş, bu tanımları kullanan bilim insanları, bu tanımlamaları, günümüzde var olup o zamanlar olmayan birtakım niteliklerin eksikliği üzerinden yapmakla eleştirilmişlerdir. Bu eksiklikler “pazardan yoksunluk”, “yazıdan yoksunluk”, “tarihten yoksunluk” ve “devletten yoksunluk” olarak sıralanmaktadır. Oysaki yoksunluk olarak adlandırılan ve gelişmemişlik olarak sunulan bu nitelikler aslında ilk insan toplulukları için “gereksiz” unsurlar durumundadır. Burada bir parantez açıp devletli bir topluma ulaşmanın uygarlığın son aşaması olduğuna dair yanlış algıyı da düzeltmek gerekir. Devletli toplum, zorunlu bir aşama, her toplumun tarihsel olarak mutlaka karşılaştığı bir olay değildir. Devlet, toplumun sürdürülebilir kalınması için kullanılan araçlardan biridir. Her toplum başka enstrümanları kullanarak kendi bekasını farklı bir yoldan devam ettirme yoluna girebilir. Nitekim dünyanın çeşitli yerlerinde devletli bir yapıya geçemedikleri halde on binlerce yıldır toplumsal varlıklarını idame ettirmeyi başarmış ve günümüze kadar ulaşmış insan toplulukları yaşamaktadır. Evrimci bir tarih anlayışının sonucu olan ve devletli uygarlığın son aşaması olarak gören bu görüş, ilkel aşamadan baş-

¹² “(İlkel insanlar) önce fakirlik, şiddet ve korku içinde yaşayan küçük bir hayvandan az öte bir şeydi; daha sonra zenginlik, barış ve güven içinde yaşayan bir beyefendi oldu. İlk yasasız idi; sonra yasa ve örfün bir kölesi oldu. Başlangıçta herhangi bir dini duygulanım veya inançtan bağımsız idi; sonra tümüyle kutsalın egemenliği altında ve ritüele gömülü hale geldi. İlk zayıf ezen bir bireyci idi; sonra toprak ve eşyaların ortak kullanımını savunan bir toplumcu oldu. Önce rastgele cinsel ilişkide bulunan biriydi; sonradan ailevi erdemin bir modeli haline gelmiştir. Önceden uyuşuk ve ıslah olmaz biçimde tembel iken, sonra uyanık ve çalışkan olmuştur.” PRITCHARD, E. Evans, Sosyal Antropoloji, Çev. Fuat Aydın, İrfan İnce, Muharrem Kılıç, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 66.

layıp modernleşmeye doğru bir toplumsal gelişim çizgisi ön kabu-
lünden yola çıkar. Devleti her toplumun ulaşacağı hatta ulaşması
gerektiği bir kader olarak görmek artık kabul edilen bir bakış açısı
değildir. İlkel Toplum, uygar toplumun geri ve gelişmemiş bir alt
kategorisi değil, tam tersi, çetin yaşam koşullarında kendisine sür-
dürülebilir bir yaşam örüntüsü kurabilmiş bağımsız bir yapı, temel
bir insanlık hali olarak nitelendirilmelidir.¹³ Devlet olgusunu, siyasal
olanın tek karşılığı olarak gören anlayış, devleti tarihsel bir kategori
olarak görmekten çok, tarihsiz ve metafizik bir olgu olarak görme
eğilimindedir.¹⁴ Tarih öncesi ve sonrası bütün toplumlarda devleti
arayan bu eğilime sahip araştırmacılar, bulamadıkları yerde dahi
devletin nüvelerinin izini sürmeye çabalarlar.

Elbette ilk insanlar bugünkü manada yasalardan, yargılardan
ve siyasi örgütlenmelerden ve daha pek çok şeyden yoksundu.
Ama saha çalışmalarından elde edilen bulguları değerlendiren
bilim insanları, ilk insanların, hayatın olağan akışını düzenleyen,
mevcut yaşam standardını sürdürülebilir kılan eşitlikçi bir sosyal
yapıyı oluşturabildiklerini göstermişlerdir. Gerçekten, toprak, su,
bitkiler ve av hayvanları üzerinde özel mülkiyetin kurulmadığı bu
dönemde, insanlar, günümüzde sadece bir azınlığın sahip olduğu
ekonomik ve siyasal özgürlüklerden faydalanmaktaydı. Henüz or-
talarda insanlara çalışma talimatları yağdıran, sadece ölçüp sayan,
gözetleyen, boş boş kenarda duran yöneticiler ya da patronlar
yoktu. O gün ne kadar çalışacaklarına, hangi işi yapacaklarına ya
da çalışıp çalışmayacaklarına insanlar kendileri karar vermekteydi.
Nüfuslarının az oluşu ve doğal kaynaklar konusundaki olağanüstü
bilgileri nedeniyle bu insanlar “ne açlıktan ölme korkusuna ne de
düşman bir ortamda yaşamlarını sürdüremeyecekleri endişesine

¹³ UYGUN, 2020, s. 4, 17.

¹⁴ ABELES, Marc, Devletin Antropolojisi, Çev. Nazlı Ökten, Dipnot
Yayınları, Ankara, 2012, s. 38-40.

kapılırlar".¹⁵ Devletin ortaya çıkmasıyla birlikte bunların hepsi sona erdi. Antropolog Marvin Harris ilkel toplumun ardından ortaya çıkan devletli toplumları anlatırken, gelinen durumu şöyle özetler: "Böylece yeryüzünde ilk kez krallar, diktatörler, yüksek papazlar, imparatorlar, başbakanlar, generaller, amiraller, polis şefleri, yargıçlar, hukukçular ve gardiyanlar; bunlarla birlikte zindanlar, hapishaneler, islahahleri ve toplama kampları görüldü. Devletin vasiliği altında insanlar ilk kez baş eğmeyi, ayaklara kapanmayı, diz çökmeyi ve el-pençe divan durmayı öğrendiler. Devletin ortaya çıkması olayı, birçok bakımdan dünyanın özgürlükten köleliğe doğru alçalmasıydı."¹⁶

İlkel topluluklar yazıdan yoksundular; çünkü yazı, yerleşik hayata geçerek tarım yapmaya başlayan toplulukların, ürettikleri artı-ürünü kayıt altına alma ve koyulan kuralları topluma duyurma ihtiyacının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.¹⁷ Öncelikle ifade etmek gerekir ki, sadece kendi gereksinimlerini karşılayacak kadar üretim yapılan bir yerde kayıt tutma, hesap kitap yapma ihtiyacı oluşmaz. Artı-ürün elde etmenin ihtiyaç hale gelmesinin nedeni olarak söylenebilecek iki olgu vardır ki bunlar; ya toplumda üretime katılmayan ve fakat farklı faaliyet alanlarında görev yapacak (örneğin bu artı-ürünün başka toplumlar tarafından yağmalanmasını önlemek üzere bekçilik veya askerlik yapacak) olan bir kesimi besleyebilmek imkânının elde edilmesi ihtiyacı, ya da başka toplumlarla kurulan ticaret ilişkisinin doğurduğu emtianın sağlanması ihtiyacıdır. Bazen bu iki unsur birbirinin içine geçmiş olarak ortaya çıkar. Zaten o zaman o toplumda devlet organizasyonu için gerekli üst-yapı kurumlarının oluşmaya başladığı görülür. Çünkü gerçek

¹⁵ LEVI-STRAUSS, Claude, Modern Dünyanın Sorunları Karşısında Antropoloji, Çev: Akın Terzi, Metis Yayınları, İstanbul, 2014, s. 38.

¹⁶ HARRIS, Marvin, Yamyamlar ve Krallar: Kültürlerin Kökenleri, Çev. M. Fatih Gümüş, İmge Yayınevi, Ankara, 1994, s. 108.

¹⁷ BRAIDWOOD, Robert, Tarih Öncesi İnsanları, Çev. Altınok, B., Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 217-220.

manada bir devletten söz edebilmek için kayıt tutan bir bürokrasinin ve kurumsallaşmış bir silahlı gücün varlığı gerekir. Artı-ürün arzusunun tetikleyen en önemli unsur bu ürünle ilgili bir pazanın var olmasıdır. Örneğin tanrı ürünleri karşılığında kendi bölgelerinde olmayan malların tedarik edilebilir olması bu konuda en büyük motivasyon kaynağıdır. Dolayısıyla kendine yeten bir tanrı uygulayan toplum üyelerini daha fazla ürün elde etmeye ve dolayısıyla daha fazla çalışmaya ikna eden temel dürtü bir “pazaryeri”nin ve takas ekonomisinin ortaya çıkmış olmasıdır. İşte kayıt tutma ihtiyacı ve bu nedenle yazının bulunuşu, ortaya çıkan bu yeni üretim ilişkisinin bir sonucudur. O nedenle üretim ilişkileri artı ürün elde etmeye özgülenmemiş ve dolayısıyla üretime katılmadıkları halde üretimden pay alan bir “yönetici/memur” sınıfının oluşmadığı ilkel toplumlar için kayıt tutmak gereksiz bir uğraş olacağından, yazının varlığı bir eksiklik olarak görülemez.¹⁸ Tarihten yoksun oldukları görüşü de bu anlamda temelsiz kalmaktadır. Çünkü tarih yazıyla başlatılır. Oysa tarihçilerin tarih yazımını, buldukları tarihi belgeler üzerinden yapmaları, yazılı belge üretmeyen toplumların bir tarihinin olmadığı anlamına gelmez. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi yazının ortaya çıkışı aynı zamanda devlet organizasyonunun ortaya çıkışı, diğer bir deyişle sınıflı toplumların ortaya çıkması demektir. Bu açıdan bakıldığında tarih aslında sınıflar arasındaki mücadelelerin tarihidir. Bu tür mücadeleler, sınıfların olmadığı eşitlikçi ilkel komünal toplumlara yabancısıdır. Ancak bu demek değildir ki bu toplumlar için zaman adeta donmuş bir buz kalıbıdır. Bu toplulukların binlerce yıl aynı yaşam biçimini sürdürdükleri doğru olsa da bu hiç değişim geçirmedikleri anlamına gelmez. Bu sav evrimin dinamiklerine de diyalektiğe de aykırıdır. Devletsiz ve bölünmemiş bir toplumu sürdürülebilir kılmak için hemen her gün verdikleri mücadele dahi bu savı geçersiz kılmaya yeter. Bu toplumların atalarına gösterdikleri saygı çerçevesinde “ata

¹⁸ UYGUN,2020, s. 20.

düzenini” devam ettirme çabaları, devletli toplumlarda sınıflar arasında yaşanan özgürlük ve eşitlik mücadeleleri kadar çetindir. Sosyal, kültürel, ekonomik, dinsel ve askeri bakımdan farklılaşmamış/bölünmemiş bir toplum olmayı sürdürebilmek için toplumsal örgütlenmesini ona göre oluşturmuş bir topluma, bir eksiklik göstergesi olarak “devletsiz” demek abesle iştir. ¹⁹ Bu nedenle bu kitapta Türkçeye yerleşmiş bir kelime olduğu için daha sıklıkla ilkel toplum kelimesi kullanılacağı gibi, yeri geldiğinde diğer tanımlamalar da kullanılabilecektir.

Devleti tarihsel bir zorunluluk olarak gören yazarlar olduğu (Herbert Spencer, Durkheim, Hocart) gibi, çeşitli koşulların, birbirinden bağımsız süreçlerin çakışması sonucu belli bölgelerde rastlantısal olarak ortaya çıktığını savunanlar da vardır. Devletin ortaya çıkışını zorunlu tarihsel yasalarla açıklayan düşünürlerden olan Durkheim, eğer basit toplumdan, işbölümünün olduğu karmaşık topluma geçişle birlikte bir merkezileşme gerçekleşmiyorsa, o toplumların normal olmadığını söyleyecek kadar ileri gider. Devletin zorunluluğu veya rastlantısallığı tartışmasının odak noktasını oluşturan olgu, ilkel toplumlardan devletli toplumlara geçişin nasıl olduğuyla ilgilidir. ²⁰

Modern çağın devletleri arasında sosyo-politik farklılıkların olduğu ortadadır. Bu derece farklılıklara rağmen, ilk toplumlarda modern devletin prototipini aramak, atalarımızın devletsiz toplumlar oluşturmayı başardıkları gerçeğinin üstünü örtmek olur. Günümüzün her şeye hükmeden devlet olgusunu, tarih boyunca herhangi bir topluluk olmayı başarmış bütün toplumlara yaymak anlayışı, bizi, iktidarsız bir şefe sahip herhangi bir kabile toplumu-

¹⁹ CLASTRES Pierre, *Devlete Karşı Toplum*, Çev. Mehmet Sert /Nedim Demirtaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 175; UYGUN, 2020, s. 20.

²⁰ AKAL, Cemal Bali, **Yasa ve Kılıç**, Engin Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 23.

nun bile başından beri bir devlet olduğu yanılıgına götürür ve bu andan itibaren bu devlet algısı sosyal bilimler bakımından koyu bir metafizik olguya dönüşür.²¹

Devletli topluma geçişle ilgili yukanda ifade edildiği gibi pek çok teori olmakla birlikte, bu kitapta arkeoloji ve iktisadi antropoloji biliminin verilerini de kullanarak söz konusu dönüşümün, özellikle ilkel toplum ve Mezopotamya kent devleti için, değiş-tokuş ve pazaryeri ekonomisiyle başladığının savunusu yapılacaktır. İnsanlar geçim kaygılarını gidermek ve hayatlarını idame ettirmek için mi yoksa mübadele için mi üretim yapmaktaydılar? İkisinin de yaşandığına şüphe yoktur. Ben bu kitapta göçebe-hayvancılık, avcı-toplayıcılık, balıkçılık ve tarım gibi geçim örüntülerine, mübadeleyle başlayan ve giderek bütün sosyal yapıları değiştiren ticaret olgusunu da ekliyorum ve önemsiyorum. Bu kitap, ilkel mübadele biçimleri olan armağan/potlaç ekonomisinde kalan toplumlarla, kara ve deniz üzerinde ticaret ağları oluşturmayı başaran toplumların hangi farklı yaşam örüntülerini nasıl oluşturdukları ve giderek “kent devleti”ni nasıl örgütlediklerinin izini sürmek amacıyla yazıldı. Ayrıca ilkel değiş-tokuştan sikkenin icadına kadar, kitabın başlığında yer alan üç dinamiğin bu ticaret ağlarının oluşumundaki rolleri üzerinden, toplumların sosyal ve siyasal dönüşümlerinde nasıl belirleyici olduklarını göstermeye gayret edeceğiz. Artı-ürünün tarihin hangi momentiiyle ve nasıl ortaya çıktığı, bunu kimlerin elinde tuttuğu ve malın değerini kimlerin nasıl hesap ettiği gibi sorular üzerinden ortaya çıkan iktisadi davranış ve kurumların maddi hayat ve otorite arasında oluşturacağı olası genilimlerin hangi toplumsal-kültürel-siyasal sisteme evrilmiş olabileceği sorularına cevaplar arayacağız. Bunu yaparken, devletin kökenlerine dair yukanda izah etmeye çalıştığımız teorilerin her birinden yararlanmayı, bizim tezimizi destekleyecek her argümanı değerlendirmeyi

²¹ HASSAN, Ümit, Osmanlı, Örgüt-İnanç-Davranış’tan Hukuk-İdeolojiye, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.16.

ihmal etmeyeceğiz. Nitekim bu teorilere tek tek bakıldığında her birinin devletin kökenlerini açıklama kabiliyetinin bulunduğunu yazan Okandan, ortaya atılmış bu değişik görüşler arasındaki farklara nazaran onlar arasındaki benzerlikleri bulup, bu benzerlikleri esas alan bir sınıflandırmaya gidilmesinin daha yararlı bir yöntem olacağını belirtir.²² Ben de bu kitapta bu yöntemi takip etmeye çalışacağım.

Asabiyyet Teorisi

İlkel toplum binlerce yıldır çok önemli ekonomik ve toplumsal değişimler geçirdi. Devletin kökeni hakkında düşünmek aydınlanma döneminin bir yansıması olarak görülür. Antik dönem filozofları için devlet, doğal bir varlık olarak görüldüğünden kaynağından çok sorunları ve bu sorunların çözümüne yönelik düşünce üretilmiştir. Ancak 14. yüzyılda bir İslam coğrafyası olan Kuzey Afrika'da yaşamış olan İbn Haldûn, Mukaddime adlı eserinde, ilk kez, üstelik teoloji ve ahlakın emrindeki sosyal ilimlerin başat olduğu bir düşün ortamında, devletin, bazı toplumsal dinamikler sonucu ortaya çıktığını yazmıştır. Siyasal iktidarın ontolojisini açıklayabilmek için peygamberlik kurumunu ve onun aracılığıyla Tanrı'yı referans gösteren İslam alimleri ile, "her türlü iktidar Tanrı'dan gelir" diyen daha eski Hristiyan alimlerinin aksine İbn Haldûn, peygambersiz ve tanrı temeline yaslanmadan toplumsal düzenlerin kurulabileceğini, birçok yerde de bunun örneklerinin bulunduğunu belirtir. Düşününürün tarih ve devlet felsefesi açısından devletin kökenine ilişkin ilk teori olarak değerlendirilen görüşüne göre, toplum ve devlet pratiğinin temelinde *asabiyyet* olgusu bulunur.²³ İbn Haldûn toplumsal gelişimin aşamalarını açıklarken,

²² OKANDAN, Recai Galip, Umumi Amme Hukuku Dersleri, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1952, s. 39.

²³ İBN HALDUN, Mukaddime I, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, II. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1988; Ayrıca bkz. İBNİ HAL-

aile/soy bağlarını ve dayanışmayı ifade eden “asabiyyet” ile başlayan toplumsal gelişimin, önce göçebelik/köylülük anlamındaki “bedevilik” aşamasına ve sonrasında “umran” dediği uygarlık aşamasına ulaşacağını söyler. Mukaddime’de üç tür dayanışma biçiminden söz edilir: soy (neseb) dayanışması, dinsel dayanışma ve ideolojik dayanışma. Kan bağı, din ve ideoloji, insanlar arasındaki duygu ve eylem birlikteliğini güçlendirici etki yapar, “biz” olma bilinci verir, insanlara birbirlerini koruma ve savunma ruhu kazandırır. Göçerlerin fetihlerinde soy dayanışması, İslam’ın ilk dönemlerindeki fetihlerde dinsel dayanışma etkili olmuştur. İdeolojik dayanışma, hükümdara/yöneticiye duyulan bağlılıktan kaynaklanır. Bu bağlılık ya kendiliğinden veya yöneticinin çabasıyla bir süre sonra dinsel bir ödev haline dönüşür; yöneticinin yönetme meşruiyeti sağlanır.²⁴ Dinsel ve ideolojik dayanışmadan çok, soy dayanışması güçlü olan göçebelerde daha eşitlikçi ilişkiler kurulur. Rahat ve sükûnet için tercih edilen yerleşik kent hayatında yaşayanlar, kenti koruyan kuvvet sahiplerinin korunmaya muhtaç uyrukları haline gelirler. İbn Haldûn, göçebelerin sırf bu nedenle yerleşmeye yanaşmadıklarını ileri sürer.²⁵

Mukaddime eserinde asabiyyet kavramının içerdiği anlamı tam olarak anlatan bir tanım bulunmadığı için araştırmacılar, bu kavramın dayanışma ruhu, cemaat ruhu, grup duygusu, kabilecilik, kan bağı, sosyal dayanışma, topluluk bütünleşmesi, topluluk ruhu, ortak irade, kamu ruhu gibi kavramlardan biri veya birkaçı karşılığında kullanıldığını öne sürmüşlerdir. Bununla birlikte İbn Haldûn, bu kavramı dar anlamda savunma veya saldırı amacına yönelik mücadele enerjisi sağlayan toplumsal bilinç olarak tarif etmekte; geniş anlamda ise irksal, coğrafi, siyasal veya dinsel sebep-

DUN: Mukaddime, Birinci Cilt, Çev. Turan Dursun, 1. Baskı, Ankara, Onur Yayınları, 1977.

²⁴İBNİ HALDUN, 1977, s. 367; UYGUN, 2020, s. 185.

²⁵İBNİ HALDUN, 1977.

lerden doğan birlik ve dayanışma ruhu olarak nitelemektedir.²⁶ Toplumsal yaşamda insanları bir araya getiren, aralarında sıkı bağ-
lılık yaratan bu sebeplerden dolayı ortaya çıkan dayanışma saye-
sinde insanlar birbirlerini koruma, kollama, sosyal, siyasal ve
ekonomik konularda ortak tavır alma, ortak eylemde bulunma ira-
desi oluşur.²⁷ Bu sebeple İbn Haldûn, insana özgü bir özellik ola-
rak tanımladığı asabiyyet kavramını en küçük toplumsal birlik-
lerden en büyük devletlere kadar bütün toplumların kuruluş, ge-
lişme ve yıkılışlarında rolü bulunan bir kitle enerjisi olarak ele al-
maktadır.²⁸ Toynbee'nin, "ruhsal ilk biçim" olarak nitelediği

²⁶ Bkz. TDV İslam Ansiklopedisi, Asabiyyet maddesi, Cilt: 3. İstanbul, 1991, s. 453-455; Ayrıca bkz. LACOSTE Yves, İbni Haldun Üçüncü Dünyanın Geçmişi Tarih Biliminin Doğuşu, Çev. Mehmet Sert, Sosyalist Yayınları, İstanbul, 1993, s. 117.

²⁷ UYGUN, 2020, s. 182.

²⁸ Asabiyyet, "sarmak, kuşatmak" anlamı taşıyan *asabe* kökeninden gelir; kavgada veya savunma sırasında yakın akraba kişinin etrafını sararak (haksız da olsa) onu kollayan kişilere bu ad verilmiştir. Daha sonra İslam hukukunda mirastan pay alacak kadar yakın olanlar için muris manasında kullanılmıştır. Bkz. TDV İslam Ansiklopedisi, *Asabe* mad-
desi, Cilt: 3. İstanbul, 1991, s. 452-453; "Bir kimsenin araya kadın gir-
memiş akrabaları ile bu hükümden kabul edilen yakınlarına asabe
akrabalar denmektedir. Tereke paylaşımında belirli pay sahibi miras-
çılar hisselerini aldıktan sonra kalanı, belirli pay sahibi mirasçılar
yoksa terekenin tamamını asabe akrabalar alırlar." Feraiz kurallarının
ayrıntısı için bkz.: AYDIN, M. Akif, Türk Hukuk Tarihi, İstanbul,
Beta, 2015. Asabiyyet kavramını miras hukuku üzerinden okursak,
kan bağı nedeniyle hak sahibi olunan mülkiyetin (miras mallarının),
korunmasına yönelik gösterilen refleksin yarattığı bir dayanışma duy-
gusunu da içerir olmalıdır. Aile mülkünün korunması güdüsü, giderek
gensin ve *tribünün*, karşılıklılık ilkesi gereği hem özel hem de kamusal
mülklerinin korunmasına uzanmış, bu koruma için gerekli dayanışma
duygusu, önce toplumu sonra devleti kurmuştur denilebilir. Tek tanrılı
dinlerde "bütün varlık alanı ve bunun üzerindeki hakimiyet ve iktidar"
anlamında mülk, tanrınındır; insanlara nispet edildiğinde, "siyasî hâ-
kimiyet ve iktidar" anlamı taşır; hukukun konusu olarak ise "kişinin
sahip olduğu, kendi başına tasarrufta bulunduğu mal" demektir (TDV
İslam Ansiklopedisi, Mülk maddesi). İster Tanrıya ister hükümdara

asabiyyet olgusu, kitle enerjisini ortaya çıkararak tüm siyasi ve sosyal kuruluşları doğurur.²⁹ Siyasal hedefi mülk (devlet) olan asabiyyet, göçebe (bedevi) toplumunu “riyaset” esasına dayalı siyasi örgütlenme biçiminden, yerleşik/kentsel (hazeri) toplumdaki “mülk” esasına dayalı siyasi örgütlenme biçimine geçiren anahtar olgudur. Riyaset sisteminde yol gösterici, kılavuz ve rehber pozisyonunda olan reislik kurumu, yerini, kaynağını nızadan değil zorbalıktan almış olan dayatmacı bir devlete bırakır. Mülkün (devletin) sahibi olan *melik* artık istediğini zorla yaptırma gücüne sahiptir.³⁰ Bu durumda devletin bozulması da söz konusu enerji kaynağının (soy, din, ideoloji bağlarının) sönmesi sonucu gerçekleşir.³¹

Bu arada asabiyyet kavramı, devletin ortaya çıkışında bir anahtar kavram olsa da İbn Haldûn’a göre evrensel, genel geçer bir ilke değildir; özellikle Kuzey Afrika toplumları için açıklayıcı bir olgu-

isterse de kişilere ait olsun, kullanım ve tasarruf hakkının miras yoluyla devredilebiliyor olması, mülkün ve bu miras hakkının adaletli bir şekilde korunmasını da zorunlu kılar. Devletin varoluş nedeni mülktür, total mülkün korunması için vardır. Bu bağlamıyla devletin diğer adının mülk olması tesadüf olmayıp, adalet bu nedenle mülkün/devletin temelidir. Tüm asabiyyet bağları bu mülkün korunmasına hizmet eden motivasyon araçlarıdır. Bir yandan devletin insan doğasından kaynaklanan doğal bir zorunluluk olduğunu söyleyerek “sözleşmecî” düşüncesinin dışına çıkan İbn Haldûn, diğer yandan miras hukukundan doğan özel mülkiyetin ve dahi kamusal mülkiyetin korunması için, insanların, asabiyyet olgusunun türleri olan soysal, dinsel veya ideolojik sebeplerle karmaşa ortamından sosyal düzene geçmek üzere devleti istediklerini söyleyerek, “sözleşme” doktrinine uygun bir açıklama yapar.

²⁹ TOYNBEE, Arnold: Tarih Bilinci (A study of History), III. Cilt, 1954’den akt. LACOSTE, 1993, s. 118.

³⁰ İbn Haldun, 1988, s. 452, 495’den akt. BURSALIOĞLU, S., İbn-i Haldun Sosyolojisinde Asabiyyet Bağları Devlet ve Kamu Malı, Celal Bayar Üniversitesi SBE, Sosyal Bilimler, 5/2, 2007, ss. 43-56, s. 48.

³¹ ÜLKEN, Hilmi Ziya/ FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, İbni Haldun, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1940, s. 65.

dur. Nitekim düşünür eserinde, asabiyyet yoksunu ülkelerin varlığından da bahseder ve şunları söyler: “Buralarda bir imparatorluk kurmak kolaydır; hükümdarın hiçbir kaygısı yoktur; çünkü isyan ve ayaklanmalara az rastlanır. Bu imparatorluk, aynı *topluluk ruhuna* (*asabiyyet*) sahip bir yandaşlar kalabalığına dayanmak zorunda değildir. Mısır ile Suriye bölgesinde durum budur; buralarda çeteler halinde örgütlenmiş kabileler ya da topluluklar yoktur. Karşıklık çıkarma ya da ayaklanma ruhu o kadar zayıftır ki, Mısır sultanı tam bir dinginlik içinde yaşar. Bu yörelerde bir hükümdar ile boyun eğmiş uyrıklardan başka bir şeye rastlanmaz.”³² Aslına bakılırsa İbn Haldûn’un asabiyyet yoksunu olarak örnek verdiği bu yerlerde, kendisinin yakından tanıdığı Kuzey Afrika kabileleri arasında var olan soy bağı anlamında bir asabiyyet olmasa da tasnif ettiği diğer asabiyyet türleri varlık göstermiş olabilir. Nitekim örnek verdiği yerlerde dinsel veya ideolojik dayarıma gibi farklı asabiyyet türleri pekâlâ devletin oluşumu için “hareket ettirici kuvvetler”³³ olarak işlev görmüş olabilir.

İbn Haldûn’a göre devlet ne ilahi ne de insan iradesinin eseridir. Bir iktidarın otoritesine ihtiyaç duyan insanın doğasının bir gereği olarak, doğal bir zorunluluktur. Bu haliyle düşünür, toplumun “sözleşme” yoluyla kurulduğu düşüncesini kabul etmez. İnsanı doğasında bulunan saldırganlık eğilimi sonucu ortaya çıkan kargaşada güçlü olanlar güçsüzler üzerinde hâkimiyet kurar; bu hâkimiyeti sürekli kılmak için hak ve adalet hâkim kılınırsa kargaşa döneminden çıkılır ve toplumsal düzen kurulmuş olur.³⁴

Üretici güçlerin gelişimi üzerinde çok az dursa da düşünür, ilkel

³² Mukaddime, II. Kitap, 3. Bölüm’den akt. LACOSTE, 1993, s. 121-122.

³³ ROSENTHAL, E., Ibn Khalduns Gedanken über den Staat, Verlag von R. Oldenburg, Münih ve Berlin, 1982, s.1’den akt. ARSLAN Ahmet, İbni Haldun, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1997, s. 101.

³⁴ UYGUN, 2020, s. 187.

toplumdan kent devletine geçişin dinamiklerini de şöyle açıklar: “Kırsal yaşam (bedevi ümran) kent yaşamından (hazari ümran) önce var oldu ve onu ortaya çıkardı. Bedevi ümran da hazari ümran da doğaya uygundur... İnsanların toplum halinde bir araya gelmeleri, yaşamı sürdürmek için gereksindikleri şeyleri elde etmek içindir. Önce yalnızca zorunlu olanı isterler, sonra özentiden kaynaklanan gereksinmelerini karşılamaya çalışırlar, daha sonra da bolluk içinde yaşamayı düşlerler. Bazıları çiftçilik eder ya bahçecilikle ya tarımla uğraşırlar; bazılarıysa birtakım hayvanlar yetiştirirler... Bu iki sınıfın insanları kırdaki yaşamak zorundadır... Yiyecek, yeterli barınak, ısınma olanağı: Onlara gereken bunlardır işte, ama bunlar ancak yaşamlarını sürdürmelerine yeter; önceleri daha çoğunu elde etmeye güçleri yoktur. Daha sonra, daha iyi koşullara ulaştınca ve zenginlikleri onları gereksinmelerinin ötesine götürünce, dinginliğin ve rahatlığın tadını çıkarmaya başlarlar. Güç birliği yaparak zorunlu olandan daha çoğunu elde etmeye çalışırlar: yiyecekleri biriktirdikleri, güzel giysilere özendikleri, büyük evler inşa ettikleri, kentler kurdukları görülür... Dinginlik ve bolluk pahalı alışkanlıklara yol açar... Az önce sözünü ettiğimiz insanlar kentliler durumuna işte böyle gelirler”³⁵

Anlam Borcu ve Devletin Ortaya Çıkışı

Devletin kökenini “anlam borcu” kavramında arayan Marcel Gauchet, devleti dinsel inancın kökenlerinde arar. Dinin toplumu kurmaktaki rolünün büyük olduğunu ileri süren yazara göre insanlar varoluşlarını kendileri dışındaki bir olguya bağlamak eğilimindedirler. Bu eğilime paralel yürüten dini söylem dışarıda kurduğu olgular gibi mekânı da dışarıda kurarken bu olguları ve mekânı görünmez hale getirir. Bu görünmez güçler, insanların birbirlerini yönetmek gibi bir olguya uzak durdukları eşitlikçi düzen-

³⁵ İbn Haldun, Mukaddime, 1. Cilt, II. Bölüm’den akt. LACOSTE, 1993, s. 110.

den beri belli işlevler üstlenirler. İnsanlar varoluşlarını dayandırdıkları bu dışsal unsurlara borçlu olduklarını düşünmüşlerdir. Dolayısıyla insanlar tanrıları, toplumlarsa başkalarının eylemlerine veya öteki dünyadan geldiklerini varsaydıkları emirlere ve isteklere biranlam borcu yüklemişlerdir. Bu anlam borcu ilkel toplumlarda kurucu atalara duyulan borç olarak kendini gösterirken, bir taraftan da toplumun da borcu olarak toplumsallığın oluşmasına hizmet eder. Bir yandan toplum bunun üzerine inşa olurken, diğer yandan borçlulardan oluşan toplumun dış kısmında bir din ve siyasi iktidar yapısı kurulur. Toplum, varoluşunun kaynağı olarak gördüğü dışsal olgularla kendisi arasına mesafe koydukça, dışsal kaynakla olan ayrışma/bölünme derinleşir. İlkel toplumlarda dışarıya yönelmiş borç, bu toplumlara içkin durumdaki siyasi iktidarı toplumsal bünyede tutmaya; devletli toplumlarda ise, aynı borç, farklılaşmış bulunan siyasi iktidarı meşrulaştırmaya hizmet eder. Özetle söylenebilir ki devlet, toplumun ilk ortaya çıkışından beri varlığını koruyan, kendini anlamlandırma zorunluluğunun aldığı bir biçimden ibarettir. Toplumun zaten içinde tuttuğu iktidarı, farklılaşarak başka bir biçime dönüşmesini sağlayan itki bu anlam borcu olmaktadır. Ortak nızaya dayalı olarak kendi örgütlenmelerini oluşturan toplumlarda devlet ortaya çıkmamış, toplum kendisinin efendisi olarak eşitlikçi yapısını devam ettirmiştir. Ancak, kendi varoluşları üzerine söz söyleyemeyeceklerini düşünen, iç örgütlenmelerinin ve bunun meşruluğunun dahi dışarıdan belirlendiğine inanan toplumlarda iktidar, toplumun dışında kendisini inşa edebilecektir; çünkü toplum kutsal kıldığı iktidar üzerinde hiçbir hak talep edemeyecek durumdadır. Devlet, anlam borcunun şekillendirdiği sosyal yapıların, -anlam odağının kayması sonucu- somutlaşmış halidir. Din de aynı yapının özel bir ifade biçimi olarak ortaya çıkacaktır. Böylelikle insanın kendisini anlamlandırma arayışı devlete giden yolun taşlarını döşemiştir. İlk insanların kendi varlıklarının kaynağını merak edip, varoluşlarını anlamlandırma çabasında olduğu gibi, bu çabanın sonucunda bulduğu dışsal olgularla arasına

mesafe koyması doğal karşılanabilir; burada sorun doğuran nokta insanların kendilerini, kutsallaştırdıkları bu dış güçlere bağımlı birer varlık olarak düşünmüş olmalarıdır. Nasıl var olduk sorusuna cevap üretmek ayrı bir şeydir, kendisinin üzerinde ve kendisinin dışında bir yere yerleştirdiği bu güçlere kendini bağımlı addetmek apayrı bir şeydir. İşte, dinin, toplumla toplumun kaynağı arasında çok önceden oluşturduğu ara boşluğa, devlet gelip yerleşecektir. İnsanlar, eşitliği bozarak yöneten yönetilen ayrımını dayatan devlet denilen bu yabancı varlığa itiraz etmeyip onu meşru görebilmişse, bu, dışsallığa dair kadim inançlarının düsturu olan “toplumumuzun anlamını kendimizden başkasına borçluyuz” şeklinde özetlenecek olan inancın/ dinin bir eseridir.³⁶

Fetih Teorisi

Kuvvet ve mücadele teorisi olarak da bilinen fetih teorisine göre devlet, kuvvetlilerin kendi çıkarlarını korumak amacıyla zayıflar üzerinde zor ve baskı ile kurdukları bir teşkilattır. Bu teori sahipleri devletli toplumun kurulmasında dış dinamiklerin rolünü daha fazla önemserler. Eşitlikçi bir yapıya sahip ilkel komünal toplumların bu eşitlikçi anlayışındaki bozulmanın ve yöneten ve yönetilen olarak toplumu bölünmeye uğratan dinamiklerin “içeriden” gelmesine olanak yoktur. Eşitliği temel yasa olarak kabul etmiş bu toplumlarda bu temel yasayı ancak kuvvetli bir dış güç parçalayabilir. Birçok teorisyen bu konuda yazmışsa da etkililiği bakımından Franz Oppenheimer’ın “Devlet” adlı kitabı önemlidir. İlkel toplumlardan devletli toplum yapısına geçişin anahtarını ortaya koymaya çalışan kuvvet ve mücadele teorisinin temel tezi şudur: Toplumsal gelişme dinamiklerini harekete geçirecek olan “mücadele” olgusu

³⁶ Bkz. GAUCHET Marcel, “Anlam Borcu ve Devletin Kökenleri, İlkelerde Din ve Siyaset”, Çev. Ozan Erözden, içinde Devlet Kuramı, Der. Cemal Bali Akal, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011, s. 33-67.

eşitlikçi düzen kurmuş toplumlarda görülmez; orada mücadele yerine dayanışma olgusu hakimdir. Ancak toplumda tabakalar oluşmaya başladığı anda mücadele olgusu tabakalar arasında filizlenmeye başlar. Tabakalar keskinleştikçe, birtabakanın diğer tabaka üzerinde hâkimiyet kurma arzusu, eşitlikçi düzenin duvarlarını yıkarak kendini hâkim konuma getirmeye çalışacaktır. İçerideki bu hâkimiyet mücadelesi sona erip üstünlük kuran tabaka bütün toplum üzerinde tahakkümünü kurmayı başardığında, bu sefer gözüünü dışarıya çevirecektir. Tahakküm kuran tabaka, bu üstün konumunu sürdürebilmek için dışarıda kendilerine fayda sağlayacak diğer toplumların zenginliklerine yönelecek, özellikle verimli topraklarına sahip olmak ve köle edinmek isteyecektir. Tarihin kaydettiği savaşlar, bu zenginliklerin, verimli toprakların ganimet olarak ele geçirilmesi amacıyla yapılmıştır. O halde insanların hayatta kalabilmek adına başvuracakları birbirine zıt olan iki yöntem vardır: Çalışmak ve soymak. Oppenheimer, çalışarak ihtiyaçların sağlanmasına “ekonomik yollar” adını verirken, başkalarının çalışmasının üzerine karşılıksız el koyma yoluna ise “siyasal yollar” adını vermiştir. İlkelden uygarlığa bütün tarih bu iki yol arasındaki mücadelenin tarihidir. Devlet, siyasal yolların bir örgütünden başka bir şey değildir. Siyasal yolların çalışabilmesi için el konulacak artı ürünün ve boyun eğdirilecek ekonomik yolların ortaya çıkardığı örgütlenmelerin olması gerekir. Artı-ürünün oluşmadığı ilkel topluluklarda bu nedenle devlet de yoktur. Bu topluluklarda ancak farklı bir beslenme biçimine sahip bir dış topluluğun kuvvet kullanmasının etkisiyle devletli topluma geçiş gerçekleşecektir.³⁷

Oppenheimer bu teorisini kurarken bizim de kitabımızda ana inceleme aksı üzerine oturttuğumuz Mezopotamya kent devletlerini örnek göstermiştir. Bu bölgenin teori açısından önemi birbirleriyle etkileşime geçecek ve devletli topluma giden yolu açacak olan

³⁷ OPPENHEIMER, Franz, Devlet (Çev. Alaeddin Şenel ve Yavuz Sabuncu), Engin Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 44-53.

iki farklı toplum biçimine ev sahipliği yapmasıdır. Çiftçilerden ve çobanlardan oluşan bu iki farklı toplum arasındaki genilim hattı devletin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Nedir bu genilim hattı: Yerleşik tanımlayan çiftçi/köylülerin çalışma yoluyla oluşturdukları cezbedici zenginliklere, hayvan yetiştiriciliği ve fetihle geçinen çoban kavimler el koyacaklardır. Openheimer'a göre devlet, geçim yolları farklı olan bu iki zıt unsurun bir araya gelmesiyle oluşan bir sentezdir.

Çiftçiler bilindiği üzere hayatlarını idame ettirebilmek için çalışmak suretiyle gerekli bütün ihtiyaçlarını karşılayacak bir yaşam tarzına sahiptir; oysa çoban toplumlar pek çok ihtiyaç noktasında ovaya bağımlıdır. "Kendi kendine yeten" bir ekonomik yapıyı kurmayı başarmış, hatta artı-ürün elde edebilmiş çiftçi toplulukları, bu sayede dışa kapalı ve bantşıl bir karaktere sahiptir. Oysa, sahip oldukları hayvan sürülerinin beslenebilmesi için yaylalarda göçebe bir hayat tarzı süren çoban toplulukları, çetin geçen yıllarda besin ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma düşebilmektedir. Bu topluluklar bitkisel besin kıtlığı çekmelerinin yanında bir anda otlaklarını ve sürülerini kaybetme durumuna da düştüklerinden, "güvencesiz" bir yaşam tarzına sahiptirler. Bu nedenle sürekli olarak çiftçilerin ürünlerini gasp etme yoluna başvurmuşlardır. Oppenheimer'a göre, Sümer bölgesindeki çiftçi yerleşimlerinin çevresinde yapılan kazılarda bulunan sur, hendek gibi savunma sistemleri, bu gasp tehdidinin varlığına işaret etmektedir. İki farklı topluluk arasında yaşanan bu mücadeleleri, daha savaşçı özelliğe sahip olduğundan dolayı çobanların kazanma potansiyeli daha yüksek olmuştur. Bu savaşları çiftçiler kazandığında toplumsal düzende bir değişiklik olmamıştır ama çobanlar kazandığında üç ihtimalli bir durum gerçekleşir; 1) çobanlar çiftçilerin ürünlerini gasp edip, ganimetlerini alarak, her sene tekrar gelmek üzere yaylalara geri dönerler, 2) çobanlar bütün çiftçileri katlederek her şeylerine el koyup ovaya yerleşirler; ancak bu durumda tanımlanmayı bilmedikleri için uzun

süre orada kalamazlar, 3) Çobanlar savaşı kazandıktan sonra yerleştikleri ovadaki çiftçileri öldürmeyerek onları kendileri için de üretim yapmaya zorlarlar. Hatta bu zorlamayla değil anlaşmayla bile gerçekleşebilir, çünkü askeri bir güç olarak diğer çoban topluluklarından kendilerini koruma karşılığında onların yönetimine girmeyi kabul etmek akıllıca görünmektedir. Böylece çiftçiler sürekli olarak ürünlerinin yağmalanması tehlikesiyle yaşamaktan kurtulmuş olacaktırlar.³⁸

İşte devlet, çobanlarla çiftçiler arasındaki bu işbölümüne dayalı birlikteliğin sonucunda ortaya çıkan yöneten ve yönetilen ayrımının devamlılığını sağlamak üzere kurumlaşmış olan iktidardır.³⁹ Oppenheimer, bu durumu şu şekilde aktarır:

“Devlet. . . , zafer kazanmış bir insan grubunun, yendikleri üzerindeki egemenliğini bir düzene bağlamak ve kendini içten gelecek ayaklanmalarla dıştan gelecek saldırılara karşı güvenceye almak amacıyla, yendiği gruba zorla kabul ettirdiği bir toplumsal kurumdur. Bu egemenliğin sonul amacı, yenilenlerin yenenler tarafından ekonomik alanda sömürülmesinden başka bir şey değildir”⁴⁰

Dolayısıyla Oppenheimer’a göre devlet birbirine zıt iki sosyolojinin çatışmasından doğmuştur. Nitekim düşünür şunu söyler: “tüm devletlerin doğuş nederinin, köylüler ile çobanlar, çalışanlar ile soyguncular, alçak vadilerdeki topraklarla yüksekteki yaylalar arasındaki zıtlık olduğunu söyleyebiliriz”. McNeill de bu ayrımı benimseyerek, savaşçı örgütlenişe sahip çoban topluluklarının banşçı ve eşitlikçi çiftçi topluluklarını kendi hayvan sürüleriyymiş gibi evcilleştirip sömürdüklerini belirtir.⁴¹

³⁸ ŞENEL, Alaeddin, Siyasal Düşünceler Tarihi, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2002, s. 38-39; UYGUN, 2020, s. 42.

³⁹ UYGUN, 2020, s. 42.

⁴⁰ OPPENHEIMER, 1997, s. 43.

⁴¹ McNEILL, William H., Dünya Tarihi, Çev. Alaeddin Şenel, İmge

Oppenheimer bu savaşçı soygunculuğun ortaya çıkardığı devlet kurumunun sürecini anı-ay benzetmesiyle açıklamaya çalışır. Buna göre ayı, çalışkan anların ürettiği balı almak için kovanı yağmalarken kovanla birlikte bütün anı kolonisini de yok eder. Çoban toplulukları bu “*anıcılık*” evresinin kötü sonuçlarını tecrübe etmiş, yok edilen çiftlikler nedeniyle ertesi yıl ihtiyaçların karşılanmasında sıkıntıya düşüldüğünü görmüştür. O halde altın yumurtlayan tavuk misali çiftliklerin ve çiftçilerin tamamen yok edilmesi değil, direnç gösterenleri olabildiğince az sayıda öldürüp, kalanların beslenmesine yetecek ürünün bırakılması suretiyle gelecek yıl için de “bal” üretmelerinin sağlanması yolu tercih edilmiştir. Bu “*anıcılık*” yapma evresidir. İradesi teslim alınan çiftçileri başka talancılara karşı korumak da gerektiği içinen sonunda bu ilişki biçimi “*koruculuk*”⁴² evresine dönüşür.⁴³ Bu evrede çiftçilerin ordusu haline dönüşen yağmacılar bu koruma karşılığında çiftçilerden “haraç” alacaktır. Artık yağmacı-yağmalanan ilişkisi yeni bir evreye girmiş, bir tehlike karşısında yardıma çağrılan yağmacılar koruyan/kollayan haline gelmiştir.⁴⁴ Şenel, düşünürün mecazi anlatımını takip ederek koruma-kollama işinin son evresine “*dayıcılık*” evresi adını verir. Bu evrede çoban toplumu artık haraca bağladıkları köylülerle birlikte oturmaya başlamış ve onların başka bir toplulukça yağmalanmalarını engelleyerek çiftçilerin ekonomik işlevlerini daha rahat yerine getirmelerini temin etmişlerdir. Kale ve surların inşa edilmesini temin etmek, koruma karşılığında yağmacılara verilen haraç kurumunu ve bunun sonucunda yağmacıların çiftçilerin ordusu ha-

Kitabevi, 6. Baskı, Ankara, 2002, s. 18.

⁴² ŞENEL, Alaeddin, Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 335. ŞENEL, Alaeddin “İnsanlık Tarihi Perspektifinden Neolitik Devrim, Şeflik ve Devletin Kuruluşunu Yeniden Değerlendirmek”, Bilim ve Gelecek Dergisi, S.180, Şubat 2019, s. 13.

⁴³ OPPENHEIMER, 1997, s.74.

⁴⁴ OPPENHEIMER, a.g.e.

line dönüşmesini kalıcı kılmak üzere gerekli örgütlenme biçimi olarak devlet, filizlenmeye başlamıştır. Bu aşamadan sonra yerleşim yeri, devletin hukuksal bir kimlik kazanabilmesi için “ülke”ye, istenilen haraç da ürünün belli bir oranına bağlanarak “vergi salma” biçimine dönüşmüştür. Çiftçilikten anlamayan göçebe çobanlar, çiftçilerle yaşamaya başladığında sadece koruma göreviyle ilgilenmek üzere çiftçiliğin yanında çobanlığı da çiftçilere yıkabilir. Üretime katılmadığı halde toplum içerisinde üretimden pay alan bir sınıf olarak farklılaşır ve ülke topraklarına sahip çıkan konumuna yükselir. Bütün üreticileri mevcut toprakları korumak veya genişletmek için yaptığı planlar doğrultusunda yeniden organize ederken, giderek yönetici sınıfa dönüşmeye başlar. Dış tehditlere karşı örgütlü, planlı, kolektif stratejiler geliştirerek bunları yürütecek uzmanlaşmış organlar, kurumlar oluşturur. Toplum içinde, yöneten-yönetilen ayrımına dayalı sınıflar arası çatışma/ayaklanma ihtimali üretimin azalmasına neden olacağından, bu iç-savaş engellemek, yatıştırmak için “kolluk” olarak da örgütlenir. Bu yolda silah kullanmanın devlet tekeline alınması konusu önem kazanır. Böylece devlet, sürekli bir tehdit durumuna gelen iç ve dış savaş ortamından, yoğunlaşmış ve kurumlaşmış olarak çıkar.⁴⁵

Herakleitos 2500 yıl önce “savaş her şeyin babasıdır” diye yazdığından beri birçok düşünür devlet-savaş ilişkisi üzerine kafa yormuştur. Uygarlıkların kurulduğu pek çok kaza alanında savaşa dair izlerin bulunuyor olması bu ilişkinin varlığına işaret olarak değerlendirilmiştir. Ancak devletin ortaya çıkmasında savaşın önemli bir rolü kabul görse de dünyanın başka yerlerinde savaşlar olmasına

⁴⁵ ŞENEL, 2006, s. 335; ŞENEL, Alaeddin, “Oppenheimer’in Fetih Kuramı”, Bilim ve Gelecek Dergisi, Eylül 2017, S.163. s. 17; Ayrıca bkz. ŞENEL, Alaeddin, “Tarihçesi, Psikolojisi, Sosyolojisi, Felsefesi, İdeolojisi ve Teknolojisi ile Savaş”, Bilim ve Gelecek Dergisi, 12 Ekim 2019, <https://bilimvegelecek.com.tr/index.php/2019/10/12/19831/>, (30.04.2021).

rağmen devletlerin kurulamadığı ortadadır. Buna bakarak devletin oluşumunda savaşın gerek-şart olduğu söylenebilirse de yeter-şart olmadığı açıktır.⁴⁶

Ekonomik Teori

En önemli teorisyeninin Karl Marks'ın olduğu bu teoriye göre toplumlar iç çelişkilerin yaşandığı şu toplum biçimlerinden geçmiştir: İlkel komünal toplum, köleci toplum, feodal toplum, kapitalist toplum. Tez-antitez-sentez biçiminde formüle edilen diyalektik gelişmeye uygun olarak bu sayılan toplumlar kendi iç-çelişkilerini/ antitezlerini yaratır ve bu antitez, teziyle savaşarak sentez aşamasına, yani bir sonraki toplum biçimine geçer. Marks, yaşadığı dönemde mevcut olan kapitalist toplumun uzlaşmaz tezatları olarak sermaye ve işçi sınıfını görmüştür. Tıpkı köleci toplumun iç çelişkisi olan köleler sahiplerine karşı ayaklanıp başka bir toplum yapısını kurması gibi işçi sınıfı da sermaye sınıfıyla mücadeleye girecek ve sonunda önce işçi/ proletarya diktatörlüğü kurulacak, ardından sosyalizmin aşamasına geçilecektir. İnsanlığın ulaşacağı en son aşama olarak da sınıfların ve dolayısıyla sömürünün olmadığı komünist toplum kurulacaktır. Değişmez bir *tarih ve toplum yasası* olarak belirlediği bu diyalektik sürecin kökeninde ise ekonomi yatmaktadır. Nitekim din, bilim, kültür, hukuk, sanat gibi unsurlar üst yapı unsurlarıdır.⁴⁷ Ancak içinde devletin de yer aldığı bu üst yapı unsurlarını belirleyen unsur ise alt yapıdır; üretim ilişkileridir yani

⁴⁶ Bkz. CARNEIRO Robert L. "A Theory of Origin of the State", Readings in Anthropology, Edit., By, Jesse D. Jennings- E. Adamson Hoebel, Mc Graw, Hill Book Company, New York, 1972, s.424-432; Makalenin Türkçe çevirisi için bkz.: CARNEIRO Robert L., "Devletin Kökeni Üzerine Bir Teori", Çev. Aslan Delice, s.254. (Çevrimiçi), <http://acikerisim.fsm.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11352/1904/Delice.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

⁴⁷ POLITZER, Georges, Felsefenin Başlangıç İlkeleri, Alter Yayıncılık, Ankara, 2010, s. 208.

ekonomidir. Dolayısıyla devlet biçiminin nasıl olacağını belirleyen olgu, üretim ilişkilerinin biçimidir. Devlet, ekonomik çıkarlar ve üretim ilişkileri tarafından inşa edilir. Artı-ürünün ortaya çıkmasıyla birlikte artı-ürün üzerinde mülkiyet iddiası ve bunun devamında özel mülkiyet ortaya çıkmıştır. Bu gelişme sınıfların da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Üretim ilişkilerinin belirlediği ezen ezilen ayrımının oluşturduğu sınıflar birbirlerinin antitezidir, dolayısıyla, tarihsel bir tezahür olan devletin kökeni sınıflar arası tezatlar ve karşıtlıklardır; “Bugüne kadarki tüm toplumların tarihi, sınıf mücadeleleri tarihidir”.⁴⁸ “Sınıf savaşımının” amacı üretim araçlarının kontrolünün kimde olacağıyla ilgilidir ki bunları kontrol eden sınıfa “egemen sınıf” veya “sömüren sınıf” denir. Sömürünün sürmesi ancak zor kullanmayla mümkündür. Bunun için de bir baskı kurumunun varlığı gerekir. İşte devlet, üretimin araçlarının mülkiyetine sahip olan egemen sınıfın bunlara sahip olmayan sınıf üzerindeki baskı aracıdır, jandarmasıdır. Egemen sınıfın, sömürülen sınıflar üzerinde egemenliğini sürdürmesine aracılık eden bir baskı aracı olarak kurgulanmış suni bir organizasyondur. Sınıflar arası bu baskı ve sömürü arttıkça ve karşıtlık derinleştikçe düzenin sınır eşiği aşılar ve toplumsal ayaklanmalar/konlmalar neticesinde yeni bir düzene geçilir. Bu bir sınıfın diğer bir sınıf üzerindeki tahakkümünü kaldırmanın biricik yolu, sınıfların olmadığı eşitlikçi bir düzen kurmaktır. Tarihin göreceği son devlet işçi sınıfının devleti olacak, işçi diktatörlüğü olarak adlandırılan bu dönemden sonra devlet aygıtı sönmülenerek ortadan kalkacaktır; eşitlikçi ve özgürlükçü bir düzen kurulacaktır.

Görüldüğü gibi Marks’ın düşüncesinde devlet hep zorunlu bir ilerlemeye tabidir. Her zaman bir sonraki aşama daima bir öncekinden daha iyi olacaktır. Bunun sonucu olarak devletin nihai aşaması Hegel’de *mutlak idea olarak Devlet*, Alexandre Kojève’de *tarihi*

⁴⁸MARKS, Karl /ENGELS, Friedrich, Komünist Manifesto, Çev. Nail Satlıgan, Yordam yayınları, 2017, İstanbul, s.29

son iken Marks'ta devletin ortadan kalktığı *komiünist toplum*, olacaktır.⁴⁹ Marksist diyalektiğe göre arkada bırakılan devlet ve bu devleti kuran toplumlar *geri toplum*lardır.

Engels, Marks'ın geride bıraktığı notlardan ve L. H. Morgan'ın *Eski Toplum* adlı eserinden yola çıkarak *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı bir eser kaleme almıştır. İlklerden biri olarak Morgan, adı geçen eserinde toplumları yeni bir sınıflandırmaya tabi tutmuştur. 1880'lerde öne sürdüğü bu sınıflamada Morgan, sadece teknolojik ölçütle yetinmeyerek her dönemin maddi kültürünün belirleyiciliğinin de altını çizerek ilkel toplumun tarihini iki döneme ayırmıştır: *vahşilik (yabanıllık) ve barbarlık*. Yazara göre ok ve yayın-bulunmasıyla tamama eren *vahşilik* dönemini; çömlekçiliğin ortaya çıkmasıyla başlayan ve tarım ve hayvancılığın doğuşu ve gelişim dönemlerini de içine alan *barbarlık* dönemi izliyordu.⁵⁰ "Devletli toplum" aşamasını, uygarlığı arayan insanlığın ulaşabileceği son kerte olarak gören bu evrimci tasavvurun açmazı, "devletli" olmayı reddeden toplumların da uygarlığın farklı bir vechesi olabileceğini görmeyerek, bu toplulukları ilkel evresi olarak tasnif etmesiydi. Engels, Morgan'ın insanlık tarihinin yabanıllık ve barbarlık aşamalarından sonra uygarlığa evrildiğine dair sınıflandırmasını yetersiz bulsa da adı geçen eserinde bu sınıflandırmadan faydalanmıştır. Dolayısıyla uygarlık seviyesine ulaşmanın ancak ve ancak bu evrelerden geçmekle mümkün olabileceğine dair, evrensel ve tek-hatlı bir çizgi benimsemiş olmasıyla evrimci bir gelişme teorisinin temelini kuran Morgan'ın bu açmazını sürdürmüştür.

Bunun dışında Engels bu eserinde, aileden devlete nasıl ulaşıldığının teorisini kurar. Buna göre, cinsel ilişkilerde hiçbir kuralın ol-

⁴⁹ AKAL, Cemal Bali, "Bir Devlet Kuramı İçin Giriş", Devlet Kuramı, Der. Cemal Bali Akal, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011, s.13-30, s. 24.

⁵⁰ DİAKOV, V. / KOVALEV, S., İlkçağ Tarihi, Çev. Özdemir İnce, Yordam Kitap, 3. Bası, İstanbul, 2014, s. 10.

madığı ilk toplumlar tam da bu nedenle nesep bağının belirlenebilmesi için ana-soylu bir yapıya ihtiyaç duymuşlardır, çünkü soyzincirinin anneye göre belirlenmesi daha kolaydır. Nesep bağının belli olmasını gerekli kılan şey üretim ilişkilerindeki değişimdir. Mülkiyetin ortaya çıkmasıyla birlikte miras hukuku da ortaya çıkmış, edinilen mülklerin miras bırakılabilmesi için baba-soyucu düzene geçilmiştir. Hatta babalığı belirsiz kılan rasgele ilişkilerin yerini tek eşliliğin alması da bu miras hukukundan kaynaklanmaktadır. Eski toplumun kan bağları üzerine kurulmuş dayanışma sosyolojisi, mülkiyetin ortaya çıkmasıyla birlikte oluşan yeni toplumsal sınıflar nedeniyle değişerek, yerini, sınıf çatışmalarının olduğu yeni bir topluma bırakmıştır.⁵¹

Engels, mülkiyetle birlikte aile kurumunda başlayan ve her alana sirayet eden uzlaşmaz çelişkilerin toplumu nasıl devletli topluma dönüştürdüğünü ise Marks'ın notlarından da yararlanarak şöyle kurgular: Öncelikle, insanlık tarihinde görülen ilk işbölümü, "erkek ve kadın arasında, döl verme bakımından yapılan işbölümü"dür. Engels'e göre ilk sınıf çatışması da zaten uzlaşmaz ilişkiler yumağı olan erkek ve kadın arasında evlilik içinde gerçekleşir. Erkeğin kadın üzerinde kurduğu tahakküm ise yazar tarafından ilk sınıf baskısı olarak nitelendirilmiştir. Engels için aynı zamanda tarihsel bir ilerlemeyi imleyen kan-koca olma hali, uygarlaşmış toplumun hücre-biçimi olarak görülür.⁵² Bunun dışında ilk toplumalarda iş bölümü ve dolayısıyla sınıflar yoktur. "Toplumun geçmiş bütün aşamalarında, üretim, her şeyden önce, ortaklaşa bir üretilimdir; tıpkı tüketimin de az çok geniş komünist topluluklar içinde, ürünlerin doğrudan doğruya üleşimiyle yapılmış olduğu gibi."⁵³ Erkeğin avcı olması ve kadının eve bakması şeklindeki cinsler arası

⁵¹ Bkz. ENGELS, F., Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, Çev. Kenan Somer, Eriş Yayınları, 2003.

⁵² ENGELS, 2003, s. 64.

⁵³ ENGELS, 2003, s. 166.

aynım dışında kişiye özgü veya “özel” çıkarlar yoktur. Hayvanların evcilleştirilmesiyle birlikte bu hayvanları yetiştiren ve koruyan çoban aşiretlerinin oluşması ilk büyük işbölümüdür. Tarımcılar ve zanaatçıların ortaya çıkması ikinci büyük işbölümüne denk gelir. Bu iki sınıfın ürünlerinin pazara çıkarılması işini üstlenen tüccarlar, ilk kez üretime katılmayan yeni bir sınıf olarak ortaya çıkıp diğer iki sınıfa egemen olacaktır.⁵⁴

Yukanda işaret ettiğimiz mirasın baba üzerinden aktarımının sonucu olarak ortaya çıkan babalık hukuku, servet birikimini kolaylaştırmıştır. Aileyi gens karşısında bir güç haline getiren servet, giderek diğer servetler karşısında oluşan farklılaşmayla birlikte soy-luluk ve soydan geçme bir krallığın nüvelerini oluşturur. Komünal yaşama ait gelenekler, yerini, zenginliklerin övüldüğü, zenginlik-lerin zor yoluyla elde edilmesinin ve kendi öz gens üyelerinin dahi köleleştirilmesinin makul görüldüğü yeni bir sosyal düzene bırakacaktır. Artık bir tek şey eksiktir: sadece bu yeni sosyal düzeni ko-ruyan, eskiden horgörülen özel mülkiyeti kutsallaştıran bir kurum değil, aynı zamanda mülkiyet edinmenin, alabildiğine zenginleş-menin önünü açan, toplum adına uygundur mührünü de basan bir kurum; yalnızca toplumda filizlenmiş sınıflar halindeki bölün-meyi değil, ayrıca mülk sahibi sınıfın mülksüzleri sömürme hakkını meşrulaştıran ve onun üzerindeki egemenliğini de yeniden ve ye-niden üreten bir kurum. Engels’e göre *devlet* bu ihtiyaca binaen böyle icat olmuştur.⁵⁵

Bu haliyle devlet, ne dışardan yapılmış bir müdahale sonu-cunda ortaya çıkmıştır, ne de Hegel’in ileri sürdüğü gibi “ahlak fik-rinin gerçekliği”, “aklın imgesi ve gerçekliği” dir. Tarihseldir; dev-letsiz yaşayan toplumların üretim ilişkilerindeki dönüşümler ne-deniyle kandaş ilişkiler çözülmüş, bu kandaş grupların oluşturu-

⁵⁴ POLİTZER, Georges, Felsefenin Başlangıç İlkeleri, Eriş Yayıncılık, Ankara, 2003, s.181.

⁵⁵ ENGELS, 2003, s. 103.

duğu gensin içindeki işbölümünün artmasıyla birlikte sınıflar ortaya çıkmıştır; devlet, bu sınıfların önlenemez çıkar çatışmaları içine düşmesiyle kendilerini ve toplumu kısır bir savaşın içinde eritip bitirme tehlikesine karşı, sözde sınıflar-üstü durarak çatışmaları hafifleten, çatışmayı nizami tutma gereksinmesini karşılayan güçtür. İşte devlet, toplumun içinden çıkan ama onun üstünde konumlanan ve zaman geçtikçe ona yabancılaşan bu gücün adıdır.⁵⁶

Clastres ve “Devlete Karşı Toplum”

Antropolog Pierre Clastres, “Devlete Karşı Toplum” adlı eserinde ilkel toplumların devletsiz toplumlar olduğunu belirtir. Bunu pek çok araştırmacı zaten söylemektedir. Clastres’i farklı kılan ilkel toplumların devletin ortaya çıkmaması için adeta büyük bir uğraş verdikleri iddiasıdır. Kitabında, incelediği Güney Amerika yerlilerinin toplum içerisinde eşitliği bozacak herhangi bir sınıf oluşumuna izin vermemek üzere katı gelenekler oluşturduklarını ve önemsiz gibi duran bazı eşitsizliklere bile karşı çıkarak potansiyel olumsuz siyasi sonuçların önüne geçtiklerinden bahseder. Clastres, kitabında, uzun uzun ilkel toplumların eşitlikçi yapılarını korumak üzere nasıl hareket ettiklerini, özel mülkiyeti yasakladıklarını, yapının bozulmaması için pek çok mekanizma geliştirdiklerini anlattıktan sonra, mülkiyeti reddetmiş böyle bir toplumda özel mülkiyetin durduk yerde ortaya çıkmasını mümkün görmediğini, bunun ancak devletli topluma geçtikten sonra mümkün olduğunu iddia etmiştir. Sosyal bilimlerde pek çok tartışmaya neden olmuş olan bu teoride bizi ilgilendiren bir tartışma alanı da özel mülkiyet mi önce çıkmıştır ve bunun sonucunda devlet ortaya çıkmıştır, yoksa devlet ortaya çıktıktan sonra veya eşzamanlı olarak mı özel mülkiyet ortaya çıkmıştır sorularında gizlidir. Clastres’e göre özel mülkiyet gibi sınıflar da devlet aygıtının ortaya çıkışından sonra doğmuş olmalıdır. Clastres şöyle söylemektedir:

⁵⁶ ENGELS, 2003, s. 175.

“Güünün birinde birisinin ortaya çıkıp bu benim demesi için ne sebep olabilir ve ötekiler nasıl olur da ilkel toplumun bilmediği bir şey olan otoritenin, baskarın, devletin tohumunun böylelikle atılmasına izin verebilirler? İlkel toplumlar hakkında bugünkü bilgilerimiz, siyasetin kökenini ekonomide aramamızı artık olanaksız kılıyor.”

Yazar, sorular sorarak yaptığı bu değerlendirmelerle Marksist teorinin iddialarını geçersiz kıldığını iddia eder.

Ben burada yazarın siyasetin kökenini ekonomide aramayı bırakmamız gerektiğine ilişkin görüşüne katılmadığımı ifade etmek isterim. Kitabımız bunun böyle olmadığını kanıtlarla doludur. Aslında temel soruyu Clastres sormuş bulunuyor:

“İlkel toplumlar mülkiyeti reddettiğine göre mülkiyetten uzak olan bir toplum tipinde niçin özel mülkiyet ortaya çıksın?”

Kitabımızda bu soruya aşama aşama cevap verilmektedir. Burada kısacık değinirsek, her şey ilkel toplumlarda özel mülkiyetin oluşumunu engelleyen bir mekanizma işlevi gören armağan/ potlaç gibi toplumsal yeniden dağıtım araçlarının ardından, mal değiş-tokuşunun hâkim olmasıyla başlamıştır. Değiş tokuş ekonomisi yerel pazarların oluşmasına, yerel pazarların gelişmesi artı-ürünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Gerçekten sadece kendine yeten bir ürün üretiminin toplumun bekası için yeterli görüldüğü bir toplumsal yapıda, daha fazla zaman ve daha fazla emek demek olan artı-ürünü üretmeye yöneltecek en önemli motivasyon kaynağı, giderek büyüyen pazaryerlerinin getirdiği ekonomik getiri olarak görünmektedir. Kitabımızda dile getirdiğimiz iddia pazaryerinin kontrolü ve işleyişinin düzenlenmesi için getirilen küçük düzeneklerin pazaryerlerinin küresel⁵⁷ hale gelmesiyle, giderek devletli top-

⁵⁷ “Bölgesel” kavramı yerine “küresel” ifadesini kullanmak garip görünebilir. Nitekim bugünkü anlamıyla Amerika ve Avustralya gibi büyük kıtaları kapsamayan bir ticareten söz ediyoruz. Ancak o

lumun kurumlanna evrildiğidir. İlk kent devletleri olarak ortaya çıkan Sümer kentleri bu organizasyonun bir sonucudur.

Aile Teorisi

Aile Teorisi'ne göre devletin kaynağı, ailedir. Toplum, aileden devlete doğru evrim geçirirken, devlet yöneticisinin otoritesi de babanın aile üzerindeki otoritesinden kaynaklanır. Devlet, ailenin giderek büyümesi ve kan bağıyla birbirlerine bağlı ailelerin birleşmeleriyle oluşmuştur. Bu birleşmeler geniş aileleri yani "gens" leri (sülale) oluşturmuş, ardından genslerin de birleşmesiyle "tribü"ler (boy, kabile, aşiret), tribülerin de birleşmesiyle "devlet" ortaya çıkmıştır. Bu teoriyi savunan düşünürler arasında Konfüçyus, Aristo, Cicero, Bodin ve Wilson gibi düşünür ve devlet adamları bulunmaktadır.

Aristoteles sosyal varlık olan insanın doğası gereği yalnız yaşamayacağını söyler. Üreme olgusunda kadın ve erkeğin birlikteliğindeki mecburiyet gibi insanlarda ortak güvenlik ve başka konularda birbirlerine mecburdurlar. Üstelik bir arada yaşamaya diğer yaşam formlarından daha yatkındırlar, zaten öyle olmasalar bir düzen kurmayı başaramayıp *kaos*a teslim olurlardı. Bu yatkınlık sayesinde en küçük sosyal birim olan aile düzeni ortaya çıkmıştır. Ailenin günlük ihtiyaçların karşılanmasına yettiğini ifade eden Aristoteles, sonrasında bu küçük topluluğun kendi içerisinde yetersiz kaldığı güvenlik gibi bazı ihtiyaçlarını karşılamak için birçok evin biraraya geldiğini dolayısıyla kabilelerin ve köylerin oluştuğunu söylemiştir. Köylerin nesiller geçtikçe büyümesi ve yayılması neticesinde kentler ortaya çıkmıştır. Siyasal hayvan (*Zoon politikon*)

dönem için okyanus ötesindeki dünyaların bilinmediğini hatırlatalım. Diğer yandan Mezapotamya kaynaklı bu ticaret, adına eski dünya denilen coğrafyada, Çin'den İspanya kıyılarına Afrika'dan Sibiry'a kadar her yerde yapılır hale geldiğine bakarak bu ticarete o dönem için pekâlâ "küresel ticaret" adı verilebilir.

olarak adlandırdığı insanın ereğinin sadece hayatta kalmak olmadığını; “iyi/erdemli yaşamak” olduğunu, bunun içinde siyasal olarak en yüksek iyiye ulaşmak için çalıştığını, bu “iyi” siyasal toplumun adının da kent devleti olduğunu belirtir. Kadını ve erkeği bir araya getiren doğal mecburiyet, yöneten ve yönetileni de aynı mecburiyet sonucu bir araya getirerek devletli toplumu yaratmaya zorlamıştır. Kent, maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılamak ve erdemli bir hayat sürmek isteyen insanlar için en son aşamadır. Doğası gereği bu aşamaya varamamış her insan ya hayvan konumundadır ya da tanrı gibi yaşıyor olacaktır. Dolayısıyla devlet, insanların irade ortaya koyarak sözleşmeyle tesis ettikleri suni bir birlik değil, insan doğasının ortaya çıkardığı gerekli ve doğal bir birliktir.⁵⁸

Aile teorisyenleri devletlerin çıkış noktasının soybağı olduğunu, ailelerin ilkel birer devlet olduğunu, devletlerin ailelerin genişletilmiş hallerinden ibaret olduğunu belirtmiştir.⁵⁹ Yukarıda Morgan’ın *Eski Toplum* adlı eserinde tek-eşli aile biçiminin ortaya çıkışıyla özel mülkiyet arasında bir paralellik kurduğunu söylemiştik. Bu eseri izleyen Engels’in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı kitabında eski toplumların ana-soylu olduklarına vurgu yaptığını da belirtmiştik. Ana-soylu ilkel kabilelerde özel mülkiyet ilişkileri gelişmediği için devletli toplum ortaya çıkmamıştır. Ancak özel mülkiyetin ortaya çıkmasıyla birlikte bu mülkiyetin çocuklara miras

⁵⁸ ARISTOTELES, *Politika*, Çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2017, s.7-11; UYGUN, 2020, s. 134; ARSLAN Ahmet, *İlk Çağ Felsefe Tarihi 3*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 278-280; SEÇKİN, Çiğdem, *Aristoteles’in Politika Felsefesinde İnsan*, https://www.academia.edu/35754862/Aristotelesin_Politika_Felsefesinde_%C4%B0nsan?

⁵⁹ Bkz. WILSON, Woodrow, *İdarenin İncelenmesi*, Çev. Nur Şat, Liberte Yayınları, 2018; WRIGHT, Henri T., “Toward an Explanation of the Origin of the State”, içinde *Origins of the State The Anthrology of Political Evolution*, Ed. Ronald Cohen/ Elman R. Service, Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia, 1978, s. 50.

bırakılması konusu, toplumun baba-soylu bir yapıya dönüşmesine neden olmuş, özel mülkiyet ve miras hukuku giderek devletli topluma giden yolu açmıştır.

Kulüpleşme/Dernekleşme Teorisi

Robert H. Lowie, devletin kökeninin fetih, sömürü, baskı gibi unsurlara dayandıran teorilere karşı çıkarak, uygar toplumu, bütün insanlığın katkı sunduğu bir evrimin sonucu olduğunu değerlendirmektedir. 1922 tarihli “The Origin of the State” adlı eserinde ilkel bir topluluk olan Amerikan ova Kızılderililerinin av mevsimindeki davranış biçimlerini gözlemleyerek sonuçlara varmıştır. Nitekim yılın belli bir döneminde bizon avı için bir araya gelen Kızılderili kabileleri av süresince ortaya çıkması muhtemel anlaşmazlıkları çatışmaya dönüşmeden engelleyecek/çözecek/karara bağlayacak bir kulüp/dernek örgütlenmesine ihtiyaç duymaktaydılar. Avlanma mevsimlerindeki gönüllü birlikteliğe dayanan ve av etkinliklerinin verimli bir şekilde sonuçlandırılması için oluşturulan bu örgütün geçici bir süre için de olsa kabileler üstü bir konumu ve belli bir buyurma gücü bulunmaktaydı. Robert H. Lowie, devletin kökenini, bu tür gönüllü bir araya gelişlerden hareketle oluşan ve herkesin çıkanna olan kulüp/dernek oluşumlarına dayandırmıştır.⁶⁰

Service'nin İş Yöneticiliği Teorisi (Managerial Theory)

E. R. Service, 1975 tarihli “Origins of State and Civilization” adlı eseriyle ortaya koyduğu teoride Mezopotamya’da uygarlığın doğuşunu çatışma kuramlarına dayandırmayacaktır. Onun teorisi fetih, sömürü, baskı gibi unsurlara dayandıran görüşlerin aksine, insanların birbirleriyle kurdukları banşıl alışveriş ilişkilerinin gelişmesi yani işbirliği varsayımına dayanmaktadır. Tarihsel mater-

⁶⁰ Bkz. CLAESSEN/SKALNIK (Der.), 1993, s. 13-14; Şenel bu teoriye dernekleşme teorisi adı vermektedir. ŞENEL, 2006, s. 336.

yalist görüşlere de karşı çıkarak devletin oluşumunda ekonomik eşitsizliklerin ve sınıf çatışmalarının asal öge olduğu görüşünü benimsemez. Service'ye göre ekonomik eşitsizliğin bulunduğu kabul edilse bile toplumun alt kesimlerinin sömürüldüğü fikrini reddeder.

Service, siyasal yapıların gelişmesini, siyasal önderliğin kamu işlerini yürütürken başlangıçta sergilediği hakça (adil) yönetimin başarılı olmasına bağlar. Siyasal önderliğin oluşmasında ekonomik farklılıklar değil bu işe ehil olduğunu gösterir kişisel nitelikler rol oynamıştır. Karşılıklılık ilkesine dayanan ve yeniden dağıtımcı uygulamalarla yoğrulmuş önderliğin toplumdan onay alan bu kişisel başarı hikayesi, önderliğin kalıtsal hale gelmesiyle "memurluk makamı" haline gelmiş, kurumsallaşmıştır. Artık kurumsallaşan şey eşitsizliğin kendisidir. Bu topluluklar barışçı, teokratik bir yönetim biçimine evrilir evrilmez "şeflik" biçimine dönüşmüştür. Özellikle "egemene karşı işlenen suçlar" kategorisinin oluşması ve güç kullanma veya tehditle desteklenen din-dışı yaptırımların da gelişmesiyle "devlet" ortaya çıkacaktır.⁶¹

Service'nin teorisi Mezopotamya kent devletlerinin ortaya çıkışına dair olduğu için aynı zamanda uygarlığın doğuş teorisidir. Şenel, Service'nin teorisinin özetini şöyle anlatır:

"Bir ırmağın dağlık yörelerden çıkıp ovalıktan geçip denize kanıştığı bir coğrafya düşüniün. Bu çevrede, biri ırmağın denize kanıştığı aşağı kavşağında, biri orta kavşaklarına yakın bir yerde, biri dağlara yakın yukarı kavşaklarında olmak üzere, üç köy kurulacaktır.

Köylerin her biri farklı kaynaklara sahip olacaktır. Orta kavşaktaki A köyü, ilk yerleşilen yerdir. Ve en verimli tarım toprakları üzerinde bulunmaktadır. Bu köyün gelişip

⁶¹ CLAESSEN/SKALNIK (Der.), 1993, s. 21-22; ŞENEL, 2006, s.336; MAISELS, Charles Keith, Uygarlığın Doğuşu, Çev.:Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999, s. 329-332.

nüfusunun artması sonucunda, köyden ayrılan bir grup, ırmağın aşağı kıvrımındaki deltanın kıyısına yerleşiyor. Tarıma pek elverişli olmamakla birlikte balık ve iri kuş kaynakları bakımından varıl olan bu bölgede B köyü gelişmiştir. Daha sonra A ve B köylerinde akrabaları bulunan bir grup, ırmağın dağlara yakın yukarı kıvrımlarına göçüyor. Burayı kolonileştirip C köyünü kuruyorlar. Bu köy, çiftçiliğe ve balıkçılığa uygun olmayıp, dağların orman ürünlerinden, çıkmaktaşı gibi maden yataklarından yararlanma olanağına sahiptir. Bu üç köy, aralarında barışçı ilişkiler geliştirip, birbirlerinin kaynaklarından mal değişimi yoluyla yararlanmaya başlayacaklardır. A köyü, B'ye ve C'ye buğday verip, B'den balık, C'den çıkmaktaşı (araçlar) alacaktır. C köyü, A'ya ve B'ye çıkmaktaşı ve orman ürünleri verip, A'dan tahıl, B'den balık almıştır. Mal değişiminde bulunmak amacıyla A köyüne giden bir C köyü insanı burada karşılaştığı B köylüsünden, gelecek pazar günü kendisine (çıkmaktaşı karşılığında) balık getirmesini isteyebilecektir. Böylece A köyü, zamanla, yalnızca kendi mallarının değil, B ve C köylerinin mallarının da alınıp satıldığı bir pazar yerine dönüşecektir.”⁶²

Konum itibarıyla en avantajlı durumda bulunan A köyü, kendi malları yanı sıra diğer köylerin mallarının da satıldığı bir pazar durumuna geldiği andan itibaren zenginleşmesi de artacak ve kent büyüklüğüne ulaşacaktır. Bir “büyük adam” çıkıp pazaryerinin denetimini ele aldığı andan itibaren “şef” düzeninin altyapısı oluşacak, kendi değilse bile soyundan birileri bu unvanı elde edebilecektir. Bu “büyük adam”ın işyöneticisi olarak ortaya çıkmasından itibaren gelişmeler şöyle seyredecektir:

“Yörenin köyleri, bazı malların üretiminde uzmanlaşacaktır. Bazı malların üretimi ise tümünden ötekilerine bırakılacaktır.”

⁶² ŞENEL, 2006, s.338.

tır. Böylece köyler ve içlerinden kente dönüşecek biri, birbirlerinin mallarına gereksinimleri olan bir ekonomik bütünleşme içine gireceklerdir.

Bütünleşme, ekonomik alanda sınırlı kalmayacaktır. Siyasal alana sıçrayacaktır. Öteki köylerin halkları, pazarında ürünlerini satıp gereksinimlerini karşıladıkları (kente dönüşmekte olan) yerin şefine (kendilerine sağladığı yararlarından dolayı) “gönüllü” olarak uymakta bir özür görmeyeceklerdir. Böylece şef ailesi, orununu (makamını) yasal olarak babadan oğula geçirerek kurumsallaştırabilecektir.”⁶³

Üstüne üstlük bir de otoritesinin kaynağını karizmatik ternellere dayandırmayı başarması halinde şeflik soyu “rahiplik soyu” olarak perçinlenecektir. İşte bu andan itibaren köy yerleşiminin kent haline, şefliğin ise krallık haline gelmesiyle devlet (ve uygar toplum) ortaya çıkmış olacaktır. Nihayet teokrasiye dönüşmüş bir iktidar, idari işlerin yanında ekonomik işleri de yürüten bir bürokrasiyi kurabilecek güce ulaşmıştır. Bu haliyle ekonominin siyasal iktidarı örgütlediğine dair genel görüşün aksine, Service, siyasal otoritenin ekonomiyi örgütlediğini savunur. Üstelik siyasi otorite bu örgütlemeyi kendi kişisel menfaati için değil, elde edilen ekonomik değerın topluma yeniden dağıtımını sağlamak için gerçekleştirir. Dolayısıyla bu ekonomik yapıda, iktidar elitlerinin alt katmanları sömürdüğü bir üretim ilişkisi yerine sınıf savaşımını içermeyen adil bölüşüm esas alınır ve Service bu yapının sürdürülebilir olduğunu savunur.⁶⁴ Ekonomiye dönük değerlendirmeleri bağlamıyla Service’in teorisinden kitap çalışmamız kapsamında yararlanılacaktır. Kitabımızda Service’in aksine, önce ekonominin (değiş-tokuş ekonomisi) siyasal yapıyı ortaya çıkardığı savunulacaktır. Sonrasında ise siyasal otorite bir kez oluştuğunda düşünürün görüşüne paralel olarak bu yapının ekonomiyi örgütlediğinin altı çizilecektir.

⁶³ŞENEL, 2006, s. 338.

⁶⁴ ŞENEL, 2006, s. 338-339.

Nüfus Baskısı Teorisi

Teorinin sahibi Robert L. Carneiro, “*A Theory of the Origin of the State*” adlı makalenin yazandır. Carneiro, devletin kendiliğinden toplum tarafından alınmış iradi bir kararla kurulduğu yolundaki teorilere katılmaz. Toplumların egemenliklerinden vazgeçmeleri iç nedenlerden değil zorlayıcı dış nedenlerden olmuştur. Bir bölgedeki nüfusun artması ve topraktan elde edilen ürünün yetersiz kalması durumunda, bölgedeki köyler arasında toprak mücadelesi başlayacaktır. Mücadelede mağlup olanlar (eğer bölgeyi terketmeyip kalmayı seçmişler ise) köyü fethedenlere boyun eğeceklerdir. Fetihle birlikte şeflikler, yani mağlup olanları yönetmek üzere toplumun üstünde yer alansiyasal yapılar ortaya çıkacaktır.⁶⁵

Nüfusu göç veremeyen ve fakat sürekli nüfus artışı yaşayan toplumlarda sahip olunan topraklar toplumu beslemeye yetmiyorsa ya çevredeki diğer yerleşimleri yağmalar ya da fazla çalışmayı zorunlu kılar. Her iki ihtimalde de sürecin kontrolü gerekir ve bu kontrol gereksinmesi hiyerarşik bir organizasyonu ortaya çıkarır.⁶⁶

Hidrolik Toplum Teorisi

Fırat ve Dicle nehirleri arasına kurulan Sümer yerleşimleri kazılarında büyük sulama kanallarının izlerini bulan araştırmacılar, bu kanalların organizasyonu ile devletin ortaya çıkışı arasında bir paralellik kurmuşlardır. Aynı şekilde Nil ve San Nehir kenarında kurulan uygarlıkların varlığı da araştırmacıların dikkatinden kaçmamıştır. Bazı araştırmacılar, bu nehir kenarlarının bir “hidrolik tuzak” barındırdığını, nüfus artışı ve gıda sıkıntısı yaşayan ilkel toplumların bu tuzığa yakalanarak devletleşmek zorunda kaldığını ileri sürmüşlerdir.⁶⁷ Buna göre sulu tarımın farkını anlayan köylü-

⁶⁵ Bkz. CARNEIRO, 1972, s. 424-432.

⁶⁶ UYGUN, 2020, s. 59.

⁶⁷ HARRIS, 1994, s. 231-243.

ler, özerkliklerinden feragat etmeyi göze alarak diğer köylerle birlikte bu büyük sulama organizasyonunu gerçekleştirecek yeni bir siyasi yapıyı meydana getirmeye razı olmuşlardır.⁶⁸ Dağların oyulması, barajların yapılması, ırmak yatağının ıslahı, yeni yataklarn açılması ve taşkın kontrolü gibi büyük işleri yapmak üzere gerekli işçi ordusunun temini, eşgüdümü, yönetimi, beslenmesi ve barınma ihtiyaçlarının giderilmesi ancak bir master planda uzlaşmış güçlü bir ya da birkaç öndere boyun eğmeyi gerektiriyordu. Girişimin büyüklüğü ne kadar fazlaysa bu güçlü kişilere boyun eğme eğilimi de o denli büyük olmaktaydı.⁶⁹

Hidrolik üretim ile despotlukların ortaya çıkışı arasında bağlantı olduğunu açıklamaya çalışan yazarlar arasında önemli bir isim de Karl A. Wittfogel'dir. Wittfogel Max Weber'in hidrolik-bürokratik devletle ilgili görüşlerine Marksist bir yorum getirerek kaleme aldığı "*Doğu Despotizmi*" (Oriental Despotism) kitabında devlete ve uygarlığa geçiş teorisi olarak "hidrolik toplum" (agrohidrolik) teorisini sunmuştur. Bu teoriye göre, Mezopotamya'da tarımın daha verimli ve büyük ölçekli yapılmasını temin etmek için büyük ırmakların suyunun kanallar aracılığıyla kıraç ovalara aktarılabilmesi ve taşkınların denetlenebilmesi gerekliliği, bir iş organizasyonu ihtiyacını ortaya çıkaracaktır. Teorisini, "hidrolik tarım" organizasyonunu (yani barajlar inşa etmek, kanallar açmak ve bu yapıları korumak görevini) üstlenen işyöneticilerinin giderek bürokratik bir zümre haline geleceği tezi üzerine oturtur. Köylünün refahı pahasına kendisini zenginleştirmeye yönelik bürokrasi, zamanla yönetimin despotik bir hale dönüşmesine neden olur.⁷⁰

Burada Wittfogel'in ortaya attığı Şark Despotizmi kavramı temelsiz görünmektedir.⁷¹ Eşitlikçi topluluklardan oluşan Sümer ül-

⁶⁸ UYGUN, 2020, s. 46.

⁶⁹ HARRIS 1994, s. 236.

⁷⁰ HARRIS, 1994, s. 236.

⁷¹ Wittfogel'in teorisini eleştiren Arnold Toynbee, şark despotizmi

kesindeki sulama kanallarının yapımının zorbaca bir toplumsal denetime gereksinim duyacağı iddiasını destekleyecek yeterli kanıt yoktur. Düşünür, geniş toprakların varlığı ve uygarlığın düşük olduğunu iddia ederek, Doğu toplumunda gönüllü birlikteliklerin kurulamayacağını, bu nedenle merkezileşmiş iktidar gücüne ihtiyaç duyduğunu ileri sürer.⁷² Oysa kadim bir gelenek olarak Anadolu'nun pek çok köyünde halen uygulanmakta olan "imece" kurumunun varlığı bile bu iddiayı çürütür; bu gönüllü birliktelik kurumu, ilerde de değineceğimiz üzere Mezopotamya kentlerinin gereksindiği kanalları açmak için gerekli dayanışma ruhunu pekâlâ karşılamaktadır.⁷³ Sulama olgusu, her ne kadar ilk ortaya çıkmış devletli toplumların ortak noktası olarak dursa da yine de kesin bir nedensellik bağı kurmak için yeterli verimiz bulunmuyor. Hatta bazı düşünürler ilk devletlerin ortaya çıktığı bazı yerlerde devlet organizasyonunun büyük sulama tanrısına geçilmesinden çok önce zaten tamamlanmış olduğunu gösteren çalışmalar yayımlamışlardır.⁷⁴

Wittfogel'in teorisi bir genel devlet kuramı değil, daha çok kendisinin "despotik" olarak gördüğü devletler (özellikle dönemin Sovyetler Birliği düzeni) için geliştirdiği bir teoridir. Bu despotik devletlerin kökenini açıklarken fetih ve sömürü teorilerini reddeder. Bu haliyle yukarıda değindiğimiz E. R. Service'nin teorisine yakın

kavramının hem temelsiz hem de siyasi propaganda amaçlı olduğunu belirtmiştir. Bkz. SUNAR, Lütfi, Marx ve Weber'de Doğu Toplumlari, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 61.

⁷² HARRIS, 1994, s. 237.

⁷³ WITTFOGEL, Karl August, *Oriental Despotism: A Comparative Study Of Total Power* New Haven, Yale U.P., 1964'den akt. ŞENEL, 2006, s. 340; MAISELS, 1999, 341.

⁷⁴ CARNEIRO, Robert L., "A Theory of the Origin of the State", *Science*, Vol.169, 1970, s. 734-738'den akt. UYGUN, 2020, s.47; ADAMS, Robert McC., *The Evolution of Urban Society: Early Mesopotamia and Prehispanic Mexico*, Chicago: Aldine, 1966'dan akt. HARRIS, 1994, s. 238.

durmaktadır. Ancak Service, ortaya çıkan bürokrasiyi *yeniden dağıtım*ı gerçekleştirecek bir hayır kurumu olarak görürken, Wittfogel *şer kurumu* olarak görür.⁷⁵

Batı merkezli tarih anlayışının algı olarak dayattığı doğunun despot devlet tipi aslında Mezopotamya'da epey uzun bir zaman ortaya çıkmamıştır.⁷⁶ Yani toplumdan ayrı ve yukarıda örgütlenmiş, aynı zamanda topluma yabancılaşmış bir devletten söz etmiyoruz. Bu haliyle toplum, yeniden dağıtımçı bir organizasyonun tamamen içindedir; henüz mülk sahiplerinin temsilcisi ve koruyucusu bir devletin meşruluk kazanacağı bir sosyo-politik iklim ortaya çıkmamıştır. Toplum avcı toplayıcı dönemin eşitlikçi ruhunu kaybetmemiş, Ziggurat gibi yapılar aracılığıyla ortakçı anlayışını ku-

⁷⁵ŞENEL, 2006, s. 340.

⁷⁶ Mezopotamya bölgesindeki her ticaret merkezinin bağımsız kentler oluşu bunun en güzel kanıtıdır. Merkezi devletler olarak adlandırılan Hitit, Babil ve Asur gibi devletler binlerce yıl sonra ortaya çıkacaktır. Üstelik bu Merkezi Devletlerinin mutlak despotluklar olarak sayılması için de yeterli veri yoktur. Tam tersi Sümer'de olduğu gibi örneğin Babil hükümdarı Hammurabi'in kanunlarına bakarak çok eski dönemler olmasına rağmen bir kanun devletinin varlığı ortadadır. Anadolu'da kurulan diğer medeniyetler, örneğin Hitit ve Frigya gibi devletler hakkında yapılan her araştırma göstermektedir ki, hukuk uygulamaları günümüzü kışkındıracak niteliktedir. İlk parlamento bugün Antalya şehri sınırları içinde olan Patara'da Likya birliği tarafından kurulmuştur. Yeri gelmişken, Anadolu'nun en eski halkı olan Luvi halkı üzerine çok yazık ki yeterince araştırma yapılmamaktadır. Oysa Hitit, Troya, Likya, Lidya (hatta İtalya'nın kurucu sembolü olan dişi kurt sembolünün sahibi Etrüskler) ve daha nice devleti bizzat kuran veya kurulmasında rol oynayan bu ışık insanları hakkında bildiklerimiz arttıkça, Ege'nin Bronz Çağındaki eksik halka tamamlanacak, sonraki kültürlerle analogiler kurabilmemiz pekâlâ olanaklarımız dâhilinde olabilecektir. Bu konuda İsviçreli bir Jeoarkeolog olan Eberhard Zangger'in çalışmaları ön açııcıdır. Bkz: <https://luwianstudies.org>. Türk üniversitelerindeki arkeoloji ve ilgili bölümlerin de bu konudaki araştırmalara ve kazılara gereken değeri vermeleri, en azından lisansüstü tezlerde yönlendirme yapmaları önemli ve kıymetlidir.

rumlaştırmıştır. Bu kurumlaşmış haliyle erken devlet diyebileceğimiz bir formdadır. Aslında antropolog Marc Abeles'in kavramsallaştırdığı *devlet takıntısı*ndan bir an kurtulabilsek, aslında bunun bir devlet bile olmadığını söyleme cesaretimiz olabilir. Bugünlerde kapitalist sistemle ve şehirle tamamen entegre olduğu için niteliksel bir erozyona uğramış olsa da biraz geriye gittiğimizde köylerdeki *köy sandığı*, *imece* ve *ihtiyar heyeti* gibi kurumların varlığı bir köy yerleşimini ne kadar devlet yapıyorsa, ilk kent devletleri o kadar devlettir. Bu erken devlet, toplumun dışında örgütlenmiş, hükmeden bir devlet değildir. Bu bağlamıyla Wittfogel'in ortaya attığı *Şark Despotizmi* kavramı yerinde görünmemektedir. Yukanda "Hidrolik Toplum" kuramını incelerken ifade ettiğimiz gibi, düşündürün ortaya attığı Mezopotamya bölgesindeki sulama kanallarının yapımının zorbaca bir toplumsal denetime gereksinim duyacağı görüşüne katılmak mümkün değildir. Anadolu'nun pek çok köyünde halen uygulanmakta olan "imece" kurumu, bu kanalları açmak için gerekli dayanışma ruhunu pekâlâ karşılayabilir durumdadır. Önemli olan bu kadar büyük ölçekli bir sulamaya neden ihtiyaç duyulduğudur ki kurumlaşma ihtiyacı bu sorunun cevabında yatmaktadır. Kitabın ilerleyen sayfaalarında bu konuya yer vereceğiz.

"Büyük Adamlık" Kurumu

Bazı kültürlerde topluluk içerisinde saygı duyulan biri olmak çok önem arz eder. *Büyük adam* olabilmek için herkesten fazla çalışmak ve herkesten daha az tüketmek en göze çarpan özelliklerdendir. Bu saygı ve ün kazanma hursunu besleyen toplumlar topluluk gençlerini buna özendirerek kabilenin "refah" seviyesini sürdürülebilir kılmayı başarmış olurlar. Çünkü büyük adamlık mertebesine ulaşan kişi toplumun hizmetçisi olarak ihtiyaç fazlası mal üretmek, stoklamak ve sonunda büyük bir şölenle bu ürünleri topluluğa dağıtmak zorundadır. Solomon Adası yerlileri bu büyük

adama bir unvan da vermişlerdir: *mumi*. Mumi olmak için yarışan erkekler kansını, çocuklarını ve yakınlarını ikna ederek diğer mumi adaylarıyla bir yarışa girmektedirler. Bir nevi adaylığının ilan edildiği tanıtım şöleninin başarılı bulunması halinde adayın destekçileri ve kendisi için çalışacak olanların sayısı artardı. Destekçileriyle birlikte ambar olarak da kullanılacak bir kulüp inşa edilir ve kutsanması amacıyla bir tören daha düzenlenirdi. Şölenler mevcut mumiye meydan okuyacak hale gelinceye kadar sürerdi. Nihayet önceki mumiye meydan okuyacak şöleni yapabilecek güce ulaştığını hisseden aday destekçileriyle birlikte önceki mumi tarafından ikramlarla ve şölenlerle kabul edilirdi. Yeni mumi adayı, adına *muminai* denilen bu meydan okuma şölenine karşı yaklaşık bir ay içerisinde en az rakiplerinki kadar zengin bir şölen hazırlayıp sunmadığı takdirde itibar kaybına uğrardı. Ardından murnilik döngüsü yeniden başlar ve her şölen için adayın takipçileri daha fazla çalışmak zorunda kalırlardı; ama üretim arttıkça ve yeniden dağıtım devam ettiği sürece adaya olan sadakatlerini sürdürürlerdi. Bu nedenle yeni mumi adayının meydan okumaya karar vereceği mumiyi iyi seçmesi gerekirdi. Eski ve yeni bütün büyük adamların yeni meydan okumalara karşı sürekli olarak hazır olmak durumunda olmaları sayesinde çok çalışmak ve ihtiyaç fazlası mal üretmek mümkün olabilmekteydi.

Ün ve saygınlık kazanmak için toplumun “büyük bakıcı”sı toplumunda olan büyük adamlar, toplumun üstünde bir yönetici pozisyonundan ziyade toplumun hizmetçisi durumundadırlar. Ancak büyük adamlık kurumunun ileride devletli toplumun nüvesini oluşturacak temel fonksiyonları olmuştur. Öncelikle şölenler için yapılan ihtiyaç fazlası mal üretmek ve stoklamak işinin meşruiyet kazanması, ilkel toplum için yepyeni bir durumdur. İkinci olarak büyük adamların kendi destekçileri için bannabileceği ve eğlenebileceği bir kulüp binası inşa ettirmesi toplumsal farklılaşmanın tohumlarını atmıştır. Üçüncü olarak büyük adamlar, şölene

kadar kulüp binasında stoklanmış bulunan artı-ürünlerini yağmalanmaya karşı korumak amacıyla sürekli görev yapan muhafızlar beslemiştir. Dördüncü olarak ise savaş esirlerini kendine ait topraklarda çalıştırmış, yapacağı şölen için gerekli ürünün üretiminde köle olarak kullanmıştır.⁷⁷

Pek çok kabile ve soy grubuna ayrılmış Trobriand Adası halkı içinde gözlemlenen büyük adamlık ise kalıtsal hale gelmiştir. Solomon Adası halkına göre daha gelişmiş ve kalabalık olan bu ana-soylu halk, büyük adamı otorite sahibi bir önder olarak görür. Bu adada birkaç düzine köye sahip olan büyük adamın bu kadar insanı sadece ailesi ve yakınlarının çok çalışmasıyla memnun etmesi zor olacağından, yapılacak şölene tüm köylerin yardım ettiği bir toplumsal düzen tesis edilmiştir. Bunu sağlamak için büyük adam, diğer köylerdeki şeflerin kız kardeşleriyle evlilik bağı kurmuş, ana-soylu toplum yapısından dolayı eşlerinin erkek kardeşlerinin ürünlerinden pay alma hakkını kazanmıştır. Toplanan ürünün fazlalığı, şölenlerin ve yeniden dağıtımın da büyük olmasını sağlıyor, büyük adamın otoritesini pekiştiriyordu. Savaşmayı seven bir halk olarak sadece savaşlardaki başarısızlık büyük adamı yerinden ederdi.⁷⁸

Bir büyük adamlık kurumu da Uganda'da büyük nüfuslu Bunyoro topluluğu içinde gözlemlenmiştir. Büyük toprakların sahibi olan ve *Mukama* adı verilen büyük adamın, dağıtım ağı çok büyük olduğu için otoritesi de büyüktür. Nüfus yoğunluğu nedeniyle büyük adamın gıda ambanna yapılan katkılar, gönüllü yardımlar veya armağanlar olmaktan çıkmış ve zorunlu hale gelmiştir. Bu katkıdan kaçınanlar, topraklarını kaybetme cezasına, sürgüne veya bedensel cezalara uğramışlardır. Mukama, sahip olduğu köylerdeki şeflere toprağın sadece kullanım hakkını vermekte ve bunun karşılığında, şefler, mukamanın sarayına gıda, el sanatı ürünleri ve iş gücü hizmeti sunmaktadır. Başlangıçta kamusal bir nitelik göster-

⁷⁷ HARRIS, 1994, s. 112-114; UYGUN, 2020, s. 56.

⁷⁸ HARRIS, 1994, s. 112-114; UYGUN, 2020, s. 57.

diği için halka açık olan ambarlara giderek halkın girişi kısıtlanmış, ambar toplumdan farklılaşmıştır. Mukama, ürünün toplandığı ambarın kontrolünü elinde tuttuğu için kendisine bağlı muhafız gücü besleyebilmiş ve sarayında yaşayan kral haline dönüşmüştür. Avcı toplayıcı topluluklar arasında otoritesi bulunmayan, sadece saygınlık kazanmak için ortaya çıkan ve besin üreticilerinin cömertliğine bağımlı olan büyük adamlık, nüfus yoğunluğunun çok daha büyük olduğu toplumlarda tersine dönerek toplumun efendilerine dönüşmüşlerdir. Artık herkes kralın cömertliğine bağımlı durumdadır.⁷⁹

Yeni Gine ve Melanezya'daki kabileler arasındaki toplumsal düzende büyük adamlık kurumu çerçevesinde düzenlenmişti. Buradaki büyük adamlar, büyük miktarlarda tatlı patates ve domuz yetiştiriyor ve bunları yapmak için ihtiyaç duydukları ittifak ilişkilerini evlilikler aracılığıyla kuruyorlardı. Birçok evlilik yaparak kurdukları müttefik ilişkileri sayesinde rakip büyük adamlardan daha fazla patates ve tombul domuz yetiştirebilmek için yoğun bir çalışma temposuna giriliyor ve *moka* adı verilen şöenlerde yeni ekonomik ve siyasi ittifaklar oluşturmak üzere ellerinden geldiğince çok sayıda domuz ve yiyecek dağıtıyorlardı. Böylelikle etkiledikleri yeni ittifakları ile yeni evlilikler kuruluyor, patates, domuz ve *moka* döngüsü yeniden başlıyordu.⁸⁰

Sümer toplumunun ilk zamanlarındaki tahıl ambarları da benzer bir süreçten geçmiş görünmektedir. Eşitlikçi yapıdaki toplumun artı-ürünü depo ettikleri yer olan ambarlar daha sonra Ziggurat olarak uzun süre yeniden dağıtım işlevini gören kamusal yapılar olarak işlev gördü. Eşitlikçi sosyal bir yapıyı uzun süre koruyan Sümer toplumunda Zigguratların toplumdan farklılaşarak tapınak haline gelmesi, ürünü korumak, saymak ve yeniden dağıtımını

⁷⁹ HARRIS, 1994, s. 112-114; UYGUN, 2020, s. 57-58.

⁸⁰ WEATHERFORD Jack, Para, Çev. İnönü Korkmaz, Maya kitap, İstanbul. 2019, s. 24.

kayıt altına almakla görevli ambar çalışanlarının rahiplere dönüşmesibin yıl kadar sürdü. Bu konuyla ilgili detaylı açıklamaları ileriki bölümlerde görebileceksiniz.

Kadın Değiş-Tokuşu ve İktidarın Ortaya Çıkışı Teorisi

Burada psikanalizin kurucusu sayılan Sigmund Freud'un toplumsal kuruluş teorisine değineceğiz. Gerçekten Freud, ilk siyasi ve sosyal düzenin ortaya çıkış dinamiğini açıklarken her şeyin dinsel ve cinsel unsurları içeren bir düzenlemeyle başladığını ileri sürer. Ortaya attığı teori sadece psikoloji alanını değil, içeriği itibariyle bütün sosyal bilimleri ilgilendiren bir teori olarak çok tartışlagelmiştir. Dinlerin kökeni açısından açımlayıcı bir teori olarak görüldüğü gibi, ilk yasağa, dolayısıyla ilk "yasa"ya vurgu yapması bakımından siyaset bilimi ve özellikle hukuk bilimini de ilgilendirmiştir.

Freud ünlü eseri *Totem ve Tabu* da Oedipus kompleksi adını verdiği her küçük erkek çocuğun annesiyle birlikte olmak ve buna engel olarak gördüğü baba figürünü ortadan kaldırmak gizil isteğine sahip olduğunu ve fakat bu duyguyu yenmek istediğini öne sürer. Bu çatışmayı atlatmada başansız olması halinde bunun çocukta nevrotik etkileri olacağını ifade ederek bu konunun psikoanalizine girer. Buraya kadar psikoloji bilimi sınırları içinde gibi duran konu, Freud'un konuyu açıklamak için insanların doğa durumundaki yaşayışlarına dair kurgularda bulunmasıyla genişlemiş ve bir toplum sözleşmecisi teorisyeni olarak nitelendirilmesine yol açan teorisiyle siyaset biliminin de inceleme alanına dahil olmuştur.

Freud'a göre erkek çocukların yaşadığı Oedipus kompleksi insanlığın tarih öncesinde yaşadığı bir olayın yansımasıdır. Bu olaydan sonradır ki bu travmayla yüzleşmek her erkek çocuğunun kaderi haline gelmiştir. Mukadderat haline gelecek olan bu olayı açıklamak üzere Freud devlet öncesi döneme ait bir kurgu oluşturmuştur. Sosyal sözleşmeci diğer filozofların tabiat hali veya doğa

durumu adı verdikleri bu dönemde, Freud, insanların sürüler halinde zalim bir atanın sultanı altında yaşamakta olduklarını söylemiştir. Bu zalim ata, klandaki bütün kadınları kendi elinde tutmakta, bu konuda kendisiyle rekabete girmeye teşebbüs eden yetişkin erkekleri sürü dışına atmakta, ayrıca hadım etmekle ya da öldürmekle tehdit etmekteydi. Rekabet ettiği için sürüden kovulan erkek çocuklar ayrı bir sürü oluşturmak, eşcinsel bir yaşam sürmek zorundaydılar. Bir tesadüf veya bilinçli bir kararla babaya karşı güç birliği yapan erkek kardeşler, kadınlara enişmelerinin önünde engel teşkil eden babalarını öldürmüşler; ardından, aynı zamanda öykündükleri, yücelttikleri ve yerine geçmek istedikleri bu iktidar sembolüyle özdeşleşmek için onu yemişlerdi.⁸¹ Atanın öldürülmesinin ardından kardeşler baba mirası olarak kalan kadınlara tek başına sahip olmak adına birbirlerine düşmüşler ve kardeş kavgasına tutuşmuşlardı. Uzun mücadelelerin ardından kesin bir başanın sağlanamayışı ve sürüden kovuldukları dönemden kalma duygudaşlık nedeniyle nihayet kardeşler arasında bir toplumsal banş ve güvenlik isteği ortaya çıkmıştır. Aralarında yaptıkları bir çeşit toplumsal sözleşmeyle ilk olarak babanın yerine geçmek isteginden ve ailedeki kadınlara (anne ve kız kardeşlere) sahip olma amacından vazgeçmişler, ensest yaşağını ve dış evlenme (egzogami) yasasını kabul etmişlerdir. Dolayısıyla Freud, ensest tabusunu, babalarını katlederek ailedeki kadınlara el koyan erkeklerin aynı sonla karşılaşmamak için koydukları bir “ilk yasa” olarak tanımlar. “İlk babanın” öldürülmesine karşı bir tepkinin sonucu olarak aynı klan kadınlarıyla cinsel ilişkiye girmekten bu içgüdüsel vazgeçiş, bu tutum eksenli ilk toplumsal örgütlenmelerin ve karşılıklı yükümlülüklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁸² Dolayısıyla bu

⁸¹ FREUD, Sigmund, *Dinin Kökenleri*, Çev., A.Kapkın, Payel Yayınları, İstanbul, 2002, s.170-180; FREUD, Sigmund, *Psikanaliz Üzerine*, Çev. A. AvniÖneş, Say Yayınları, İstanbul 2002, s. 10; AKAL, Cemal Bali, *İktidarın Üç Yüzü*, Dost Kitabevi, Ankara, 2009, s. 285.

⁸² FREUD, Sigmund, *Musa ve Tek Tanrılı Din*, Çev. OyaKasap, Say

kurguya göre, doğa durumundan devletli topluma geçiş, erkeklerin kadın paylaşımı üzerinden birbirleriyle kavga etmemek için, aralarında yaptıkları sosyal sözleşmeyle mümkün olmuştur.

Ensest yasağı teorisine yapılan en büyük eleştiri, evrenselliği üzerinedir. Gerçekten bu yasak insanların tarihin bir döneminde terk ederek insanlaştığı bir *evrensel tutum* olarak görülemez. Nitekim Musa'dan önce İbranilerde, Mısır hanedan ailesi içinde, Havai ve Peru soyluları arasında, Solon öncesi Antik Atina kentinde ensest uygulamaları bir tabu olarak görülmemekte ve normal karşılanmaktaydı. Bu haliyle bu teori, dünyanın her köşesinde yaşayan ve devletli topluma geçmiş tüm ilkel toplumların geçiş dinamiğini açıklayan bir anahtar teori olarak görülmemektedir.

II

DEVLETSİZ PAZAR: İLKEL ARMAĞAN EKONOMİSİNDEN TAKAS EKONOMİSİNE

Ticaret Öncesi Topluluklar

Ticareti salt ekonomik bir faaliyet olarak görenlerin ekonomiyi iç içe düşünmüşlerdir. Oysa her ikisini de birbirinden ayrı olarak ele almak gerekir çünkü ticaretin tarihi, ekonominin tarihinden öncedir. Nitekim ekonomi daha ortada yokken insanlar bir araya geliyorlar, diğer topluluklarla ilişkiye geçiyorlar ve hayatta kamalarını sağlayacak gerekli olan her şeyi bir şekilde sağlıyorlardı.⁸³ Ticaret süreçlerin adıdır. Ekonomi ise Polanyi'den esinle, kurumlaşmış bir süreçtir.⁸⁴ Hiçbir toplum malların üretimi ve dağıtımını sağlayan bir sistem olmadan yaşayamaz. Polanyi'ye göre, "Kazanç amacının yokluğu, ücret karşılığında çalışma ilkesinin yokluğu, çalışırken sarf edilen çabaların olabildiğince azaltma gayretinin yokluğu ve özellikle ekonomik amaçlar üzerine kurulu ayrı ve belirgin bir kurumun yokluğu" içinde olan toplumlarda dahi bir üretim-dağıtım/alış-veriş ilişkisi mevcuttur. Bu üretim ve dağıtım, sosyal ilişkiler ağı içerisinde gerçekleştirildiği için, bu toplumlarda, kendisinden ayrı ekonomik kurumların varlığına gereksinim duyulmaz. Bunun nederi ekonomik yapının, adeta sosyal yapının

⁸³ BOZKURT, Nejat, "Ticaretin Felsefesi, Tarihçesi ve Etik Olan Sıkı Bağına İlişkin Bazı Saptamalar", İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi, ss. 153-179.

⁸⁴ POLANYI, Karl, Kurumlaşmış Bir Süreç Olarak Ekonomi, Çev. Y. S. Tezel, Ankara 1992, s. 2.

ve sosyal örüntülerin içine gömülü olmasıdır. Son kertede ilkel toplumdaki bireyin ekonomisi toplumsal yapıdan bağımsız değildir.⁸⁵

Polanyi'ye göre üç temel ekonomik örgütlenme biçimi vardır: "karşılıklılık", "yeniden dağıtım" ve "piyasa (mübadele) sistemleri". Henüz *piyasa* oluşmamış (non-market) toplumlarda işleyen iki sistemden biri olan karşılıklılık sistemi eşitler arasında alınıp-verilen armağanlar aracılığıyla gerçekleşir. Pek çok nedenden ötürü ortaya çıkan yeniden dağıtım ilkesinin işlemesi için ise öncelikle depo edilecek bir artı-ürün ve bunu dağıtacak hiyerarşik bir mekanizmanın belirginleşmesine ihtiyaç vardır. Bütün bu sistemlerden birisi toplumsal ilişkilerde başat durumda olabileceği gibi, ona tabi diğer ekonomik ilişki biçimleri de aynı anda varolabilir; bazen başat olan sönmülenebilir yerini bir diğerine bırakır, bazen geçici bir kaybolmadan sonra tekrar ortaya çıkabilir. Polanyi'ye göre, "Kabile toplumları karşılıklılığı ve yeniden dağıtımını uygularken, arkaik toplumlar, bir ölçüde mübadeleye de yer vermelerine karşın, temel olarak yeniden dağıtımcıdır."⁸⁶ Kitabımızın bu bölümünde bütün bu sistemlerin, ilk insan topluluklarıyla Sümer toplumundaki uygulamalarını ve bu sistemlerin toplumsal ilişkileri nasıl ördüğünü, giderek kurumlaşmaya olan etkilerini inceleyeceğiz. Ekonomik alanda değerlendireceğimiz her toplumsal ilişki biçimi, aynı zamanda toplumun ortak norm ve standartlarla sürdürülmesini de yönlendirir. Her türlü mübadele biçimi, toplumsal normları kendi doğrultusunda şekillendirir ve bireylerin hak ve yükümlülüklerini belirler.⁸⁷

İlkel yapıdaki avcı toplayıcı toplulukta avlanan ve toplanan mallar ortak olduğundan takas değil ama dayanışma kuralları geçer-

⁸⁵POLANYI, Karl, Büyük Dönüşüm (Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri), Çev. Ayşe Buğra, İletişim Yayıncılık, İstanbul. 2009, s. 118.

⁸⁶ POLANYI, 1992, s. 9-14.

⁸⁷ ÖZCAN, Mehmet Tevfik, İlkel Toplumlarda Toplumsal Kontrol, Özne Yayınları, 1998, s. 228.

lidir. Eşitlikçi olma özellikleri öne çıkan bu topluluklarda, sahip olunan malların genel bir değişim aracına dönüşmediğini, meta haline gelmediğini biliyoruz. Bu eşitlikçi yapılarının altını çizmek için bu ilkel toplumlara *komünal toplum* adı verilmiştir. Mübadele sistemleri pazara dayanmayan bu toplumlarda örneğin giysisi olmayan topluluk tüyesine deriden birelbisenin sağlanması veya topluluktaki herkesin beslenmesi işi topluluğun bizatihi görevi olmaktadır. İlkel komünal toplumun ayırt edici bir diğer özelliği, aşınığa kaçmadan, kişisel olarak elde edilen ihtiyaç fazlası ürünlerin kabile içinde, kolektif olarak elde edilen ihtiyaç fazlası ürünlerin ise komşu kabilelerle paylaşılmasıydı.

Avcı-toplayıcıların aksine, tarım toplumlarında zenginlik, statü sahibi olmanın tek kaynağı olarak görülür. Oysa avcı-toplayıcılar için mal biriktirme teşebbüsü, arzulan bir özellik değil, bir sapma ve anomali durumudur.⁸⁸ Çünkü bu toplulukların yaşadıkları yerlerdeki yiyecek rejimleri dengeli ve yeter derecede bol ve çeşitlidir. Bu nedenle sefalet bir yana, bu toplumlar günde 3-4 saat çalışıp tüm ihtiyaçlarını karşılayabilen, geri kalan zamanlarını sosyalleşme, dinlenme, eğlenme ve oyun aktivitelerine ayıran⁸⁹ bolluk toplumlarıdır.⁹⁰ Bolluk toplumu genelde tarımsal üretime geçmiş toplumlar için söylenen bir tanımdır; fakat avcı-toplayıcılar tarıma geçiş yapmış topluluklara göre daha az açlık ve kıtlıkla karşılaşmışlardır.⁹¹ Avcı-toplayıcı dönemde herkesin sahip olduğu ok, yay, sepet ve bazı süs eşyaları dışında özel mülkiyet yoktur. Mülkiyet olgusu, insanların tarım toplumuna geçmesinden sonra da sınırlı kaldı; uzun bir süre sadece kişinin ekip biçbildiği, topladığı ve çürümeden önce kul-

⁸⁸ HAVİLAND, William A., Kültürel Antropoloji, Çev. Hüsamettin İnanc, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002, s. 215.

⁸⁹ HARRIS, 1994, s. 23.

⁹⁰ SAHLİNS, Marshall, Taş Devri Ekonomisi, Çev. T. Doğan-Ş. Özgün, bgst yayınları, İstanbul, 2010, s. 13-24.

⁹¹ HAVİLAND, s. 209.

lanabildiği şeyler, mülkiyete konu olabildi.⁹² Önemli düşünürler tarafından eşitsizliğin kaynağı olarak görülen mülkiyet kavramı,⁹³ bu çağ insanına yabancı bir kavramdır. Avcı-toplayıcı toplum eşitsizliğin ortaya çıkmaması için azami özen gösteren toplumdur. Üretim araçları üzerine konulmuş olan mülkiyet yasağı buna hizmet eder. İhtiyaç fazlası mal biriktirmenin, anlamsız bir faaliyet olarak görünmesi yetmez, aynı zamanda ahlaken olumsuz bir edim olarak damgalanmak suretiyle ayıplanır.⁹⁴ İhtiyaç fazlası üretim yapılmadığı için bir pazar ekonomisinin ortaya çıkması da mümkün olmaz. Zaten “piyasa” kurumu marasızdır ve avcı-toplayıcıların bir eksiklik hali değil bir gereksizlik halidir.⁹⁵

Tekel altına alınamayan bir ekonomik temele yaslanmak eşitlikçi bir yapı oluşturan toplulukların önemli unsurudur. Eşitlikçi yapılar “doğası gereği” iktidar ilişkilerini yapıya ters düşmeyecek şekilde tutarken, bunu sağlamak için gelenekler, töreler gibi yazısız kurallar oluştururlar”.⁹⁶ Sadece toplayıcı konumunda olan ilkel toplumda Herhangi bir işbölümünden ve işbirliğinden söz edilemez. Bu toplum tipinde belki de tek statü farkı erkeklerin fiziki güçlerinden kaynaklanan bir fark kadardır.⁹⁷ Toplayıcılıktan avcılığa geçmiş

⁹² LOCKE, John, Yönetim Üzerine İkinci İnceleme, Çev. Fahri Bakırcı, Ebabil Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2012, s. 30.

⁹³ Bkz. ROUSSEAU, J. J., İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine, Çev. Hakan Zengin, Morpa Yayınları, İstanbul, 2003.

⁹⁴ UYGUN, 2020, s. 24.

⁹⁵ CLASTRES, 1991, s. 152.

⁹⁶ SCHNEIDER, Harold K., Livestock and Equality in East Africa, Indiana University Press, Bloomington, Indiana, 1979, s. 219’den aktaran BARCLAY, Harold, Efendisiz Halklar, Çev. Zarife Biliz, Versus Yayınları, İstanbul, 2010, s. 113.

⁹⁷ Bkz. ŞENEL, Alaeddin., İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları 504, Ankara, 1982.

bir toplulukta ise artık ekonomik bir işbölümünden söz edilebilir ve erkeklerin avcı, kadınların toplayıcı olarak ayrıştığı düşünülür. Avcı topluluktaki erkekler arasında yürütülen av işi de işbölümüne uğramış olmalıdır. Bu toplum tiplerinde, yöneten-yönetilen ayrımını yaratacak nitelikte, sosyal, kültürel, ekonomik, dinsel ya da askeri farklılaşmalar oluşmamıştır. Gerekli kararlar onları yürütmekle yü-kümlü olan topluluk üyeleri tarafından alındığı için toplumun ihtiyaç duyduğu emek gücüne geniş katılım gösteren kadınlar da karar alıcı konumdadır. Bu nedenle bu toplumların kadınları, sınıflı toplumlarda görülen düşük statülere, hele kölelik mertebesine indirgenmemiştir. Tam tersi, katkısıyla orantılı bir biçimde karar-alma gücüne sahip olmuşlardır.⁹⁸ Bu topluluklarda, topluluk üyelerinin kişisel özellikleri, yaşları -ve belki cinsiyetlerine yüklenmiş rollerin varlığı- bir hiyerarşi göstergesi gibi görünebilir, ancak bu hiyerarşinin kurumsallaşmasına/ devletin ortaya çıkmasına izin verilmez. Topluluk içinde yüksek konumdaymış gibi görünenler, kolektif iktidar kaynaklarını kullanamazlar.⁹⁹ Yaygın bilinenin aksine ilkel toplumlardaki şeflik kurumu dahi sadece prestij ve saygınlık sunar, bir yaptırım, otorite, iktidar içermez. Çünkü bu toplumlarda iktidar, toplumun uhdesindedir. Eğer toplum, üyeleri arasında yaşanacak herhangi bir anlaşmazlık, kriz veya ortaya çıkan bir kıtlık, salgın, savaş veyahut şölen şeklinde “olağanüstü” bir durumla karşı karşıya kalırsa gereğini yapar; bu durumda müzakere yeteneği, sanatsal ve avcılık yeteneği, akıl, cömertlik, ce-

⁹⁸ LEACOCK, Eleanor (Der.), “Introduction” to Frederick Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State*. New York: International Publishers, 1972’*tan akt.* ÖZBUDUN, Sibel, *Markizmin Başyapıtları (19. Yüzyıl), Kolektif Bilim ve Gelecek Kitaplığı-Başyapıtlar ve Öncüler Dizisi*, 2013. <https://sibelozbudun.blogspot.com/2013/07/friedrich-engels-ve-ailenin-ozel.html>. (Er: 07.06.2021)

⁹⁹ MANN, Michael, *İktidarın Tarihi: Başlangıcından 1760’a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları*, Çev. E. Saraçoğlu vd., C.1, Phoenix yayınları, Ankara, 2012, s. 52.

saret gibi özellikler taşıyan bir üyesini derhal bir adım öne çıkartmayı bilir. Ancak mevcut olağanüstü halin sona ermesiyle birlikte şef, geçici olarak yürüttüğü liderlik koltuğundan iner; inmezse indirilir. Eskiden olduğu gibi statüsü derhal topluluğun diğer üyeleriyle eşitlenerek otorite/iktidar toplaşmasına izin verilmez.¹⁰⁰

Sayısı yüz kişinin altında olan ve antropologların “takım” (band) dedikleri avcı toplayıcı gruplar, en küçük toplum birimi olarak ifade edilir. Temel sosyal birim olarak çekirdek aileye yaslanan bu grupların küçüklüğü aralarındaki ilişkiyi eşitlikçi bir düzeyde tutuyordu. Nüfusun birkaç yüz kişiyi geçtiği ve “Kabile” (Tribe) olarak adlandırılan toplum yapısında ise sosyal birim yine ailedir ve fakat çekirdek aileden geniş aileye veya soy gruplarına geçiş yapılmıştır. Artık sadece avcılık değil yerleşik hayatın gerekli kıldığı bahçe tarımı, konut veya kano yapımı gibi toplumsal işbirliği gerektiren işler ortaya çıkmış ve bu durum önderin yetkilerinin artışı da beraberinde getirmiştir. Bahçe tarımından (horticulture) yaygın tarıma geçiş nüfus artışı da beraberinde getirdiği için kalabalık toplum yapısı içinde önderin yetkileri de şeflik (chiefdom) düzeyine yükselmiştir.¹⁰¹

Artık merkezi otoritenin ortaya çıktığı şeflik toplumları ve erken devletlerde armağan/potlaç, “yeniden dağıtım” işleviyle öne çıkar. Potlaç denilen model, üretilen mal ve hizmetlerin depo edilmesi suretiyle, herhangi bir kıtlık, kriz, savaş veya şölen durumlarında topluma geri verilmesine olanak sunar. Toplum bolluk zamanlarında yukarıya doğru mal ve hizmet birikimi sağlarken, kıtlık zamanlarında bu birikimi aşağıya doğru akıtır ve adeta toplumdaki gelir adaletini sağlayan bir kamu fonu rolünü oynar.¹⁰² Sürdürüle-

¹⁰⁰CLASTRES, 1991, s. 17. Ayrıca bkz. CLASTRES, Pierre, Vahşi Savaşının Mutsuzluğu, Çev. Alev Türker – Mehmet Sert, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1992.

¹⁰¹ UYGUN, 2020, s. 15-16.

¹⁰² ÖZBUDUN, Sibel/ UYSAL, Gülfem, 50 Soruda Antropoloji,

bilir bir toplumsal geçim pratiği oluşturmak için gerektiğinde şeref ve itibar gibi ahlaki ve kültürel kodlar oluşturularak devreye sokulur. Bu kodlar o denli etkilidir ki, toplumsal saygınlığa ulaşmak ve/veya bu saygınlığı korumak isteyen kişi veya aile veyahut kabile bütün yıl bin bir zahmetle çalışarak depo ettiği binkimlerinin tamamını yapılan büyük şölenle dağıtır. Sergilenen bu cömertlik karşılığında elde edilen saygınlık, ailenin topluluk üzerinde bazı sosyal üstünlükler elde etmesini sağlıyordu. Ama saygınlık dışında siyasi ve iktisadi olarak bir kazanç elde edilmesi söz konusu olamazdı. Gönüllü gibi görünenler de dahil armağan değişiminin derin toplumsal etkileri de oluyordu. Örneğin insanlar karşılıklı taahhütlerle ahlaken birbirine bağlıyor; katı kurallarla düzenlenmiş olması nedeniyle toplumsal olarak bütünleştirici bir etki yapıyordu.¹⁰³ Bu gelenek, zenginliğin üretilip bölüştürülmesinin yanı sıra, insanlar arasındaki dayanışma duygusunu artırması ve sosyal bağncalı olarak yeniden yaratılarak barışın tesis edilmesini temin amacıyla oluşturulmuş sosyal bir armağan yansımasıydı.¹⁰⁴ Bazen diğer şölen yapıcılarının rekabeti artırmasıyla cömertliğin limitsizce uygulandığı potlaclar görülüyor, köleler dahil verilebilecek her şeyin verilmesiyle kalınmayıp, arta kalan malın mülkün yakılıp yıkıldığı bile oluyordu.¹⁰⁵ Para ekonomisinin olmadığı toplumlarda bu karşılıklı armağanlaşma yukanda belirttiğimiz gibi bir sosyal prestij edinme pratiği ve/veya bir yeniden dağıtım stratejisi olarak toplumsal yaşamı sürdürülebilir kılıyordu.¹⁰⁶

Bilim ve Gelecek kitaplığı, İstanbul, 2012, s. 116.

¹⁰³ HYLLAND, Thomas Eriksen/ NIELSEN, Finn Sivert, Antropoloji Tarihi, Çev. Bora Aksu, İstanbul, İletişim Yayınlan. 2010, s. 78-79.

¹⁰⁴ HARRIS, 1994, s. 102; MAUSS, Marcel, Armağan Üzerine Deneme -Arkaik Topumlarda Değiş Tokuşun Biçimi ve Nedeni, Çev., NihanÖzyıldırım, Alfa Yayınları, İstanbul, 2016, s. 108-139

¹⁰⁵ SEDILLOT, Rene, Değiş Tokuştan Süpermarkete, Çev., Esat NermiErendor, Dost Yayınları, Ankara, 2005, s. 16.

¹⁰⁶ ÖZBUDUN/ UYSAL, 2012, s. 116

Armağan olgusu günümüzde dahi varlığını sürdüren önemli bir olgudur. Günümüzde armağan, ticari ilişkinin dışında değerlendirilir; armağan edilen şeyin fiyatı istenmez, karşılıksız olarak verilir, zaten aksi takdirde adı armağan değil alışveriş/ değiş-tokuş olur. Peki biraz daha yakından bakalımdığında armağan gerçekten karşılıksız verilen bir şey midir? En masum ve karşılıksız gibi görünen örneğin bir çocuğa veya sevgiliye verilen armağanlar aslında onun sevgisini kazanmak için değil midir? Masum durur çünkü ticari alış-verişin mekanik etkisi/ tadı burada hissedilmez. Eğer gönüllü olarak karşılıksız verilenler olmazsa insanlar bir arada tutan toplumsal ilişkilerin kurulabilmesi zorlaşır. Örneğin aile kavramı anında çözülür; arkadaşlık, yoldaşlık, komşuluk gibi ilişkiler adı bir ticari ortaklıktan öteye gidemez olur. Bu tür kavramlar satın alınmaz, zorla veya kanun gücüyle dayatılamaz kavramlardır, en azından öyle olması beklenir. Pek çok insan bazı değerleri alınır satılır bir meta olarak görmektense ölmeyi yeğler. Nitekim ülkesi için hayatını armağan edecek insanlar olmazsa dünya üzerinde ülke diye bir şey olmazdı. Armağan olgusunun bugün bile hissettiğimiz işlevi sosyal bilimcileri düşündürmüştü ve arkaik toplumlarda bu mekanizmanın hangi işlevi yerine getirdiği tartışılmıştır. Bu konuda tartışmayı ilk derinleştiren kişi olan antropolog Marcel Mauss arkaik toplumlarda değiş-tokuş ve sözleşmelerin armağan biçiminde göründüğünü; teoride gönüllülük esasına dayansa da gerçekte *karşılıklı* yükümlülük gereği verildiğini ileri sürmüştür. Burada armağanın işlevini bulmak adına sorulması gereken iki soru vardır. Birincisi, ilkel toplumlarda alınan armağanın zorunlu olarak karşılığının verilmesini sağlayan hukuk ve fayda kuralı nedir? İkincisi, verilen şeyde nasıl bir kuvvet bulunuyor ki aların iade armağanını gerektirir.¹⁰⁷ Mauss'un bu sorulardan amacı, tüccarın, paranın ve pazar ekonomisi kurumlarının ortaya çıkmasından önce, arkaik insan topluluklarının geliştirdikleri üretim ilişkilerini, oluşturdukları

¹⁰⁷ MAUSS, 2016, s. 108-139.

toplumsal ahlaki anlayabilmektir.¹⁰⁸ Mauss, bağısız, esaretsiz, yükümlülüksüz ya da kefaretsiz armağanın olmadığını altını çizerek aldığı armağanın karşılığının verilmesi mekanizmasının nasıl işlediğini açıklamaya çalışır. Toplumda adeta görünmez bir toplumsal sözleşme varmış gibi uygulanması olan bu karşılıklılık ilkesinin işlenmesini sağlayan en temel unsur “mana”dır. Mana, şeref/onur ve sosyal saygınlığın kişilere kattığıdır. Bu manayı kaybetmek istemeyen kişi/aile/kabile, aldıkları armağanın karşılığını vermek zorundadır.¹⁰⁹ Armağanın reddedilmesi mümkün değildir; karşılığını verme yükümlülüğünden kaçınma ise tam bir teslim oluş anlamına gelir ve kaçınan taraf kınanır, karalanır.¹¹⁰ Üstelik armağan verene hakaret sayılan bu davranış birlik ve dostluğun bozulması, bazen

¹⁰⁸ Mauss “armağan” olgusunu incelerken, bir sosyalist düşünür olarak, aynı zamanda liberalizmin birey ve pazarı yücelten ekonomi anlayışına ve “faydacılık” teorisine karşı “anti-faydacı” yeni bir model arayışındadır. Mauss, birey ve toplum, özel ve kamu kutuplarının yanında bir başka alanın, “sosyal” alanın gelişmesi perspektifi sunmak ister. Toplumsal ilişkiler alanında oluşan karşılıklı ilişkilerin kaynağının pazara ve devlete indirgenmesine karşı çıkar. Kadim geleneklerden günümüze ulaşan armağan olgusunun meta değişimi sistemine gerek bırakmayan pratiğinden yararlanarak, Durkheim’in mekanik “dayanımcılığı” da aşarak, çekirdeğinde özgürlük olan yeni bir sosyal ilişkiler ağı önerisi sunar. İNSEL, Ahmet, “Armağan Sorunsalının Açtığı Ufuk”, içinde GODBOUT, J., Armağan Dünyası, İletişim Yayınları, 2003, s. 13-14.

¹⁰⁹ MAUSS, 2016, s. 83.

¹¹⁰ Eski Türklerde “ak” kelimesinin, ‘beyaz’, ‘temiz’, ‘lekesiz’ vb. anlamları yanında sosyal terminolojide ‘asil’ manasına da geldiğini ve ‘avam halk’, ‘ayak takımı’ manasına gelen “kara” kelimesinin zıddı olduğunu biliyoruz. Örneğin Akkoyunlu ve Karakoyunlu ayrımı gibi... Bkz. KONONOV, Andrey Nikolayeviç, Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Semantiği, Çev. Reshida Adzhumerova-Emine Atmaca, Gazi Türkiyat, s. 185-204, Güz 2015/17, s. 194-195) Bu ifadelerin armağan verenlerle vermeyenler ayrımından kaynaklanması mümkündür.

de savaş anlamına gelir.¹¹¹ Böylece hiçbir yazılı hukuk kuralına ve icrai bir kuruma sahip olunmamasına rağmen armağan mekanizması toplumdaki üretim ilişkisini “karşılıklılık” çerçevesinde kurarak, bir merkezi otoritenin oluşmasına izin vermez. Polanyi de bu görüşe katılmakta ve potlaç, toonga gibi farklı kültürlerde farklı adlarla adlandırılan armağan mekanizmasının, “karşılıklılık” ve “yeniden dağıtım” ilkesi çerçevesinde çalıştığını söyler.¹¹² Merkezi otoritenin oluşmadığı küçük ölçekli toplumlarda “armağan”, kişi/aile/kabileler arasındaki toplumsal statüyü belirleyen bir mekanizma işlevi görür. Dolayısıyla bu tür arkaik toplumlarda armağan sistemi, her şeyi meta haline getiren pazanın ve bu pazan düzenleyip kontrol etmeye yarayan devletin ortaya çıkmasına engel olur. Devlete engel olma hali bilinçli bir tavır mıdır yoksa tesadüf müdür? Bu insanlar pazan ve devleti tecrübe etmeden olumsuz yargılara nasıl varmışlardır? Toplumlara için barındırdığı potansiyel tehditleri hissetmişler midir? Clastres’in ilkel toplulukların bütün toplumsal ilişkilerini devletin oluşmamasına yönelik düzenlediğini ileri sürdüğü “Devlete Karşı Toplum” kitabında söylediklerini hatırlarsak belki de gerçekten tesadüf değildir.

İlkel Pazanın Ortaya Çıkışı

Yukanda izah edilen mübadele biçimi, armağan kisvesi altında işleyen bir ekonomi biçimiydi. Potlaç/ armağan modeli olarak adlandırılan bu model bazı bölgelerde yeriniticaretin ilk nüvelerini içinde barındıran başka bir ilkel pazar modeline bıraktı. Armağanların bir pazaryerinde birbirleriyle değiş tokuş edildiği bu ilkel pazanın kökeni ne olabilir. “Armağan değiş-tokuşu” adı verilen bu sistemin ortaya çıkışına dair antropologların görüşü şöyledir: Kendisinden güçlü olan veya başka bir dil konuşan veyahut yabancılara karşı son derece saldırgan olduğu bilinen bir diğer kabileyle barışıl

¹¹¹ SEDILLOT, 2005, s. 16.

¹¹² POLANYI, s. 118.

bir ilişki kurmak isteyen öteki kabile, tarafsız bir bölgeye çeşitli armağanlar yerleştirir ve gürültü çıkararak diğer kabilenin dikkati buraya çekilir. Temkinli bir biçimde olay yerine gelen diğer kabile armağanları görür. İşte o andan itibaren kabilenin vereceği tepki için sabırlı ve sessiz bir bekleyiş başlar. Sunulan armağanlar kabul edilecek midir ve eğer kabul edilmişse bu armağanlara başka bir armağanla karşılık verilecek midir? Beklentilerin olumlu sonuçlanması durumunda alışveriş başlamış olacaktır. Böylece zaman içinde kendi davranış kalıpları, kuralları ve gelenekleri olan “armağan değiş-tokuşu” modeli ortaya çıkacaktır; işte ilkel pazanın ortaya çıkışı böyle gerçekleşmiştir.¹¹³ Bu sessiz ticaret teorisini pratikte destekleyen örnekler de bulunmaktadır. Nitekim bir avcı-toplayıcı grup olan Pigmelerin Bantularla olan alışverişini teoriyi destekler niteliktedir. Pigmeler değiştirmek istedikleri orman ürünlerini Bantu köyü yakınına açtıkları bir sergide ortaya yayarlar ve giderlerdi. Sergiyi gezen Bantular, kendilerine ait çeşitli tann ürünlerini uygun gördükleri miktarlarda orman ürünlerinin yanına koyarlardı. Pigmeler geri dönerek önerileri gözden geçirir, kendi orman ürünlerine biçilmiş değeri beğenirlerse sunulan tann ürünlerini alıp giderlerdi. Eğer tann ürününün çeşidini veya miktarını beğenmemişlerse yenden uzaklaşırlardı. Bu sessiz pazarlık, anlaşmaya varılıncaya veya değiş-tokuştan vazgeçilinceye kadar devam ederdi.¹¹⁴ Fenikeli denizci tüccarların da benzer bir yöntemi uyguladıkları bilinmektedir. Mola vermek veya koloni kurmak niyetiyle bilmedikleri bir kıyıya yanaşacak olan denizciler, yerli halkın düşmanca tutumuna uğrama ihtimaline karşı armağan değiş-tokuşu sistemini kullanmaktaydı. Bunun için, armağan olarak sunulacak mallar kıyıya bırakılır ve dikkat çekmesi için büyük bir ateş yakılırdı. Dumana gelen yerli halk, ihtiyatla ve merakla kıyıdaki armağanları inceler, armağanlardan hoşlanmaları halinde, memnuniyet ifadesi olarak bu defa

¹¹³ SEDILLOT, 2005, s. 16

¹¹⁴ DOĞAN, İ. Banu, Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 9.

aynı yere kendi armağanlarını bırakırlardı. Böylece birbirini hiç görmeyen taraflar hem güven ilişkisi oluştururlar hem de ilkel de olsa bir ticari faaliyette bulunmuş olurlardı.¹¹⁵

Tabu, Totem ve İktidar

Devletin kökeni hakkındaki teorileri yazdığımız birinci bölümde Freud'un ensest yasağı ve kadın değiş tokuşu teorisini de belirtmiştik. Bu teoriye göre, klandaki bütün kadınları kendi elinde tutmakta olan zalim bir atanın sultası altında yaşayan erkekler güç birliği yaparak, kadınlara erişmelerinin önünde engel oluşturan babalarını öldürmüşler; ardından, aynı zamanda öykündükleri, yücelttikleri ve yerine geçmek istedikleri bu iktidar sembolüyle özdeşleşmek için onu yemişlerdi.¹¹⁶

Bu teoriden yola çıkarak ilkel toplulukların siyasi ve sosyal bir toplum yapısı oluşturmalarında mal değiş-tokuşunun kurucu etkisine, kadınların değiş-tokuşunu da ekleyebiliriz. Kurgulandığı şekliyle baktığımızda kadın değiş tokuşu uzun bir müddet devletin ortaya çıkışını engelleyen bir etki yapmıştır.

Freud bundan sonra oluşan yeni toplumsal düzende insanların öldürüp yedikleri atayı, temsili bir hayvan totemiyle sembolleştirdiklerini ve atanın kendisiymiş gibi saydıkları bu totem hayvanını, belli zamanlarda öldürerek yediklerini söyler. Böylece ilkelerde gördüğümüz ve literatürde totemizm¹¹⁷ adı verilen sosyolojik duruma da açıklık getirmek ister. Freud'a göre, ilk insan toplulukla-

¹¹⁵TOK, Gökhan, "Antik Çağın Tüccarları: Fenikeliler", TÜBİTAK Bilim ve Teknik, Şubat 2001, s. 92.

¹¹⁶ FREUD, Dinin Kökenleri, 2002, s.170-180.

¹¹⁷ Totemizm, ilkel toplulukların kurucu atası olarak değerlendirdiği ve doğaüstü güçler atfettiği bir hayvan, bitki, sembol, nesne veya doğa olayını, topluluğun koruyucusu olarak kutsal kabul etmesidir. Totem olarak kabul edilen şeyi öldürmek, yok etmek, yemek, onunla cinsel ilişki kurmak genellikle yasaktır.

rında, kendi topluluklarının atası olarak kabul ettikleri bir hayvanı veya nesneyi totem seçtikleri anda artık bu totemin altında yaşayan tüm bireyler akraba sayılır olmuş ve cinsel yasağa tabi tutulmuşlardır. Bunun zorunlu sonucu olarak dışardan kadın alma ve dışarıya kadın verme yoluna gitmişlerdir. Artık kadınların değiş-tokuşuna dayanan yeni bir düzen kurulmuştur.

Aslında bu yeni düzen, aile içi evliliklerle içe kapanmaya, başka hiçbir toplulukla ilişkiye girmeyerek küçük kümeler olarak kalmaya karşı bir önlemdir. Bu önlem, pazaryerlerinin kurulmasıyla birlikte “öteki” ile karşılaşan ve onunla ilişki kurduğu takdirde toplumsal ihtiyaçlarının daha kolay karşılandığını ve kurulan karşılıklı ilişki neticesinde bölgesel banşların sağlanarak güvenli bir yaşamın tesis edilebildiğini gören ilkel aklın bulduğu dâhiyane bir başka kültürel örüntü gibi durmaktadır. Nitekim bazı toplumlar, yasaklama yoluyla topluluk üyelerini dışevliliğe zorlamayı ve bu sayede yaşamlarını sürdürülebilir kılmayı ve genişlemeyi bir strateji olarak benimsemişlerdir. Tylor’a göre doğa durumunda insanlar iki seçenekle karşı karşıya kalmışlardı; ya kadınları dışarıya vermek suretiyle siyasal ittifaklar oluşturacaklar ya da kadınları kendilerine saklayıp, kendilerinden üstün düşmanları tarafından yok edileceklerdi.¹¹⁸ Topluluklar arası düşmanlıklara son vermenin, banş yapmanın, dostlukları sağlamlaştırmanın yolu düşmanları armağanlarla hoşnut etmekten geçtiğinin altını çizen Cemal Bali Akal’a göre “bu çerçevede değiş-tokuş edilebilecek en değerli armağanlar, cinsel yasak sayesinde alınabilir ve verilebilir hale gelen kadınlar olmuştur. Toplum onların değiş-tokuşuyla kurulur.”¹¹⁹ Dolayısıyla Freud’un kurgusunu takip edersek babayı öldüren kardeşler arasındaki “kardeş kardeşin kurdudur” anlayışı yerine banş ve kardeşliğin tesisi için ilk “yasa” devreye girmiştir; ensest tabusu ilk insanlar

¹¹⁸ EMİROĞLU, K. / AYDIN, S., Antropoloji Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayınları, 2003, Ankara, s. 219.

¹¹⁹ AKAL, 2009, s. 303.

arasında dayanışmayı artırmak, bir banş düzeni kurmak için getirilmiş görünmektedir. İlkelerde tabuların işlevi, sosyo-ekonomik olarak toplumların sürdürülebilir bir yaşam örüntüsü kurabilmelerini sağlamasında yatmaktadır. Bugünkü manada bir hukuk düzeninin olmadığı bu çağlarda hayati önemdeki sosyal kuralların korunabilmesi onun tabulaştırılmasıyla mümkün olmaktadır. Tabunun gücü pozitif hukuk metinlerinden üstündür; çünkü kişi tabuyu ihlal ettiğinde başına ölüm dahil çok kötü belalar geleceğine inanmaktadır. Nitekim ilk zamanlar, bir tabunun ihlalinin cezasını, ihlal edilen tabunun kendisinin öç alarak verdiğiğine inanılmıştır. Sonraki dönemlerde tabuyla birleşen tanrı ve ruh kavramları ortaya çıkmış, cezanın otomatik olarak ilahi güçler tarafından verilmesi beklenmiştir.¹²⁰ Fakat “ötekiyle” kurulan ilişkinin adı olan değiş-tokuş kurumunun ve giderek gelişen pazaryerinin kuralıslığa olan tahammülsüzlüğü, toplumsal yaşamı tehlikeye sokan eylemlerin cezasının öteki âleme ertelenmesini kabul edemezdi. Bu nedenle ekonomi, yasaları ve kurumlarını oluşturmak suretiyle cezaların bizzat toplum tarafından verilmesini gerekli kılmıştır. Toplumsal düzeni kurmak için insan müdahalesi bir yere kadar işe yarar; insanların nasıl yaşayacaklarını ve hayat gayelerini özgürce kendilerinin belirleme istençlerinin aksine, ekonomi, yasaların kesinliğini tercih eder.¹²¹ Daha düne kadar ilkel komünal bir yaşam tarzı sürmekteyken kent devletine geçiş yapan Sümer ülkesinde, ardından Babil’de, Asur’da, Hitit devletinde ilk yazılı yasaları ortaya çıkaran dinamik, ekonomidir; gelişmiş bir ticaret ağının varlığıdır.

Görüldüğü gibi henüz pazar ekonomisinin oluşmadığı toplumalarda armağanlar biçiminde gerçekleşen toplumsal ilişkiler ağı içinde kadın değiş-tokuşu, kendisini yine “karşılıklık” çerçevesinde kurarak sosyal ilişkilerden bağımsız biçimde ekonomik ku-

¹²⁰ FREUD, Dinin Kökenleri, 2002, s. 170-180.

¹²¹ MEDA, Dominique, Emek: Kaybolma yolunda bir Değer mi?, İletişim Yayınları, 1995, s. 88.

rumların oluşmasına meydan bırakmayarak merkezi bir otoritenin ortaya çıkmasına engel olmuştur. Böylece “karşılıklık”, hiçbir yazılı hukuk kuralına ve bu kurala uyulmaması halinde yaptırım uygulayacak bir kurumun varlığına ihtiyaç duymadan, öncelikle aileler arasındaki sonra da topluluklar arasındaki ilişkileri güçlendirme şeklinde ortaya çıkar. Bir “tabu”, merkezi bir devlet organizasyonunun bütün işlevini görebilmektedir. Sosyo-ekonomik alana ilişkin her mübadele biçimi gibi kadın değiş-tokuşu da toplumu ortak norm ve standartlar oluşturmaya yönlendirir, bireylerin hak ve yükümlülüklerini tespit eder. Kadın değiş-tokuşu, ticarete olduğu gibi giderek bu değiş-tokuşu düzenleyen yeni ahlak ve adalet algısı üzerinden yazılı olmayan hukuk kurallanna (törelere, örfler, adetler) bağlanır.

Tarih öncesi devirlerde “armağan değiş-tokuşu” olarak ortaya çıkan bütün bu ilkel ticaret, tarım devrimini sonrasında “doğrudan değiş-tokuş” (takas) halini alacaktır

Neolitik Dönem

İlk çağlarda tahıl tanelerinin tohum olduğunu farketmezden önce bitkiler, meyveler, leşler ve av hayvanlarının etleriyle beslenen ilk insanlar, soğuktan korunmak için de hayvan kürklerini giysi olarak kullanıyorlardı. Vahşi hayvanlardan korunabilmek için ağaç tepelerinde, kaya oyuklarında veya çalı çırpıdan yaptıkları sığınaklarda, özellikle mağaralarda konaklıyorlardı. Konaklama yerlerindeki sınırlı kaynaklar tükendikçe yer değiştiriyorlardı. Göçebe yaşamın, hayatta kalmanın ve avlanmanın zorluk ve tehditleri, insanlar topluluk olarak yaşamak zorunda bırakıyordu. Herhangi bir işbölümünün olmadığı bu toplumlarda toplumsal yapı, erkeklerin kas güçlerinden kaynaklanan bir statü farkı elde etmelerine olanak tanıdıysa da dayanışma ve ortaklaşa çalışmanın hayati önemini kavramışlardı. Toplayıcılıktan avcılığa geçişte ise ekonomik bir işbölümü ve işbirliği kaçınılmaz olmuş ve erkekler avcı, kadınlar ise

toplayıcı hale gelmişti. Bazı zaman avı yakalamak için kadınların ve çocukların da yardımı ve ortaklaşa bir çaba gerektiğinden işbölümü ve işbirliği yan yana yürüten unsurlar olmuştur. Birbirlerinin temin ettikleri ürünlerine duydukları ihtiyaç, avcı ve toplayıcıların birlerine olan bağımlılığını artırıcı etki yapmaktaydı.¹²²

İlkel toplulukların ölüm ve ölüyle olan ilişki biçiminin sosyal etkileri de kaçınılmaz olmaktadır. Ölümün ne olduğunu tanımlamakta zorlandıkları bu çağlarda ölümlerini büyük olasılıkla saygıdan ve/veya vahşi hayvanlardan koruma isteğinden kaynaklı olarak mağaraya veya yakınlarına gömmekteydiler. Antropologlar, belki dindarca bir endişe ve insani bir korkuyla ölüye yöneltilmiş törensel bir ilginin ve dolayısıyla bilinçli gömme ritüellerinin kanıtlarını bulmuşlardır. Buradan yola çıkılarak, yerleşik hayata geçmek için pratik ihtiyaçlara cevap veren bir daimî yerleşim yeri arayışından çok ilk yerleşmelerin bu ata-ölülerine saygı nedeniyle mezarlıklar bölgesi olması ihtimali ortaya çıkmıştır. En azından bu Paleolitik dönem insanının göçer konumunu düşündüğümüzde ilk daimî yerleşimlerin sahiplerinin ölümler olduğunu söyleyebilirsiniz. Ne kadar göçer olursa olsun muhtemeldir ki insanlar ruhlarıyla konuşmak/teskin etmek veya verimli av sezonu geçirmek için onların ruhlarna danışmak üzere atalarının gömülü olduğu bu yerlere tekrar tekrar geliyor olmalıdırlar. Özellikle atalar arasındaki en iyi avcının, en iyi ok-yay yapanın, en hızlı koşanın veya en cesur olanın ruhundan yardım istemek üzere mezarlarına düzenli ziyaretler yapmış olmaları. Bu durumda göçer toplulukların yaşadığı bu çağlarda ilk yerleşiklerin ölümler olduğunu söyleyebilirsiniz. Canlılar kent devletini kurmazdan çok önce Ölüler Kenti kurulmuştur. Canlılar kenti de zaten en nihayetinde bu ölümler kentinin çevresinde şekillenecektir. Hatta bu ilk çağlardan taşınan ölüye saygı/korku duygusunun

¹²²HARMAN, Chris, Halkların Dünya Tarihi Taş Çağından Yeni Binyıla, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, Yordam Kitap, İstanbul, 2010, s. 22.

kent devletlerinin biçimlenmesindeki etkisi o kadar büyük ve etkilidir ki, bugün ortaya çıkarılmış bir antik kenti gezenler, kentten geriye sadece ölülerin gömülü olduğu lahitlerin ve tapınak kalıntılarının kaldığını görürler.¹²³

Nihayet alet kullanan insan, evrimsel süreçte önemli bir sıçrama yarattı. Bundan önce, birkaç milyon yıl boyunca yaşamlarını doğanın sunduklarına göre düzenleyebiliyorlardı. Alet teknolojisindeki gelişmeler taş temelli, kerpiç duvarlı evlerden oluşan ilk köylerin kurulmasına neden olmuş ve giderek bazı hayvanların evcilleştirilmesi yanında tarımsal faaliyete de geçilmişti. Tarım devrimi olarak adlandırılan bu dönemde, yeni sosyolojiler oluşmuş, günlük insan yaşamı radikal bir değişime uğramış, daha büyük gruplar oluşturabilmiş, ortak sosyal davranış kalıpları ve inanç sistemleri geliştirilmiş, yeni mimari biçimlerde yapılar ve savunma için surlar inşa edilmişti. Köy ekonomisi belirginleşmeye başlamış, kendi kendine yeten bir ekonomiyi oluşturmaya başlamışlardı. Ancak binlerce köy yerleşimi arasından neden sadece bazı köyler kent devleti haline gelmeyi başarmıştı. Örneğin Sümer olarak adlandırılan bölgede anıtsal mimarisi, ileri tarımsal sistemleri ve sanatsal faaliyetleriyle kurulan Uruk kenti, insanlık tarihinin ilk kent devleti olmayı nasıl başarmıştı. Nasıl oldu da bazı köyler devletli bir yapıya dönüşürken diğerleri devlet öncesi yapılarda kaldı?

“Neolitik”, “yeni taş” anlamına gelir ve bugünkü anlamına ulaşmaya kadar çeşitli aşamalardan geçmiştir. Doğudaki kazılar başlamazdan evvel Avrupalı antropologlar ilk kazılarını Avrupa sınırları içinde yapmışlar ve dolayısıyla Neolitik adı, kültürel bir dönemin adı olarak ilk kez Avrupa Arkeolojisi için kullanılmıştır. Birinci bölümde değindiğimiz gibi Arkeolog ve müzeci Thomsen, “Üç Çağ Sistemi” olarak adlandırdığımız ve halen de kullanmakta olduğumuz Taş Devri, Bakır Devri ve Demir Devri ayrımını ortaya

¹²³MUMFORD, Lewis , Tarih Boyunca Kent, Çev. Gürol Koca -Tamer Tosun, Ayrıntı Yayınları, 2013, s.18.

atmış; bulunan eserleri de bu aynma göre sergilemiştir. 19. Yüzyıla gelindiğinde madenden yapılmış aletler yerine birbirine sürtülerek biçimlendirilmiş taşların kullanıldığı ve topraktan üretilmiş çanak çömleklerin bulunduğu kazı yerleri de “Neolitik” olarak tanımlanmış ve bu yüzden Neolitik terimi çanak çömlek kullanımıyla özdeşleşmiştir. 20. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde ise Neolitik terimi tarım ve çiftçiliğin başlangıcıyla ilişkilendirilen bir sözcük olup artık teknolojik olarak belli bir aşamayı ve düzeyi gösteren dönem adı olarak kullanılmıştır.¹²⁴

Anadolu’daki kazı alanlarını da gezip inceleyen Gordon Childe bütün bu tanımlama denemelerinin üstüne Neolitik sözcüğünü beslenme, toplumsal yapı ve ekonomi ile ilişkili kültürel bir sürecin adı olarak yorumlayarak toplumsal bir içerik kazandırmıştır. İnsanlık tarihinde bir “devrim” olarak tanımladığı bu binlerce yıllık süreci, Childe, on iki bin yıl önce avcı, balıkçı ve toplayıcı olarak yaşamalarını sürdüren insanların son buzul çağının ardından artık elverişli iklim koşullarının hâkim olduğu yerlerde yerleşmeye ve tarım yapmaya başlamasıyla ortaya çıkan yeni bir uygarlık düzeyi olarak görmüştür.¹²⁵ Gerçekten de iklimin ve coğrafyanın sunduğu olanakların yanı sıra, tahıl ve hayvancılığın diğer beslenme alışkanlıklarına göre sağladığı belirgin avantajlar görüldükçe, özellikle Mezopotamya’nın sulak bölgelerinde yaşayan insanlar beslenme alışkanlıklarını ve gezgin yaşam tarzlarını değiştirmeye yönelmişlerdir. Nihayet bu konuda Child’ın izinden giden J. R. Braidwood, Neolitik sözcüğünü sadece “yenitaş devri” manasındaki sözcük anlamından kurtarmak ve ona sosyo-ekonomik dönüşümleri de içeren bir anlama kavuşturmak adına bu döneme “İlk Tarımcı Köy Toplulukları Dönemi (early farming villages)”¹²⁶ adını önermiştir.

¹²⁴ ŞENEL, 2006, s. 246.

¹²⁵ Bkz. CHILDE, Gordon, Tarihte Neler Oldu, (Çev. M. Tunçay-A Şenel), Alan Yayınları, (tarihsiz).

¹²⁶ BRAIDWOOD, J.R., “Levels in Prehistory: a Model for the Con-

Nitekim bu dönemin sonlarına doğru insanların yabani tahıl ve bazı bakliyat tohumları ile bazı hayvanları evcilleştirdiklerini ve MÖ 7. binde bu düzeni sürdürebilmek için kalıcı yapılar oluşturarak kelimenin tam anlamıyla “çiftçi” haline geldiklerini görüyoruz.¹²⁷ Bütün bu teorik tartışmalarda anlıyoruz ki bu tanımlama denemeleri dinamik bir süreç olup, yapılan her yeni kazı ve ortaya çıkan her buluntu Neolitik döneme ait bildiklerimizi en azından gözden geçirmemize ve belki de yeniden tanımlamamıza neden olabilecektir. Ben burada ayrıntılara girmeden bu konudaki düşünce evrimini sunmakla yetindim. Elbette, binlerce yıl sürmüş ve geniş bir coğrafyaya yayılmış bir dönemin oluşum sürecinin, buradaki anlatımımızdan çok daha karmaşık olduğu ve çeşitlilik arz ettiği açıktır. Nitekim Anadolu Neolitik döneme ait kazıların geç başlaması ve buluntuların geç ortaya çıkarılması nedeniyle, genelde çalışmalarını bereketli hilal adını verdikleri bölgede yoğunlaştırmış olan arkeologlar, bu bölgede gelişen yerleşik hayat ve tarım devriminin hiç Anadolu’ya uğramadan Akdeniz yoluyla Balkan coğrafyasına taşındığını düşünmekteydi. Ancak Anadolu coğrafyasında yapılan kazıların ardından bütün bilinenleri tekrar gözden geçirecek sonuçlar ortaya çıktı ve tanıma geçilmeden önce de yerleşik hayatın var olduğu görüldü. Bunu kabul etmede zorlanan arkeologlar, bulunan buluntuların ancak yakın doğu ve balkan Neolitik kültürleri ile bütünleşik olması gerektiğini ileri sürseler de son yıllarda Anadolu’nun önemi ve Neolitik dönemin buna göre yeniden yorumlama düşüncesi galip gelerek bu bölgede yaşayan

sideration of the Evidence”, Evolution After Darwin, S. Tax (ed.), Chicago, University of Chicago Press, 1960’dan akt. ÖZDOĞAN, Mehmet, Neolitik Çağ-Neolitik Devrim -İlk Üretim Toplulukları Kavramının Değişimi ve “Braidwoodlar, TÜBA Arkeoloji Dergisi, VII, ss.43-51, 2004, s. 46.

¹²⁷ ÖZDOĞAN Mehmet, Neolitik Adlmasının Düünden Bugüne Değişen Tanımı, Azerbaycan Arkeologiyası, C. 21, No.1, 2018, s. 12-39.

insanların tarım ve hayvancılıktan çok daha önce yerleşik düzene geçtikleri kabul edildi. Gelineen noktada insan topluluklarını yerleşik hayata geçiren unsurun tarım olmadığının anlaşılması, en temel kuramsal soruya; “tarım mı önce başladı yoksa yerleşik hayat mı?” sorusuna cevap oluşturması bakımından son derece önemlidir. Anadolu’daki buluntular doğal çevre ortamının zenginliği ve çeşitliliğinin insanların tarım yapmadan da sürekli olarak bir yerde yaşam kurabileceklerini ortaya koymuştu. Gerçekten de çeşitli alanlarda yapılan kazılar sonucunda tarıma elverişli alüvyonlu ovalarda neolitik köylere rastlanıldığı gibi (örneğin Çayönü), tarıma hiç de elverişli olmayan yerlerde (örneğin Göbeklitepe) en az Çayönü kadar büyük yerleşmelere rastlanılmıştı. Böylece Neolitik kültürün sadece tarım yapmaya uygun vaha/akarsu kıyılarında ortaya çıkacağına dair “çevrenin belirleyiciliği (environmental determinism)” görüşü sarsılmış oldu. Ancak eklemek gerekir ki “çevrenin belirleyiciliği” olgusu Neolitik köylerin tanınlanması için yetersiz kalmış olmasına rağmen bir yerleşmenin neolitik dönemi aşarak yeni bir gelişmişlik düzeyine ulaşmasını açıklamada başvurulacak önemli bir anahtar olduğunu kabul etmek gerekir. Kitabın ilerleyen sayfaalarında daha ayrıntılı tartışacağım üzere belli bir sınıramanın örneğin artı-ürünün ortaya çıkmasıyla başladığını ve dolayısıyla artı-ürünün ancak tarıma geçmekle mümkün olduğunu biliyoruz. Artı-ürün nasıl ortaya çıktı sorusunun cevabı ise kendi tükettiği kandanı üreten bu köylerin neden bazılarının birdenbire daha fazla üretmeye geçmek istediğinin cevabında gizlidir. Yerleşik hayata geçişe dair önemli gelişmelerden olan tarım devrimini, hayvan evcilleştirmeleri ve basit toplumsal işbölümü gibi etmenler, tek başına, dönemin karmaşık sosyal/siyasal organizasyonu olan kent devletini kurmaya yetmediği ortadadır. Nitekim o çağda -hatta bugün bile- yukarıdaki etmenlere sahip, kendi kendine yeten binlerce köy bulunmaktaydı ve fakat sadece bunlardan bazıları kent devleti haline dönüşebilmiştir. Bunun başka bir nedeninin olması gerekir.

Üstelik köyün bulunduğu coğrafya, suya yakınlık, tanıma elverişli topraklara sahip olma ve savunmaya elverişli konum gibi önemli koşulların mevcudiyeti dahi bunlara sahip her bir köyü kent devleti haline dönüştürmemektedir. Elbette verimli arazilere sahip olduğu için artık ürünü daha fazla elde eden köyler, bir değişim malına sahip oldukları için, bir adım öne geçtiler. Ancak bu sahip olunan emtiayı değişime sokacak bir pazar yerinden yoksunluk bu avantajı anlamsız kılmaktaydı. İlk çağların neolitik köy yerleşiminden kent devletine geçişte farkı yaratan şey, önce ticari manada bir değiş-tokuş ekonomisinin oluşturulabilmesi, sonra yerel durumdaki pazar yerlerinin küreselleşmesi ve ilkel mal değiş tokuşundan ticarete geçilmiş olmasıdır. Arazisi tanımsal üretime uygun olmadığı halde coğrafi olarak sahip olduğu (kerestelik ağaç, maden yatakları, kürk hayvanları, ipek, tuz, balık vb.) emtialar nedeniyle bu ticaretin bir tarafı olan köyler de aynı farkı yaratma potansiyeline sahip olmuşlardı. Hatta meta ürüne hiçbir şekilde sahip olmadığı halde sadece ticaret yolları üzerinde olması ve tüccarlara verdiği hizmet sayesinde gelişen kentler ortaya çıkmıştı. Sonuç olarak ticaret, insanlığın uzun yıllar boyunca aşamadığı eşik aşılmasını sağlayan, kurumsallaşmış bir örgütlü toplum için dinamo görevini üstlendi.

Tanımsal üretime geçmiş Neolitik köyler cazibe merkezi durumuna gelmişti. Bunun sonucu olarak yakın çevrelerindeki kırsal köylerden bir göç hareketi olmuş, yerleşmede önemli bir nüfus artışına neden olmuştu. Bu durum, bir yandan tüketim miktarını artırırken diğer yandan toplum yapısındaki sosyal tabakalaşmayı da belginleştirmişti. İhtiyaç duyulan malların temini için ticaret yapılması gerekmiş ve bunun için pazar yerleri oluşturulmuştu.¹²⁸ Köyün toprak sahipleri tüccarlarla iş birliği yapmak suretiyle sosyal, ekonomik ve siyasal iktidarın belirleyicisi olmuşlardır. Giderek aristokratik bir sınıf haline dönüşüp kentin yönetimini ele almış olma-

¹²⁸ ALPARSLAN, M., Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl), Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul. 2010, s.9.

lıdırlar. Bu nedenle de toprak sahiplerinin önemli bir figür olduğu tanım toplumlarının siyasal sisteminin monarşi olarak kurulduğu söylenir.¹²⁹ Bu görüşe katılmadığını, ortaya çıkan monarşinin keyfi bir despot olmadığını, taş kazınmış yasalarla yönettiğini gerekçeleriyle birlikte kitabın ilerleyen bölümlerinde bulabileceksiniz. Ancak şunu da ifade etmek gerekir; kent devletinin ortaya çıkmasından yüzlerce yıl sonra ticaret devriminin oluşturduğu ekonomik organizasyonlar soyluların otoritesine göre şekillenmeye başladı. Artık soylular ya da devamında monark figürü bir kere ortaya çıktıktan sonra kaleleriyle, tapınaklarıyla, dükkanlarıyla giderek merkeze yerleşmiştir. Monarkın ve etrafında toplaşan herkesin beslenmesi, korunması, eğlenmesi için gereksinimlerinin karşılanması gerekmiştir. Kentin çevresinde yaşayan köylüler bu ihtiyaçları karşılamak üzere örgütlenmiş çiftçilere dönüşmüştür. Bunu karşılığında devlet de köylere koruma sağlamaktadır.¹³⁰ Carl Schmitt'in "Protego ergo oblige" (koruyorum, o halde kendime bağlıyorum) ilkesi burada çalışmakta ve devlet bu tutumuyla sosyolojik, siyasal ve ekonomik bütün sivil alanı kontrol ederken hizmet olarak sunduğu 'koruma' karşılığında kitlelerden itaat beklemektedir.¹³¹ Artan nüfusun beslenmesi ve soyluların lüks mal taleplerinin karşılanabilmesi için özgür çiftçiler yeterli olmayınca köleler edinilmiştir. Kölecilik sistemin ortaya çıkmasıyla birlikte savaşlar, dönemin üretim araçları olan toprak ve madenler yanında köleler üzerinden de yapılmaya başlanmıştır. Bazen sadece başka ülke topraklarında ticari faaliyet için bulunan tüccarlarına karşı çıkan zorluklar nedeniyle

¹²⁹CLASTRES, Pierre ile söyleşi, 2008, <http://www.artizan.org/artizan-arsivi/pierre-clastres-ile-soylesi/> Er:22.10.2020

¹³⁰Bkz. CLASTRES Pierre ile söyleşi, 2008.

¹³¹ SCHMITT, Carl, Siyasal Kavramı, Çev. E. Göztepe, Metis Yayınları, 2006, s. 72; ÇELİK Seydi, "Topyekün Savaş" Olgusu ve Türkiye'de Ulus-Devletin Ortaya Çıkışındaki Etkisi, Journal of Current Researches on Social Sciences, 8 (3), 79-94, 2018, s. 91.

zorluk çıkaran ülkeye sefer düzenlendiği örneklere bile rastlanmıştır.¹³² Sikkenin icadıyla birlikte toprak soylularının iktidarı sarsılacaktır. Bu konuyla ilgili III. Bölümde ayrıntılı açıklamalara yer verilmiştir.

Göbeklitepe'nin Gör Deddiği...

Göbeklitepe kazılarında ortaya çıkanların ardından neolitik döneme ait tüm genellemelerin yeniden gözden geçirilmesi gerekmiştir. Bu kazılarda ortaya çıkanlar yerleşim yeri ve tapınak kalıntıları Neolitik dönemin başlangıcını on iki bin yıl önceye tarihleyince Neolitik döneme geçişi başlatan dinamiğin din mi olduğu sorusu ortaya atıldı. İnsanlık yerleşik düzene tanım yapmak için değil inançlarını yaşamak için mi geçmişti? Bu soruya evet demek için erken davranmamak gerekir. Kitabın temel iddiasının izinden giderek Göbeklitepe'yi dinsel içerikli bir tapınak olarak değil en erken pazaryeri olarak değerlendirmek gerektiğini düşünmekteyim. Bu varsayımımızı temellendirmeden önce Göbeklitepe'yi bir tapınak oluşumu olarak değerlendiren genel tartışmalara biraz değinelim.

Göbeklitepe, iddia edildiği gibi gerçekten Neolitik döneme ait bugüne kadar ileri sürülmüş hipotezleri ve neden-sonuç ilişkilerini alt-üst edecek bir tapınak yerleşimi midir? Elbette kazı yerinin çevresiyle beraber tamını ortaya çıkarılmadan kesin cevaplar vermek için erkendir ama sordurduğu sorular dahi buluntunun önemini ortaya koymaktadır. Göbeklitepe'yi inşa edenlerin avcı-toplayıcı insanlar olması öncelikle avcı-toplayıcı döneme ilişkin genel görüşlerin sarsılmasına neden olmuştur. Aslında Çatalhöyük, Körtik Tepe gibi Anadolu kazıları avcı-toplayıcıların tanım yapmadan da yerleşik yaşadıklarını göstermiştir. Ama Göbeklitepe buluntularını

¹³² GÜNBATTI, Cahit, Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No: 89, Kayseri, 2017, s.30.

tapınak olarak değerlendirenler için Neolitik dönemin başlarında bir tapınak çevresinde oluşan yerleşik düzene ilk kez rastlanmaktadır. Yani bugüne kadar kabul gören “önce tanrı toplumuna geçildi sonra dinler oluştu” genel görüşü tepetaklak olarak inancı önceleyen ve tanrı geçişin motivasyonu olarak dini gösteren görüşler ortaya atıldı. Örneğin J. Cauvin, Göbeklitepe’ye bakarak, “Belki de artık Neolitik kültürün tanınımı, beslenme modelinden, yaşamı tümüyle denetimi altında tutan, görkemli olduğu kadar katı bir inanç sistemine taşınmanın zamanı gelmiştir” demek suretiyle bu devrimsel buluşu selamladı.¹³³ Hatta başka düşünürler dinsel sistemlerin besinleri de belirlediğini ileri sürdüler. Örneğin tapınaktan çıkanları en büyüğü 160 litrelik kireç taşına oyulmuş 6 kabın dibinde bulunan içki kalıntısından yola çıkarak, dinsel törenlerde rahiplerin transa geçmesini sağlamada yardımcı olması, esriklik atmosferinin oluşturulması ve aynı şekilde dini bayramlar ya da kutlamalarda motivasyon unsuru için yabani arpadan elde edilen biranın kullanılmış olabileceği iddia edildi.¹³⁴

İkinci tartışma avcı-toplayıcı toplumların eşitlikçi toplum yapısına sahip olup olmadığına yönelik çıktı. Çünkü bu büyük tapınak yapısını yapmak için kilometrelerce öteden kesilip getirilen bloklar, araştırmacılara, işçilerin ve yöneticilerin var olduğu (tapınak rahiplerini de katarsak) katmanlaşmış bir toplum düzeninin varlığını düşündürdü. Bu büyük T biçimindeki bloklara büyük bir ustalikle işlenmiş motifler ise işgücünde bir uzmanlaşmanın olduğuna, zanaatçıların varlığına ve dolayısıyla bir sınıflı toplumun en azından nüvelerine işaret ettiğine delil olarak gösterildi. Hatta tanrı toplumuna geçiş motivasyonu olarak da bu tapınak işçilerinin beslenmesi ihtiyacı gösterildi. Bu varsayımların sahipleri tarafından

¹³³ CAUVIN, Jacques, Naissance Des Divinités, Naissance De L’agriculture : La Révolution Des Symboles au Néolithique (2nd edn augmentée et corrigée in 1997), Paris: CNRS Éditions, 1994’ten akt. ŞENEL, Şubat 2019, s. 14-18.

¹³⁴ ŞENEL, Şubat 2019, s. 23.

yerleşik hayata geçişi tetikleyen unsurun, tapınak rahiplerinin bütün Akdeniz ve Yakındoğu'dan gelen muhtemel talepleri karşılamak için bira üretimini artırmak üzere geniş ölçekli arpa üretimine geçmesi olduğu öne sürüldü.¹³⁵

Gerçekten buraya kadar yazılan bütün bu iddialar, Göbeklitepe'deki buluntuların, tamamen dinsel amaçlar için yapılmış bir tapınak olması halinde makul görülebilir. Ancak bu yapıların bir tapınak olduğu iddiası için daha fazla veriye ihtiyaç olduğunu düşünmekteyim. Öncelikle avcı-toplayıcı toplumların eşitlikçi bir toplum yapısına sahip olduğu düşüncesinin, çıkarılan buluntulardan yola çıkılarak yeniden sorgulanması gerektiği doğrudur. Ancak bu yapıların avcı-toplayıcı insanların ortaklaşmacı yapılarına uygun olacak şekilde imece usulüyle yapılmış olmaları da mümkündür. Taş yontuculuğundaki ustalığa bakarak toplum içinde bir zanaatkarlar sınıfının olduğu pekâlâ ileri sürülebilir. Ancak aralarından çıkardıkları birkaç yetenekli taş ustasının varlığı da bunu mümkün kılabilir. Nitekim Göbeklitepe'nin katmanlı yapısından anlıyoruz ki daha önce de burada daha basit yapı çalışmaları yapılmıştır ve topluluğun bazı üyeleri bu konuda ustalaşmış olabilir. Birkaç ustanın varlığı bu toplumun katmanlı bir yapıya sahip olduğu iddiası için yeterli görünmemektedir.

Göbeklitepe, Neolitik öncesi dönem insanların sosyal ve teknik yeteneklerini fazla küçümsemediğimizi göstermesi bakımından önemlidir. Avcı-toplayıcı topluluklar arasında tahmin ettiğimizden daha yoğun sosyo-ekonomik etkileşimlerin olma ihtimali söz konusu olabilir. Göbeklitepe'nin, ticaret ağlarının kesişme noktasındaki bir ara istasyon, bir lojistik merkezi olduğu varsayımının üzerinde durulması gerekir.¹³⁶ Nitekim tıpkı Sümer Zigguratları

¹³⁵ ŞENEL, Şubat 2019, s. 23.

¹³⁶ Sibel Özbudun blog yazısında Göbeklitepe için şöyle söylüyor: “Onu “insanlığın ilk tapınağı”, “dinin maddi hayat üzerinde belirleyiciliğini imleyen post-seküler bir anıt” olarak ele alan ideo-

ve diğer kent tapınakları gibi buradaki yapı da bir kült mekânı olduğu kadar, aynı zamanda emtianın depolandığı bir yer ve muhtemelen bu özelliğiyle uzak diyarlardan bölgeye ulaşan obsidiyen için bir işleme atölyesi ve takas merkezi işlevi de görmüş olabilir.¹³⁷ Neolitik öncesi döneme tarihlenen Göbeklitepe, muhtemelen çok daha gerilere giden bir tarihe sahiptir; örneğin T biçimli dikili taşların dikilmesinden çok önce, özellikle avcı topluluklarının av sezonunu açarken bir araya gelip avın verimli geçmesi için dualar okuduğu ve avdansonra tüm avlanmış hayvanların işlenerek yeniden dağıtımının yapıldığı bir toplanma merkezi işlevi görmüş olabilir. Bu haliyle antropolog Lowie'nin, ilk bölümde değindiğimiz "kültipleşme teorisi" burada çalışabilir; yılın belli bir döneminde bir araya gelen avcı-toplayıcı toplulukların av süresince ortaya çıkması muhtemel anlaşmazlıklar çatışmaya dönüşmeden engelleyecek/çözecek/karara bağlayacak bir kulüp/dernek örgütlenmesi ihtiyacını karşılamaya özgülennmiş olabilir.¹³⁸ Neolitik çağ ekonomisi içinde avcılarının etkin ve faydalı işlevleri bulunmaktaydı ve bu nedenle onlara karşı toplumda derin bir saygı ve hoşgörü mevcuttu. Çünkü avcılann avcılık sırasında geliştirdiği silah kullanma ve yeni teknikler geliştirme yetenekleri köyün yırtıcı hayvan tehlikesi yanında diğer tehditlerden korunmasını mümkün kılmaktaydı.¹³⁹

lojik söylemlerin aceleci cazibesine kapılmaksızın, bu hâliyle ele almakta ve avcı-toplayıcı atalarımızın toplumsal ve teknik yeti ve becerilerini küçümseyen, onları ilkel teknikleri ve sınırlı imgelemleriyle doğayı yağmalayarak yeryüzünde dolaşan küçük takımlar olarak görme alışkanlığımızı sorgulamakta sonsuz fayda var..." ÖZBUDUN, Sibel, "Göbeklitepe, Bize Neyi Anlatıyor", 2015, <https://sibelozbudun.blogspot.com/2015/11/gobeklitepe-bize-neyi-anlatiyor.html#ixzz6yJv6U7Tp>, (20.06.2020)

¹³⁷ COLLINS, Andrew, Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, 2016, s. 264.

¹³⁸ Bkz. CLAESSEN/SKALNIK, 1993, s. 13-14; ŞENEL, 2006, s. 336.

¹³⁹ MUMFORD, s. 36.

Bu yer vahşi doğada canlı yakaladıkları hayvanları evcilleştirmek üzere kapatıp, adak/kurban/ilâç/büyü/totem vb. işler için canlı hayvan ticareti yaptıkları bir merkez olarak da kullanılmış olabilir. Her şeyin, bereketli geçen bir sezonun ardından yapacakları şükür ayinlerine uygun basit bir mekânın inşasıyla başlaması da imkân dâhilindedir. Nitekim Göbeklitepe'nin katmanlardan oluştuğu, alttaki katmanda daha ilkel malzemelerle yapılmış daha eski dönemlere ait bir yapının varlığı arkeologlarca tespit edilmiştir. Mezopotamya'da ilk yerleşim yerlerinden bir başka kent olan Eriha'da en alt katmanlarda ortaya çıkan bir su kaynağının ve kaynağı koruduğu düşünülen bir kültürün varlığı gezgin avcılardan bu kaynağın yanında baştan savma kulübelerde ve çadırlarda sıkça konakladıklarını düşündürmüştür.¹⁴⁰ Hatta Filistin bölgesindeki kazılarda, kentlerin henüz ortaya çıkmadığı dönemlerde, avcılardan geçici olarak kurduğu kampın giderek daimî bir müstahkem yer haline dönüştüğüne dair kesin belirtiler bulunmuştur.¹⁴¹ Benzer durumun burada da olması ihtimali çok güçlüdür. Giderek bu avcı-toplayıcıların çocukları ve onların da çocukları, belki atalarının ruhlarına atfen bu merkezi büyüttmüşler, belki dört bir yandan gelen tüccarların kendi totem sembollerini de içerecek şekilde bereket kültürü iş-

¹⁴⁰ DAVIS, James C., Taş Devrinden Bugüne Tarihimiz İnsanlığın Hikayesi, Çev. Barış Bıçakçı, Türkiye İş Bankası Yayınları, 12. Baskı, 2017, s. 13.

¹⁴¹ MUMFORD, 2013, s. 36. Mumford burada Sümer efsanesindeki Gılgamış'ı örnek göstererek, efsanede Gılgamış'ın kahraman bir avcı ve güçlü koruyucu olarak tasvir edildiğine ve Uruk kentinin etrafını surlarla çevirdiğine dikkat çeker. Aynı şekilde eski bir Babil öyküsü şöyle der: "Aslanların peşine düşmek için silahını aldı: Çobanlar artık rahat uyuyabilir, çünkü o kurtları yakaladı, aslanları yakaladı. Sığır çobanı rahatça yatabilir. Enkidu onların koruyucusu, cesur adam, benzersiz kahraman." Dolayısıyla bu anlatılar bize avcılar tarafından korunan köylerin, büyük olasılıkla, ekinleri vahşi hayvanlar tarafından tahrip edilen ve çocukları yırtıcı hayvanlarca öldürülen köylere göre daha hızlı geliştiğini düşündürüyor. MUMFORD, 2013, s. 36.

levli bir ambar olarak geliştirmişlerdir. O halde 160 litrelik kireç taşına oyulmuş altı kabın dibinde bulunan içki kalıntısını dinsel törenlerde rahiplerin transa geçmesi için kullanıldığı iddiası yerine pekâlâ avcı-toplayıcıların kutlamalarında kullanıldığına yormak mümkündür. Nitekim yapılan etnografik araştırmalar, geniş topluluklar veya ortak bir proje üstlenen gruplar için de bu tip içeceklerin iyi bir motivasyon kaynağı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla belki de içki tedarikini sürekli kılmak üzere yabancı tahılların evcilleştirilmesi sürecine geçilmiştir.¹⁴² Yukanda yerleşik hayata geçişi tetikleyen olay olarak gösterilen bütün Akdeniz ve Yakındoğu'nun bira talebini karşılamaya yönelik geniş ölçekli arpa üretimini, Göbeklitepe tapınak rahipleri değil bize göre avcı-toplayıcılar gerçekleştirmişti. Belki de ilk ürün ekmek değil biradır. 1950'li yıllarda yapılan kazılarda da benzer bulguların bulunması üzerine Braidwood, daha o zamanlardan açmlayıcı sorusunu sormuştu: "Tanma alınan bitkilerin seçiminde ve tanma alınmasında fermentasyon tetikleyici bir unsur olabilir mi?"¹⁴³

Gerçekten bira, başı hoş yapmasının ve motivasyon artırmanın yanı sıra besleyiciliği ve uzun süre saklanabilir olması nedeniyle de önemliydi ve küresel ölçekli bir ticari meta olmanın temel özelliklerine sahip bir unsur olarak ortaya çıkmıştı. Nitekim erken tanım döneminde ve hatta henüz yabani haldeyken toplanan yulaftan elde edilen lapanın veya fermente olan arpa tanelerinden elde edilen biranın ekmekten önce önemli bir seçenek oluşturması olasıdır. Bu doğrultuda yine çok önemli ticari meta olan üzümünden elde edilen şarabı ve zeytinden elde edilen zeytinyağını da eklemek gerekir.

Özellikle bakıma hiç ihtiyaç duymayan ve çorak topraklarda dahi kendiliğinden yetişebilen uzun ömürlü zeytin ağacının mey-

¹⁴² KATZ, S. H./ VOIGT, M. M., "Bread and Beer: The Early Use of Cereals in the Human Diet", Expedition 28, 1986, ss. 23-34.

¹⁴³ BRAIDWOOD, R.J. / BRAIDWOOD, L.S., The Earliest Village Communities of Southwestern Asia, Journal of World History 1: 278-310, 1953.

vesi olarak zeytinin besleyici değeri, tanıma geçmeden de yerleşik hayata geçmeyi mümkün kılacak özelliklere sahiptir. Tıpkı zeytin gibi anavatanı Anadolu olan üzümü de eklersek, bu üç ticari metanın varlığı ilk uygarlıkların neden Yakındoğu coğrafyasında ortaya çıktığını da açıklar. Zeytinyağı, şarap ve bira yüklü kervanların başlattığı ticaret, arkasından “pazar için üretim” yapılmasını tetiklemiş ve bu ürünlerin ikmalini artırmak ve tüketimini güvence altına alabilmek için tanım düzenine geçiş mümkün olmuştur. Yapılan genetik analizler sonucunda en erken evcilleşmiş tahılların Göbeklitepe’ye yakın bir yerde konumlanmış olan Karacadağ’da bulunan tohumlar olduğu anlaşılmıştır.¹⁴⁴ Ayrıca, yine Göbeklitepe’ye yakın bir nokta olan Körtik Tepe kazısındaki mezarlık alanında iki taş daman üzerinde bulunan ve şarap yapımı sırasında ortaya çıkan tartirik asit izleri, alkollü içeceklerin erken dönem Anadolu’unda üretildiğini göstermektedir.¹⁴⁵ Anadolu ve Yakındoğu’da gerçekleşen bu üretim, ileride efsanevi Babil’in asma bahçeleri gibi büyük plantasyonların kurulmasına neden olmuş ve Fenikeli cesur denizcilerin Akdeniz boyunca geliştirdikleri deniz ticaretinin küresel hale gelmesiyle kent devletlerinin öntü açılmıştı. Anadolu’nun dört bir tarafında bulunan taş kabartmalarda elinde başak ve üzüm salkımı tutan insanların tasvir edilmesi bize konunun merkezi önemini göstermektedir (bkz. Resim 1).¹⁴⁶

¹⁴⁴ HEUN Manfred vd, “Site of Einkorn Wheat Domestication Identified by DNA Fingerprinting”, Science, Vol. 278, 14 NOVEMBER 1997, s. 1312-1314.

<https://www.ndsu.edu/pubweb/~mcclean/plsc731/homework/papers/huen%20et%20al%20-%20site%20of%20einkorn%20wheat%20domestication%20identified%20by%20DNA%20fingerprinting.pdf>Er. 02.04.2021

¹⁴⁵ McGOVERN, P. E., Uncorking The Past, The Quest For Wine, Beer, and Other Alcoholic Beverages, Berkeley- Los Angeles-London, University of California Press, 2009.

¹⁴⁶ Gaziantep, Kargamış, Zincirli (Sam’al), Tel Tayinat (Unqi/Pattina), Gurgum, Tabal, Niğde/Bor, Konya/Ereğli, Adana ve diğer merkez-

Resim 1. Üzüm o kadar hayati bir yere sahiptir ki Hitit devletinin en önemli tanrısı olan Fırtına Tanrısı Tarhunzas zaman içinde Üzüm Bağının Koruyucu Tanrısı Tarhunzas'a dönüşmüştür

lerde taşların üstüne kabartma olarak oyulmuş, üzüm salkımı ve/veya başak bitkilerini taşıyan insan figürleri buraların aynı zamanda zengin ticaret şehirleri olduğuna işaret etmektedir. Bir nevi zenginliklerini borçlu oldukları bu ürünleri kutsama ve anıtlştırma çabası olarak görülebilir. Bu kabartma resimler için Bkz: TİRYAKİ, S. Gökhan, Yeni Hitit Sanatı Üzerine İkonografik Araştırmalar (1): Üzüm Salkımı ve/veya Başak Filizi Taşıyanlar, Cedrus I, 2013, ss. 33-53. Bu ürünler o kadar önemli bir yere sahiptir ki Hitit devletinin en önemli tanrısı olan Fırtına Tanrısı Tarhunzas zaman içinde Üzüm Bağlarının Koruyucu Tanrısı Tarhunzas'a dönüşmüştür. TİRYAKİ, 2013, s. 43.

Zeytinyağı ve fermente içkiler, özellikle Neolitik dönemin en önemli ve değerli ticaret emtiası olan obsidiyen (volkanik doğal cam) takasında da kullanılmış olmalıdır. Göbeklitepe’de sayısız obsidiyen alete rastlanması bu teoriyi güçlendirmektedir. Göbeklitepe’ye tapınak olarak bakan görüş, bu aletlerin Neolitik dönemin Mekke’si konumundaki gelen hacıların tapınağa sundukları adaklar olabileceğini iddia etmiştir.¹⁴⁷ Ancak bunların hacılar değil tamamen iktisadi faaliyet içinde olan tüccarlar olma ihtimali daha güçlü durmaktadır.

Sonuç olarak Göbeklitepe buluntularını, iddia edildiği gibi, anıtsal bir yapı, bir tapınak veya bir rasathane olarak değil, -belki bu işlevleri de vardı ama gerçek işlevi bu değildi- takas ticareti yapmak için kurulmuş önemli bir “erken pazaryeri” olarak değerlendirmek daha doğru bir yaklaşımdır.¹⁴⁸

Tarım Devrimi ve Takas Ekonomisi

İlk köy yerleşimlerinde kendine yeten bir ev ekonomisi mevcuttu. İçinde evinin de olduğu tarla/bahçesinde ekip biçmek, evcil hayvanlara bakmak, evin çatısını onarmak gibi bütün ekonomik

¹⁴⁷ COLLINS, 2016, s. 264.

¹⁴⁸ “Öyle ya, Göbeklitepe’nin neden, diyelim ki farklı epipaleolitik yerleşimlerden avcı-toplayıcı toplulukların ürünlerini trampa etmek, bu arada belki eşlerini seçmek, ittifaklar oluşturmak, ya da ne bileyim dans etmek... vb. için bir araya geldiği seküler bir ticaret ya da “şenlik” merkezi değil de (Nitekim, Schmidt ekibinin kazılarında, bira varilleri de bulunmuştu) bir kutsal mekân olarak nitelenmesi gerektiğine dair somut bir bulgu yok elimizde.” “The Secret of Gobekli Tepe: Cosmic Equinox and Sacred Marriage”, 4 Nisan 2015, <http://www.ancient-origins.net/opinion/secret-gobekli-tepe-cosmic-equinox-and-sacred-marriage-part-1-002861>’den akt. ÖZBUDUN, 2015, <https://sibelozbudun.blogspot.com/2015/11/gobeklitepe-bize-neyi-anlatiyor.html#ixzz6yKM41Bmw>

faaliyetleri ev halkının emeğiyle sürdürmek mümkün olduğundan toplumsal işbölümüne ihtiyaç yoktu. İşbirliğine yönelik irnece benzeri dayanışma yapıları ev halkının tek başlarına üstesinden gelemeyeceği işlerin köyün diğer bireylerinin yardımıyla çözülebilmesine olanak sağlıyordu. Gerçek işbölümü, bir ürünün ortaya çıkmasını sağlayan bütün aşamaların her birinin bir başka kişi tarafından emek verilerek yapılması anlamına geliyordu. Bu uzmanlaşmış işbölümünün ortaya çıkabilmesi, kişilerin çifti-çubuğu bırakıp uzmanlık gerektiren o işe yoğunlaşmasını gerektirmekteydi. Diğer üretim işlerine kanşmayıp sadece kendi işine odaklanmak ve uzmanlaşmak için emeğinin ve zamanının tamamını harcamak durumunda olan kişinin diğer ihtiyaçlarının bir biçimde karşılanması gerekirdi. İşbirliğinden işbölümüne geçişin dinamikleri önemlidir. Durkheim'a göre işbölümünün tamamen işlevsel olan ortaya çıkış amacı, işgücünün verimini ve becerisini artırmaktı; asla bir uygarlık yaratmak değildi.¹⁴⁹ Ama basit mübadele ekonomisini başlatması ve nüfus artışıyla da birlikte giderek ürün yelpazesinin genişlemesiyle başka uzak yerlerden ürün ve hammadde getirme ihtiyacını tetikleyerek, alış-veriş üzerinden, küresel bir ticaret ağını oluşturması, uygarlığın da altyapısını hazırlamış oldu. Smith'e göre, "işbölümü, öyle geniş bir fayda gözetmeyen, insan tabiatındaki belirli bir eğilimin, yani alıp vermek, bir şeyi bir başka şeyle trampa ve değiş-tokuş eğiliminin pek yavaş, kademeli, fakat kaçınılmazı imkânsız olan sonucudur".¹⁵⁰

Yerleşik hayata geçişin ardından insanın tanı faaliyetlerinde önemli atılımlar yaptığı, tecrübe ve bilgi birikimini artırmak suretiyle uygarlık geliştirdiği önemli yaşam merkezi olarak öne çıkan Mezopotamya bölgesinin en büyük şansı, bölgedeki ekolojik çeşitliliktir. Fırat ve Dicle nehirleri tarafından sulanan araziler bol mik-

¹⁴⁹DURKHEIM, Emile, Toplumsal İşbölümü, Çev. OZANKAYA, Özer, Cem Yayınevi, 2018, s. 76.

¹⁵⁰ SMITH, Adam, Milletlerin Zenginliği, Çev. HaldunDerin, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2006, s. 14.

tarda tahıl ve meyvenin kendiliğinden yetiştirilmesine olanak sağlıyordu. Bölgenin barındırdığı balık ve av hayvanı yanında, iki nehir arasındaki bataklılarda süt ve et sağlayan mandaların yetiştirilebilmesi, bu ekolojik çeşitliliğe örnektir. Beslenme konusunda kolaylıklar sunan bu ekolojik çeşitliliğin nüfus artışını tetiklemesi muhtemeldir. Ortaya çıkan yeni işgücü, bölgenin sunduğu farklı ürün yelpazesi içerisinde dağılarak yeni üreticiler olarak konumlanmışlardır. Bu konumlanma üreticiler arasında bir uzmanlaşmayı ortaya çıkarmıştır. Her bir farklı gıda kaynağının üretimi üzerindeki uzmanlaşma beraberinde, kendi alanlarıyla ilgili kimi teknolojik buluşları da getirmiş, bu durum uzmanlaşma hatlarını keskinleştirmiştir. Dolayısıyla, bir konuda uzmanlaşan insan diğer uzmanlık alanlarına yabancı kalmış, birbirleri arasında ihtiyaçlarını giderebilmek sorunu ortaya çıkmıştır.¹⁵¹ Bu sorun ancak herkesin kendi ürettiği uzmanlık ürününü ihtiyacı olan bir başkasına vermesi ve karşılığında kendi ihtiyacı olanı alması demek olan mübadele/takas ekonomisiyle aşılabacaktır. Takas ekonomisinin getirdiği zenginlik nedeniyle üretim ağlarında iyice belirginleşen uzmanlaşma, bireysel olarak kendi kendilerine yetemedikleri için her bir uzmanı bir diğer uzmana bağımlı kılmıştır. Bu yeni ilişkiler ağını organize edecek bir düzenleyiciye duyulan ihtiyaç, kuralların, dolayısıyla kural koyucuların ortaya çıkmasına neden olacaktır.

Childe'a göre, sulamaya elverişli alüvyonlu toprakların büyük aileler tarafından ekilmesi suretiyle elde edilen "artı-ürün", mesleki uzmanlaşmayı sağladığı gibi, "besin üretimi" dışındaki sektörlerin gelişmesini sağladı. Dolayısıyla biriken servet, toplumsal sınıflaşmaya ve bürokratik kurumsallaşmaya neden oldu. Köylerin ürettiği araçlar ve teknik bilgidaki seviye bir eşik noktasına geldiğinde toplumsal kurumlar dönüşüm geçirerek merkeziyetçi bir devleti ortaya çıkarmıştı.¹⁵² Gerçekten de kendi içindeki sınırlılıklarına rağmen

¹⁵¹ MIEROOP, 2006, s. 44.

¹⁵² CHILDE, Tarihte Neler Oldu, (tarihsiz), s. 106.

men, takas usulü kendi kendine yeten bir sosyo-ekonomik örüntü oluşturmıştı. Ancak bu örüntü, henüz kent devletini oluşturacak dinamiklerden yoksundu; çünkü buna ihtiyaç duyulmuyordu. Verimli arazilerin ve ekolojik çeşitliliğin varlığı, kent devletine götüren kurumların ortaya çıkması için gerek-şart olabilirdi ama yeter-şart değildi. Toplum içerisinde kimin, neye, ne kadar ihtiyacı olduğu aşağı yukarı tahmin edilebiliyordu. Üreticiler mal/ ürün üretimlerini bu ihtiyaca göre yaptıklarından artı-ürün de oluşmuyor, dolaşısıyla oluşan pazaryeri küçük ve yerel kalıyordu. Böylesi bir köyün yönetimi için ihtiyar heyeti yeterli olmaktaydı. İhtiyar heyeti akıl adamlardan oluşmaktaydı ve kent devletinde görülen karmaşık siyasal iktidar biçimi yerine örgütlü ahlak ile yönetimin en ilkel hali olarak, yasa ve adaletin uygulayıcılarıydılar. Zaman içinde oluşup örf ve adetlerle biçimlenen bu yaşlı-bilge heyetler, yönetmek veya yeni kararlar almaktan çok, o güne kadar toplumun bekasını idame ettirmede başarılı olmuş kadim kuralların ve geleneklerin hatırlatıcılarıydılar.¹⁵³

O halde kent devletini oluşturacak olanmerkezi kurumların ortaya çıkmasını açıklayacak yeni teorilere ihtiyaç vardı. İlk bölümde bazılarını sunduğumuz bu teoriler arasında tanımsal verimliliği artırmak için ihtiyaç haline gelen büyük sulama kanallarının yapımı/kullanımı/onanımı için gerekli organizasyonun devletli topluma yol açtığını ileri süren teori epey taraftar bulmuştu.¹⁵⁴ Oysa büyük sulama kanallarının yapılmasından çok önce ticaretin etkisiyle, kurumlaşmış yapılar ortaya çıkmış olmalıdır. Aksi halde bereketli hilal denilen bölgede ekonomik olarak kendi kendini besleyebilen bir köy yerleşiminin, daha fazlasına ihtiyacı olmadığı halde muazzam bir organizasyon gerektiren bu tür kanalların yapımına girişmesindeki motivasyonun kaynağı açıklanmaya muh-

¹⁵³ MUMFORD, 2013, s. 32-33.

¹⁵⁴ KRAMER, Samuel Noah, Sümerler, Çev. Özcan Buze, Kabalcı yayınları, 2002, s. 15.

taç hale gelir. Unutulmamalıdır ki özellikle ilkel ekonomiler için ekonominin amacı temel ihtiyaçların karşılanmasıdır. Öyle ise bu ihtiyaçlardan daha fazlasını üretmek sadece israf olacaktır. Sombart'ın zanaatkar örneği açıklayıcıdır: "İcra ettiği meslek karnını doyuruyorsa zanaatkar için tatmin edicidir ve o kendi geçimini sağlayacak kadar çalışmak istemektedir".¹⁵⁵ Smith'in toplumların gelişmesinin anahtarı olarak aktardığı "bolluk arzusu" ilkesi¹⁵⁶ burada işlemeyecektir; çünkü böylesi büyük miktarda ihtiyaç fazlası ürünün çürümeden saklanabilmesi bile önemli bir sorun oluşturacaktır. Üstelik Clastres'in, ilkçağ insanların kendilerini sınırlayacak, ortalıkta emirler yağdıracak otorite kaynaklarının ortaya çıkmasından özenle kaçındıkları argümanını¹⁵⁷ doğru kabul edersek, devletli bir hale gelmek için gayretkeş olmayacaklarını düşünebiliriz.¹⁵⁸ Diğer taraftan yerel pazarın dış pazarlara açıldığı, gelişen ticaretin ürün talebini artırdığı noktada arzın talebe cevap verebilmesi için bu tür büyük bir sulama organizasyonuna girmek daha akla uygun olur. Toplum, kendisinde olmayıp vefakat ihtiyaç duyduğu malları takas yoluyla elde etmeyi cazip bulup, takasta kullanacağı ürünlerin üretimi için böylesi bir büyük organizasyona girmeye ikna olabilir. Bütün bu gelişmeler Mezopotamya bölgesinde takas ekonomisinin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan büyük bir bölgesel "pazaryeri"nin varlığıyla mümkün hale gelir. Dolayısıyla sulama kanalları dahil tarım devrimi, saban ve sulama teknolojisi, tohum ıslahı ve hayvan evcilleştirmeleri gibi kurumsallaşmayı sağlayacak tüm unsurlar ticaretin yarattığı talebin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Sulama kanallarının yapımındaki saik ile ilgili pekâlâ "armağan" kurumu üzerinden bir açıklama da getirilebilir. Ürün çeşitli-

¹⁵⁵SOMBART, Werner, Burjuva, Çev: ADANIR, Oğuz, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017, s. 28.

¹⁵⁶MEDA, 1995, s. 88.

¹⁵⁷ CLASTRES, 1991.

¹⁵⁸ ÇELİK, 2021, s. 1284-1285.

liğinin çok ve ürünün bol olduğu konusunda araştırmacıların ittifak ettiği bereketli hilalde, ilkçağ insanının, büyük sulama kanalları olmadan da kendiliğinden yetişen ürünleri toplayarak ve basit avlanma teknikleriyle (örneğin balık ve su kuşları) gıda ihtiyacını, rahatça karşılayabileceğini öngörebiliriz. Çok büyük mühendislik projelerine girişmeden bolca elde edilen bu ürünlerin saygınlık ve şeref elde etmek için “çevre” topluluklara armağanlar olarak verildiğini de düşünebiliriz. Bu bağlamıyla yukarıda izah edilen armağan olgusu belki de bu bölgede bambaşka bir boyut kazanmış olabilir. Bunun altında kalmak istemeyen çevredeki avcı toplayıcılar ve yerleşik köyler de elbette kendi armağanlarıyla karşılık vermiş olmalı. Bu karşılıklı armağanlaşma bir yandan bölgesel barışı tesis etmiş diğer yandan kendilerinde olmayan malların temin edilmesini sağlamış olabilir. Bu cazip kazanç ve nimetleri gören Uruk bölgesi sakinlerinin giderek artı-ürün elde etme motivasyonu kazandıkları ve çiftçiliğe yönedikleri söylenebilir. Nihayet daha uzak-taki avcı-toplayıcı gruplardan çiftlik ürünlerine karşı av hayvanları ve orman ürünleri alabilmek için kervan ticareti başlamış olması muhtemeldir. Belki de köy içi alışverişi bir üst aşamaya taşıyan da bu avcı-toplayıcılarla kurulan takas ilişkisi olabilir. Komşu köylerle ve tanı-öncesi kentlerle yapılan alışverişi de eklediğimizde değiş-tokuş yapabilmek için ihtiyaç duyulan artı-ürün arzusunun ve bir zanaatta uzmanlaşmayı teşvik etmiş olmalıdır. Böylece mal karşılığı mal verme ilişkisinin yanında hizmet karşılığı mal verme ilişkisi de gelişmeye başlamıştır. Hizmetçi, çoban, korucu, hoca, değirmen sahibi, yapı ustası ve tamirciye verilen mallar hizmet karşılığı verilir. Anadolu’da çeşitli yörelerde halen kullanılan ismiyle “hak” denilen bu hak edişlerin karşılanabilmesi için ambarlarda mutlaka yedekte duracak bir ürüne ihtiyaç duyulmuştur. İlk başta basit takas ekonomisiyle başlayan mal değişimleri, uzmanlıkların rafine hale gelmesiyle yerini daha karmaşık değişim araçlarına ve bu araçların standardını belirleyecek kurallara; bu kuralları koyacak kişi ve/veya kurumlara ulaşan yolu açmıştır.

Toplumun ihtiyaçlarını ve lüks tüketim mallarını dışardan temin edebilmenin yolu, içeride değiş-tokuşa konu edilecek ürünlerin miktannın artırılmasıydı. İmece gibi kolektif çalışma kurumu ve teknolojideki gelişmeler, örneğin demirden yapılmış sabanın toprağı kolayca ve daha derinden kazabiliyor olması ve dolayısıyla hasat veriminin artmasıyla birlikte bu artı-ürün elde edilebilmişti. Artı-ürün ile savaş eğitimi alabilmek için üretim aşamalarına katılmayan askeri bürokrasi ve kamu bürokrasisi beslenebilmişti. Takasın gelişmesi, çiftçiliğı meslek haline getirmiş, aynı zamanda dışandangelen ham madde yeni mesleklerin ortaya çıkmasını sağlamıştı. Her toplumun kendine göre yerel bir pazan vardı fakat tüccarlar aracılığıyla pazaryerini geniş bir coğrafyaya açan toplumlar da, uygarlığı karakterize eden bir dizi kurum ve kurallar kristalleşmeye başladı. Bütün bu niteliksel sosyo-ekonomik dönüşümlerin, toplumun yeniden örgütlenmesini de beraberinde getireceğini ve yeni siyasal örgütlenmelerin ortaya çıkmasına neden olacağını öngörmek zor olmasa gerekir. Nitekim Neolitik dönem aynı zamanda mülkiyet kavramının ve servet birikiminin nesnel koşullarının hazırlandığı bir dönemdir. İlerleyen sayfalarda ayrıntılı göreceğiz ama burada değinmeden geçmeyelim. Armağan ekonomisinin yerini takas ekonomisine bırakmasıyla birlikte emtia üretiminin organize edilmesi ihtiyacı üretim ilişkileri üzerinde yeni bir dönüşüme neden olmuştur.

Takas, toplumsal bağların üreticisidir ve doğal halden uygar hale travmatik bir geçiş yerine yavaş yavaş ve daha insani bir şekilde yapmanın anahtarıdır; çünkü güvensizlik üzerine kurulduğu halde ekonomik ilişkilerin asgari koşullarını oluşturur; toplum takas aracılığıyla oluşur. Takas sisteminin işleyişinin bir düzene kavuşması için, ölçü ve tartım aletlerinin standardize edilmesinden denetlenmesine, belli bir organizasyon gerekliliğı ortaya çıkmıştır. Ticaretin çapının büyümesiyle birlikte, gelir gider, alacak verecek gibi temel ekonomik faaliyetlerin kaydının tutulması zorunlu hale

gelmiştir. Çivi yazısının ortaya çıkışı bu kayıt tutma zorunluluğunun sonucudur. Aynı şekilde hem bir sanat hem de bir meslek olan okuyup yazma işinde uzmanlaşmış bir seçkin sınıfın ortaya çıkmasına da vesile olmuştur.¹⁵⁹ Bu yazıcılar ilk bürokratik sınıf olarak tanımlamak mümkündür.

“Mal-Para” Ekonomisi

Malın başka bir malla değişimi ticaretin getirdiği açılımların sınırlı kalmasına neden olmaktaydı. Çünkü ilkel değiş-tokuşa konu olan malların standart bir değeri yoktu. Malın değerinin saptanabilmesine yönelik bir mihenk taşından yoksunluk sadece ilkel bir değiş-tokuş ekonomisini olanaklı kılıyordu. Sikkenin icadına kadar insanlar “hesaplama birimi” olarak kullanılmak üzere başka takas araçları bularak bu sorunu çözmeye çalışmışlardır. Örneğin sığır, kürk, tahıl, balık, kumaş, tütün, deniz kabuğu gibi kendisi de bir değer taşıyan maddeler ve mallar, değişim ve ödeme aracı yapılmıştır.¹⁶⁰ Para olarak kullanılmaya dahi tek başına bir değeri olan nesnelerin değişim aracı olarak kullanılmasına “mal-para” sistemi denmektedir.¹⁶¹ Her toplum kendi kültüründe değer verdiği hayvanı ekonomide mal-para enstrümanı olarak kullanmıştır. Arabistan ve Kuzey Afrika çevresi develeri fiyatlandırma referansı olarak kullanırken, Navajo yerlileri ve antik İbraniler koyunları, Asya çevresinde Moğollar ve Türkler atları, kuzeyde yaşayan halklar rengeyiğini odak olarak seçmişlerdir. Örneğin sığır pek çok kültürde önemli bir fiyatlandırma referansıydı. Homeros’un aktardığına göre, Antik Yunan’da iyi bir köle 4 sığır fiyatındaydı. Bugün bile pek çok dilde kullanılan parasal ifadelerin kökeni geçmişte para ye-

¹⁵⁹BATTERA, Jean, Mezopotamya Yazı, Akıl ve Tanrılar, Çev. Mehmet Emin Özcan/Ayten Er, Dost Yayınları, Ankara. 2012, s. 192.

¹⁶⁰CARRADICE, Ian/ PRICE Martin, Hellen Dünyasında Sikke, Çev. OğuzTekin, Homer Kitabevi, İstanbul, 2001, s.14.

¹⁶¹ÇALIŞKAN, Zehra Doğan, İktisada Giriş II, Editör: SerkanDilek, Beta Yayınları, İstanbul, 2019, s. 81.

rine kullanılan bu ticari mallardır. Yine İngilizce paranın en genel ifadesi olarak kullanılan “capital” (kapital) sözcüğü, Latince “sığır” manasına gelen *cattle* sözcüğünden türetilmiştir. Hindistan para birimi “rupi”, sığır anlamındaki *rupa* sözcüğünden gelmektedir. Nitekim Türkçede alınıp satılabilen her türlü ticaret eşyası için kullanılan “mal” kelimesinin etimolojik anlamı büyükbaş hayvandır. Birçok kültürün ortaklaşa değer verdiği ürünler de değişim aracı olarak kullanılmıştır. İngilizcede hala kullanılan ve *maaş* anlamına gelen “salary” sözcüğünün Latince kökeni *sal/salrius*, yani insan hayatında hayati önemi olan ve yüzlerce yıl değişim aracı olarak kullanılan tuzdur.¹⁶² Bazı antik kentlerde çeşitli cezalar için saptanan tazminat ödemeleri yine hayvan referansları üzerinden yapılıyordu. Nitekim ilk dönemler küçük suçlar için 2 koyun, daha büyük suçlar için 30 sığır ceza bedeli saptanmış, sikkenin icadının ardından bu ceza ödemelerini isteyen sikkeyle de yapabiliyordu. Nihayet zaman geçtikçe sikke kullanımının yaygınlaşmasıyla yeni ayarlamalar yapıldı ve örneğin 10 bronz sikke 1 koyun, 100 bronz sikke bir sığırın karşılığı olacak şekilde kesin belirlemelere gidildi.¹⁶³ Tarihteki bu en eski para ayarlama girişimi, insanların, hayatı daha karmaşık yöntemlerle biçimlendirebilmesinin önünü açmıştır. Bu değişim ve ödeme araçlarını sadece hukuk alanında değil, ticaret alanında da standartlaştırabilen ve denetleyebilen toplumlar ilk kurumlaşmanın temellerini de atacaklardır. Elbette ilkçağın “devletsiz pazar” ekonomisi, günümüzün kapitalist ekonomilerine ve “piyasa” denilen kavrama yabancıdır. Bunun nedeni ilkçağın pazarının sosyal yapıdan ayrı bir ekonomik düzen olarak örgütlenmemiş olmasıdır; aksine bu pazar sosyal yapının önemli bir fonksiyonu olarak onun içine yerleşmiştir. Toprak, emek ve parayı meta haline getiren bir sistem olarak “piyasanın” oluşabilmesi, ancak, bir takım kurumsal ve siyasal dönüşümlerden, yani devletli topluma geçil-

¹⁶² WEATHERFORD, 2019, s. 23, 35; SEDILLOT, 2005, s.31.

¹⁶³ SEDILLOT, 2005, s.31-32.

dikten sonra mümkün olabilmiştir.¹⁶⁴ Ama bu “devletsiz pazar” önemlidir, çünkü insanlar bu sayede birbirleriyle savaşmadan, karşılıklı fayda elde etmeyi başarabilmişlerdir. Pazar yerinde çıkması muhtemel ticari anlaşmazlıklar güvendikleri bir hakem tarafından, hakemin altından kalkamayacağı anlaşmazlıklar ise alışveriş yapılan diğer toplulukların da üye verdiği müşterek meclisler tarafından çözüme kavuşturuluyordu. Çünkü, geniş aileden daha büyük siyasal kurumlar henüz ortaya çıkmamıştı.¹⁶⁵ Bu yerel pazarların hakem ve heyetlerinin, pazarların büyümesi ve uluslararası hale gelmesiyle birlikte birçok yerde daha önemli sorumluluklar yüklenmiş olmaları mümkündür. Yetki olmadan sorumluluk da olmaz ilkesi gereği giderek çeşitli yetkilere de sahip olan hakemler, ticaretin ihtiyaç duyduğu kuralları koyan ve yürüten yerel yöneticilere dönüşmüş olmalıdırlar. Mieroop’a göre bu kural koyucu yerel yöneticilerin, kurallara uyanların da paylaşacağı ideolojik bir temele gereksinimleri vardı ki din bu temeli karşılayabilirdi. “Gerçekten de ileriki sayfalarda ayrıntılı değineceğimiz üzere Sümer coğrafyasında eşitlikçi toplumun ortak tahıl ambarı olarak inşa edilen Zigguratlar çok uzun bir süre seküler alanda kalmıştı.” Yüzlerce yıl sonra ambar işlevi yanında bir tapınağa da dönüşecek olan bu yapının içindeki görevlilerin de giderek rahiplere dönüşmesiyle birlikte din, ekonominin içine doğmuş, tapınaklar ekonominin düzenlendiği, standartların belirlendiği, uyumsuzlukların çözüme kavuşturulduğu yerler haline gelmişti. Mal-paraların -ve daha sonra sikkelerin- değişim değerini, standart ölçülerini ve saflıklarını belirlemek, ortaya çıkan hukuki uyumsuzlukları çözüme kavuşturmak üzere yetkiyle donanan seküler alanın hakemleri, zamanla pek çok yetkiyi ruhban sınıfına kaptıracak veya kendileri ruhban sınıfını oluşturacaktı. Nihayet önce ambar olarak örgütlenmiş ve

¹⁶⁴ POLANYI, s. 118.

¹⁶⁵ GRAEBER, David, *Anarşist Bir Antropolojiden Parçalar*, Çev. Bengü Kurtege-Sefer, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul. 2012, s. 30.

seküler alanda duran Zigguratlar, kentin tanrısının evine dönüşmesi ve ruhbanlaşan görevlileriyle birlikte, üretilen malların kabul eden ve yeniden dağıtımını gerçekleştiren nüfuzlu tapınaklara dönüştü.¹⁶⁶ Kent devletini oluşturan dinamikleri incelediğimiz III. Bölümde Zigguratlar konusuna genişçe yer verilecektir.

Hakemler, mağduriyetin giderilmesi için gereken cezaları saptama, faiz oranlarını ve benzerlerini belirleme noktasında birer yasa koyucu ve çözüm mercileri olarak işlev görmüşlerdir. Böyle olunca yeni ortaya çıkan kralın ve tapınakların işlevi ve otoritesi de giderek artmıştır.¹⁶⁷ Sanayi devrimiyle ortaya çıkan burjuva sınıfını oluşturan tüccarların, yürüttükleri çetin mücadeleler sonucunda bu yetkileri tekrar kendi ellerine almasına kadar bu durum devam edecekti.

¹⁶⁶ MIEROOP, 2006, s. 45.

¹⁶⁷ EAGLETON Catherine, WILLIAMS Jonathan, Paranın Tarihi, Çev. Fadime Kahya, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008, s. 6-7.

III

KENT DEVLETİNİN DİNAMİKLERİ

Tüccar, Fatih ve Rahip

Gerçekten insanlık tarihinde, lügatinde “öteki” kavramı olmayan ve insanlığın potansiyel olarak bir araya gelebileceğine inanılan bu üç insan tipi dünyayı inanılmaz boyutta değiştirmeyi başarmışlardır. Tüccarlar tüm dünyayı tek bir pazar olarak görüyordu ve tüm insanlar potansiyel müşteriydi. Bu yüzden de her yerde herkes için geçerli olabilecek bir ekonomik düzen tesis etmeye çalıştılar. Fatihler tüm dünyayı tek bir imparatorun yönetebileceğine inanıyorlardı ve dolayısıyla insanların tümü onlar için potansiyel tebaaydı. Rahipler/Peygamberler içinse tüm insanlar, günün sonunda iman edecek olan potansiyel inananlardan başka bir şey değildi. Bu insanlar çoğunlukla her yerde ve herkes için geçerli olabilecek bir düzen, bir sistem tesis etmeye çalıştılar. Bunlar “öteki” kavramının ötesine geçebilen insanlardı.¹⁶⁸

Avcı-toplayıcı gruplar belli bir bölge seçip avcılıklarını ve toplayıcılıklarını o görece yalıtılmış alanda sürdürmeye karar verdiklerinde farklı bir gelişme oldu. Avladıkları ve topladıkları şeylere başka bölgelerdeki insan topluluklarının ne isim verdiğini bilmeden- hatta çoğu kez başka bölgelerde başka insan topluluklarının yaşadığını dahi bilmeden- isimler vermeye başladılar. Farklı diller gelişti. Avin ve toplanan şeyin yemek haline getirilmesi ve onun tüketilme usulleri diğer topluluklardan farklı olabilmekteydi; davranış ve topluluk içindeki her türlü ilişki biçimleri de farklıydı: farklı kültürler oluştu. Karşılaştıkları sorunlar ve korktukları şeyler, hay-

¹⁶⁸ HARARI, Yuval Noah, Hayvanlardan Tanrılara: Sapiens İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi, Kolektif Kitap, İstanbul, 2015, s. 117.

van veya nesneler farklı olduğu için bunlara ve hayata yükledikleri anlamlar ve akıl yürütmeler de farklı olacaktı. Farklı inançlar ortaya çıktı. Bu enstrümanların tümü, o insan topluluğunun bulundukları coğrafi konumda hayatta kalmasını ve bunu sürdürülebilir kalmasını sağlaması bakımından önemliydi. Kendilerinden başkası demek olan “öteki” ile karşılaşana kadar topluluğun bekasının sağlanması için bu enstrümanlar hayati işlevler görecek. Değişim hızı çok düşük olsa da gerektiği takdirde bu enstrümanlara ayar verilecek, bazı yeni şeyler eklenecek veya bazı şeyler çıkarılıp atılacaktı.

Neolitik çağları için her şey bir insan topluluğunun artık “öteki” olmuş başka bir toplulukla karşılaştığında nasıl bir tutum takınacağına düğümleniyordu. Bu ilk karşılaşmada ne oldu sorusunun iki basit yanıtı vardır. Ya korkup birbirlerinden kaçtılar veya saldırıp fethettiler/yokettiler ya da karşıdakiyle selamlaştılar ve onu tüm meraklarıyla tanımaya çalıştılar. İnsanlık tarihinde her ikisinin de yaşandığına kuşku yoktur. Ötekiyle karşılaştığında saldırıp fethedenlerin de ikinci davranışı seçen insanların da mikro ölçekli de olsa tarihsel etkilerde bulundukları muhakkaktır. Çünkü o zaman için mikro kırılmalar olarak gelişen bu tercihler sonraki çağlarda makro gelişmelere neden olacaktır. Bu kitap, konuya olumlu veya olumsuz değer yargılarıyla bakmaksızın bu tercihlerin genel olarak uygarlığa yaptıkları etkilerin neler olduğuyla, özel olarak ise kurumlaşmış/devletleşmiş toplum yapısına geçişteki etkileri ile ilgilidir.

Savaşmayı değil, birbirlerini tanımayı tercih eden iki “farklı” insan grubu ise eğer bu ilişkiyi sürdürebilirlerse kısa zaman sonra etkileşmeye başlayacaklardır. İşte bu etkileşimin sosyo-ekonomik boyutu önemlidir ve sonuçları itibarıyla kitabın konusunu oluşturmaktadır. Bu izlekten yola devam ettiğimizde iki topluluğun etkileşimindeki en önemli kırılma, bir süre sonra kendisinde olmadığı halde “öteki”nde olan taşınabilir herhangi bir şeyin farkına varmasıyla ve bu şeyi, kendinde olan ve fakat ötekinde olmayan başka

bir şeyle değiştirmeyi teklif ettiğinde başlayacaktır. En ilkel ticaretin ve bugün adına trampa/ mübadele/ değiş-tokuş dediğimiz bu durumun gerçekleşmesiyle, yani, kendisinde olamayan şeyi almak için tehdidin, boyun eğdimenin, yağmanın, kısaca zor kullanmanın değil, alış-veriş yapmanın tercih edilmesiyle, insanlık önemli bir sıçramaya tanıklık edecektir. Ticaretin ilkel hali olan değiş-tokuş, insanlık tarihinde, kendi sözlüğünde “öteki” kavramı olmayan ve insanlığın potansiyel olarak bir araya gelebileceğine inanan üç insan tipini yaratacaktır.

Yukandaki bölümde bahsi geçen ilkel pazarlar, insanlık tarihinde, pek çok alanda gerçekleşecek dönüşümlere önyak olacak olan yeni bir insan tipinin ortaya çıkmasına kaynaklık edecektir: tüccarlar. Henri Pirenne, Ortaçağ kentlerinin ortaya çıkışını anlatırken “Doğmakta olan kentlerin zanaatkâr ve tacirleriyle, içinden çıktıkları tanımsal toplum arasındaki en bariz fark, birincilerin hayat tarzının artık toprakla olan ilişkilerine göre belirlenmemesiydi. Bu işlerle uğraşanlar, itiraz kabul etmez bir şekilde “yeni insanlar” dı”¹⁶⁹ demektedir. Bu sözler sanırım Sümer’deki zanaatkâr ve tacirler içinde söylenebilir. Hatta Pirenne’nin “yeni insanlar” ifadesi tam da Sümer’deki bu insanlar için söylenmiş gibidir. Tüm dünyayı tek bir pazar olarak görme eğiliminde olan tüccarlar, her yerde herkes için geçerli olabilecek bir düzen tesis etme düşünceleriyle “öteki” kavramının ötesine geçebilen ilk insanlar olarak uygarlık tarihindeki büyük dönüşümlere kaynaklık etmiştir. Tüccarlar, her yerde herkes için geçerli olabilecek bir düzen tesis etme düşünceleriyle¹⁷⁰ “öteki” kavramının ötesine geçebilen ilk insanlar olarak uygarlık tarihindeki büyük dönüşümlere kaynaklık etmiştir. Alış-veriş ekonomisinin süreklilik arz edebilmesi için “öteki”nin tüm farklılıkla-

¹⁶⁹ PIRENNE, Henri, Ortaçağ Avrupasında Ekonomik ve Sosyal Durum, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2013, s. 38.

¹⁷⁰ Bkz. HARARI, 2015, s. 177.

nyla birlikte kabul edilmesi gerekir. Bu anlamıyla diğer kültürlerin yaşam tarzlarını sorgulamadan kabul etme hoşgörüsünü gösterme konusunda tüccarlar açık ara öndedirler; ki bu hoşgörü ortamı, günümüzde, tüm insan hak ve özgürlük bildirileriyle temin etmeye çalıştığımız ve ulaşmak istediğimiz bir insanlık halini imlemektedir. Alış-veriş ekonomisinin tercih edilmesiyle birlikte “öteki”nin sosyo-kültürel farklılıklarıyla birlikte kabul edilmiş olması gerçeği, yeni bir “uygar-insan” formatını ortaya çıkarması bakımından önemlidir. Bu tınak içine alınmış “uygar-insan”, neolitik çağın ilk devrimsel atılımının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Ekonomik ilişkilerini bu örgütlenmemiş takas ile hayatını düzenleyen ve ilk çağların zor koşullarında bekası için rasyonel davranmayı öğrenen bu neolitik aklın önemi, daha sonra gerektiğinde merkezileşmiş bir iktidarı; devleti, gerektiğinde demokrasiyi, kuvvetler ayrılığını ve sınırlı devleti ortaya koyacak olan yeniçağ aklının altyapısını kurmasında yatmaktadır.

“Öteki” insan topluluğuyla karşılaştığında karşısındakini tanımayı ve kendisinde olmayıp ötekinde olanı almak için alış-veriş yapmayı değil tehdidi, boyun eğdirmeyi, yağmayı, kısaca fethi tercih edenlerin uygarlık tarihine yaptıkları katkılar da ortadadır. Savaşların uygarlık yıkıcı olduğu gibi uygarlık kurucu etkileri olduğu tezini işleyen çok sayıda yayın vardır. Openheimer’ın ortaya koyduğu ve önceki bölümlerde değindiğimiz çoban-çiftçi etkileşimi buna bir örnektir. Yine William H. McNeill “*Dünya Tarihi*” adlı kitabında Yunan askeri falank birliklerinin askerleri arasında oluşan psiko-sosyal bağların “polis”in oluşumundaki etkisini anlatır. Nitekim savaşmak için gerekli uzun eğitim saatlerine katlanan, çıktıkları bir seferin tüm yorgunluklarını ve tehlikelerini birlikte yaşayan, savaşın her türlü acılarına, cilvelerine ve beklenmeyen güçlüklerine göğüs geren askerler arasında kaçınılmaz olarak oluşan derin dayanışma duygusu, ait oldukları topluluğu rastgele bir topluluk olmanın ötesine taşıyacaktır. Bu dayanışma ruhu, her bi-

rinin üyesi olduğu ve korumakla yükümlü olduğu topluluğu, anlamlı bir ululuğa ve uğruna ölünesi bir görkeme kavuşturma bağlamında ortak bir duygunun oluşmasını sağlamıştır.¹⁷¹ Bu yoğun duygu, çok uzun ve tehlikeli yollar kat etmek zorunda olan tüccar sınıfı için de geçerli olmalıydı. Nihayet askerler ve tüccarları kuşatan bu duygunun, yeni ortaya çıkmış zanaatkâr ve din adamı sınıflarına da sirayet etmesiyle daha büyük bir topluluk ruhuna ulaşılmış olmalı. Helen kültürünün temsilcisi İskender'in, ordusuyla Doğu'ya yaptığı seferlerin dünya tarihine yaptığı küresel etki buna başka bir örnek olarak gösterilebilir. Nitekim 250.000 yıl önce Avrupa'da ortaya çıkan neandertal insanın, iktisadi rasyonalitesi ve dolayısıyla toplumsal işbölümü ve uzmanlığı daha gelişmiş olan¹⁷² homosa-piens insanla 30.000 yıl önce karşılaşmasının ardından tarih sahnesinden silinip gitmesini de buna örnek verebiliriz.

Savaşmak için ise asker gerekir. Hentüz asker sivil ayrımının olmadığı, eli silah tutan her kimsenin aynı zamanda asker sayıldığı ayrışmamış toplumların kurumsallaşmış bir kamu bürokrasisi oluşturmadıklarını ve genellikle bir önderin etrafında birleştikleri görülmüştür. Oysa gerçek manada bir devletten söz edebilmek için kayıt tutan bir bürokrasinin ve kurumsallaşmış bir silahlı gücün varlığı gerekir. Kayıt tutma ihtiyacının genellikle alacak verecek ilişkilerinin kaydedilmesi ihtiyacından doğduğu gerçeğinden yola çıkarak devletli bir sistem oluşturan toplumların aynı zamanda yerel veya küresel bir ticaret ağına sahip oldukları söylenebilir. Ticaretin olduğu yerde mutlaka bir emtia üretiminin de olması, dolayısıyla basit veya karmaşık bir toplumsal işbölümünün de varlığı gerekir. Ekonomik kurumlara duyulan ihtiyaç, diğer topluluklarla mal değiş-tokuşu yapabilmek için tanrılardan ve büyütülerden izin ve yardım isteme zorunluluğunu duymadan kendi topraklarından

¹⁷¹McNEILL, 2002, s. 151-155.

¹⁷²FINLEY,M. I., Antik Çağ Ekonomisi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s. vi.

çok uzaklara gitmeyi başaran tüccarların başlatacağı büyük ölçekli ticaretle çok daha belirgin hale geldi. Kurumsallaşmış bir askeri bürokrasi, bu karmaşık ilişkiler ağını organize etmek üzere ekonomik kurumlar üzerinde merkezileşen devletin varlığını korumak ve fakat özellikle ilk kent devletlerinin ortaya çıkmasında en önemli dinamik olan ticaretin güvenliğini sağlamak üzere ortaya çıkmıştır. Böylelikle ticaretin örgütlenebilmesi ve sürdürülebilir kılınması için kurulmuş olan otoritenin merkezileşmesine hizmet eden zorlayıcı bir güç olarak devletin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ticaret ağlarının güvenliğinin korunmasında etkin rol oynayan askeri bürokrasi, devletin ticaretten elde ettiği ekonomik çıkarlarını dış unsurlara karşı koruyan bir bekçi olurken, aynı zamanda mülk sahiplerinin mülklerinden elde ettikleri gelirlerin azalması ve alıştıkları yaşam standartlarının bozulması halinde, bir ek kazanç sağlamak üzere fetihler düzenleyen bir ekonomik güç olarak işlev görür. Ticaret ağlarının oluşturulması, ulaşımı, taşıma kolaylığı ve güvenliği açısından denize kıyısı olan halklar daha avantajlı durumdaydılar. Mezopotamya coğrafyasına yakın yaşayan Fenike halkının cesur denizciler çıkarması ve uzun deniz yolculuklarına dayanıklı, yük kapasitesi yüksek gemileri inşa etmesiyle Akdeniz, Ege, Karadeniz ve bu denizlerin hinterlandı olan tüm Avrasya coğrafyasında önemli dönüşümleri başlatacak küresel ölçekli ticaret de başlamıştır.¹⁷³ Tüccar, fatih ve din adamı sadece erken devlet döneminde değil günümüze kadar ulaşan tarihin tüm devirlerinde belirleyici ve etkili güçler olarak varlıklarını sürdüreceklerdir.

Devletsiz ve eşitlikçi ilkel komünal bir toplumdan devletli topluma geçişin dinamosu olan tüccar, fatih ve din adamının fark yaratan katkıları sayesinde bir taraftan kültürlerarası diyalog ve etkileşim başlamış, diğer taraftan ticaret ekonomisinin gereksindiği siyasal yapılar oluşturulmuştur. En önemli gereksinimler ticaretin sürdürülebilir kılınmasına yönelik güvenlik organizasyonu ve pa-

¹⁷³ ÇELİK, 2021, s. 1288.

zının denetimine yönelik standartların belirlenmesi ve kuralların saptanmasıdır. Güvenlik, standartlar ve kurallar ise bu unsurları belirleyen ve yürüten kurumların ve bürokrasinin varlığını meşru hale getirmiştir. Tüccarlar, 1640 İngiliz ve 1789 Fransız devrimlerinde olduğu gibi Pazar ekonomisini yerleştirmek adına eski düzene son verdiyse, benzer dönüşümleri antik dönem içinde gerçekleştirecektir.

Pazar ekonomisi taraflar arasındaki çıkarların adil dengesini sağlar, böylece birinin diğerine baskın çıkmasına izin vermeyerek partnerler arasında eşitlikçi bir ilişki kurar. Ancak bunun için pazaryerinin bir egemeni olmaması gerekir, özgürce üretilmiş malların serbest bir pazarda değiş-tokuş edilmesine ihtiyaç vardır.¹⁷⁴ Özellikle bizzat tüccarlar tarafından kurulmuş ticaret kolonilerinde metropol ülkenin egemenliğinden kilometrelerce uzakta olunca bu kural rahat işlemiş ve kurulan eşitlikçi ilişkiler demokratik bir yapının, en azından meclis sistemine dayalı yapıların ve bazen de doğrudan demokrasilerin kurulmasına neden olmuştur. Devlet, pazaryerini kurallara bağlayan ve yöneten kamusal güçler bütünü olarak ortaya çıkmıştır.

Elbette önemli bir ihtiyaç daha vardır ki bunlar armağanlarla başlayan bu ilişki biçimini mal-para ile, sonrasında ise sikke ile devam ettirip pazarın sürekliliği için eşitlikçi ilişki yapısının devamını sağlamaya yatkın insanların varlığıdır. Tüccarlar, sadece sözü edilen yatkınlığa değil, başka özellikleri de üzerlerinde taşıyarak rasyonel bir toplumsal düzenin taşıyıcıları olurlar. Sombart modern burjuvazinin tahlilini yaptığı “Burjuva” adlı kitabının bir bölümünde girişimcilik ruhundan bahseder ve girişimci tip insanda olması gereken özellikleri sıralar: “başından emin olmak isteyen bir girişimci aynı zamanda bir fatih, bir örgütleyici, bir müzakereci olmak durumundadır” der. Sonra bu özellikleri yani fatih, örgütçü

¹⁷⁴ CASTEL, Robert, Ücretli Çalışmanın Tarihçesi, Çev. Ergüden Işık, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 165.

ve müzakereci sıfatlarını tanımlar. Yazar için fatih, planlar yapabilmek için yüksek bir hayal gücüne ve zihinsel özgürlüğe; aynı zamanda bu planları gerçekleştirecek istek ve iradeye sahip olan kişidir. Öyle ki bu girişimci kişi, yoluna çıkacak engellerden yılmayan, güçlü ve kararlı bir tutumla engelleri aşma konusunda azimli, düşüncelerinden taviz vermeyen, gözükkara ve cüretkâr bir kişiliğe sahip olmalıdır. Planlarını uygulayabilmek tek başına zor olacağından bu kişi, iradesine boyun eğecek başka insanları örgütleyebilme becerisine de sahip olmalıdır. “Belli sayıdaki insanı bir araya getirmek ve ortaya somut bir şey çıkarmak adına onların gayretlerini düzenlemek; maksimum düzeyde yarar elde edilmesini sağlayacak sayıda insan ve şeye sahip olmak” ancak iyi bir örgütleyicinin işi olabilir. Son olarak kendi amacı doğrultusunda örgütlemeyi başardığı insanları kendisine yardım etme konusunda sürekli olarak ikna edebilmesi, karşılaşılan zorlukları aşmak veya çıkarmaya hizmet edecek anlaşmalar yapabilmek için iyi bir müzakereci de olması gerekir.¹⁷⁵ Sombart’ın fatih, örgütçü ve müzakereci sıfatlarını sadece tüccarın tanımlayan sıfatlar olarak değil aynı zamanda bir fatih ve bir ruhban tanımlaması olarak okumak da mümkündür. Uygarlığın gelişmesinde büyük etkilerde bulunan bu üç kimliğin bazen tek bir kişide toplandığı da olmuştur. İslam dininin kurucusu Hz. Muhammed buna en güzel örnektir; tüccardır, peygamberdir ve fatihtir, bu üç insan tipinin toplandığı bir figür olarak yeni bir devlet ve uygarlık kurucusudur. Altını çizmek gerekirse Hz. Muhammed de aslında bir ticaret dini yaratmıştır. Kendisine atfedilen “Rızık onda dokuzu ticarettedir” sözü İslam devletinin kuruluş temelini ticaret olduğunu gösteren tek örnek değildir.

Ekonomik alanın bir girişimcisi olarak bütün bu özellikleri kişiliğinde toplayan ve antik çağların zor koşullarında bekası için rasyonel davranmayı öğrenen “tüccarlar”, bu özellikleriyle gerektiğinde merkezileşmiş mutlak bir iktidarı kuracaklar, gerektiğinde ise

¹⁷⁵ SOMBART, s.70-73.

demokrasi ve kuvvetler aynılığı gibi unsurlarla bu iktidarı sınırlandırmayı başaracaklardır. Bu bağlamda, ticaretin ve dolayısıyla çıkarlarının sürdürülebilir kılınması için gerekli yenilikleri yapabilecek kişisel özelliklere ve maddi imkanlara sahip bu tüccarlara bir sınıf perspektifinden bakarsak, tıpkı modern burjuvazinin feodal bütün yapılan/ilişkileri yıkarak/gerileterek, ihtiyaç duyduğu pazar ekonomisi için ulus devletini örgütlemesi gibi aynı nedenlerle antik dönemin tüccar sınıfı da kent devletini örgütlemiştir.

Kent olabilmeyi başaran köy yerleşimlerine yakından bakıldığında mutlak kuruldukları alanın ekonomik anlamda gelişme potansiyeli taşıdığını görürüz. Normal bir köy yerleşiminin yerinin seçimi için suya yakınlık, tarım ve/veya avcılığa elverişlilik, güvenlik gibi klasik morfolojik ve demografik etkenlerin varlığı yeterlidir. Coğrafi konumu, hammaddeye yakınlığı, artı-ürün elde etme gibi faktörler de bu yerleşimin köyden kente geçişinde etkilidirler. Tükettiği kadar üreten üretim tarzından, ihtiyaç fazlası veren üretim tarzına geçebilen ve bu fazlayı meta haline dönüştürmeyi beceren yerleşimlerin kent haline dönüşme potansiyeli daha yüksektir.¹⁷⁶ Dikkat edilirse bu sayılanların hepsi ticaretle bir şekilde ilişkili olan unsurlardır. Eğer belli bir yerde sıradan bir köy değil de sıfırdan direkt olarak bir kent kurulması planlanıyorsa burada aranacak tek kıstas ticarete uygunluk olacaktır. Elbette bu yerlerin seçiminde askeri olarak stratejik uygunluğuna da bakılmalı bu da yine ticari yolların ve doğal geçitlerin savunulmasını temin için olup ticarete içkindir. Ticaret kolonilerinin kurulduğu yerler böyle yerlerdir ve zaten adından da anlaşılacağı gibi ticarete özgü bir planlamanın sonucudur. Ender olarak da ticaret yollarının güvenliği için kurulan ve sadece akropolden oluşan karakol yerleşmeler, içerdikleri potansiyele göre, zamanla yerel kaynakların toplanma alanlarına dönüşebilmekte ve çeşitli saiklerle hareket eden yeni yerleşimcileri

¹⁷⁶ BRAUDEL, Fernand, *Uygarlıkların Grameri*, Çev. M. Ali Kılıçbay, 2. Baskı, İmge Yayınevi, Ankara, 2001, s.10-107.

çekerek kent haline gelebilmektedir.¹⁷⁷ MÖ II. bin yıldan itibaren Anadolu ile Mezopotamya arasında tespit edilmiş ticarî faaliyetlerin kapsamı bu bağlamda öğreticidir. Asurlu tüccarlar, Anadolu'daki başta altın ve gümüş olmak üzere ihtiyaç duyulan ticarî malları Mezopotamya'ya götürmek üzere Anadolu'da "Karum" adı verilen önemli pazaryerleri ve ticaret kolonileri kurmuşlardır. Anadolu'daki yerli halkın tunç yapımında kullandığı kalay ve aynı zamanda kaliteli kumaş ihtiyaçlarını karşılayan Asurlu tüccarların konumuna baktığımızda fikrimizi destekleyecek bilgilere ulaşırız.

Konuyla ilgili araştırmacıların okuduk- ları taş tabletlere göre bu ticarî ilişkilerin Anadolu'daki yerleşimleri dönüştürdüğünü görürüz. "Asur Ticaret Kolonileri Çağı" olarak adlandırılan bu dönemle ilgili Kültepe kazılarında ortaya çıkan ticarî ilişkilere ait binlerce belgenin varlığı bile, ticaretin, ön devlet diyeceğimiz bir belge bürokrasisini oluşturduğunu göstermektedir. Para yerine kullanılan altın ve gümüş gibi değerli metaller toplumun ürettiği mamul mallar ile tarımsal ürünlerin yetkililer, krallar ve tapınaklar tarafından halktan toplanıp statü ve mesleğe göre yeniden dağıtılmasında kullanılan önemli bir araçtır. Ticareti yapılan değerli metaller para olarak dolaşımda etkin olduğu gibi büyük bir bölümü de krallar, aristokratlar ve tapınaklar tarafından vergi, haraç ve ganimet biçiminde biriktirilmekte, soyluluk, servet ve iktidarın sembolleri olarak işlev görmekteydi.¹⁷⁸

Kara yoluyla yapılan kervan ticareti yanında deniz ticaretinin de başlaması ticaretin olanaklarını önemli ölçüde geliştirdi. Maliyet ve hız avantajı nedeniyle deniz ticaretinin etkisi büyük oldu. Tüccar özelliklerinin yanı sıra fatih özelliklerini de taşıyan Fenike halkı bir yandan denizcilik tekniklerini geliştirmiş, diğer yandan deniz ticaretine uygun gemiler inşa etmişlerdi. Kıyılarda kurdukları pek çok

¹⁷⁷ WILKINSON, T. J, *Archaeological Landscapes of The Near East*, The University of Arizona Press, Tucson, 2003, s. 60.

¹⁷⁸ EAGLETON/WILLIAMS, 2008, s. 4.

ticaret kolonisi, Akdeniz coğrafyasında yaşayan kültürleri ticaretin bir tarafına eklemleyerek sosyal, siyasal ve kültürel bir örüntünün öncü adımlarını atmışlardı. Akdeniz ve Ege denizi kıyıları boyunca bu tip koloniler kuran Fenikelilerin, mevcut gemi ve yön teknolojilerinin açık denizde uzun seyahatler yapmasına imkân vermediği için kolonilerini kıyı boyunca bir günlük mesafeler gözetilerek kurdukları bilinmektedir. Bu kolonilerin çoğu ticaret yapılmak istenen asıl yerleşim yerine varmak için birer lojistik ve dinlenme alanları olarak işlev görmüştür. O dönemlerde anakaradan denize açılan gemiler, koloni kurmak dışında, keşif gezisi, korsanlık seferi veya ticari faaliyette bulunmak gibi amaçlara da sahiptiler. Ticaret kolonileri ilk zamanlar anakentten (metropolis) yollanan bir yönetici/komutan tarafından anakentin ihtiyaçlarına binaen tamamen ticari amaçlarla yönetilmişlerdir. Ama sonraları bazı koloniler çeşitli sebeplerle -belki de anakentte yaşanan siyasi çalkantılar fırsat bile rek- anakentten ayrı kendi başlarına sosyo-politik evrimlere yaşamışlardır. Bazıları anakentten bağımsızlıklarını elde edecek kadar zenginleşmiş, yerel halkların kültür ve gelenekleriyle de karışarak sentez bir yaşam kültürü geliştirebilmiş, monarşiden demokrasiye farklı yönetim biçimlerini tecrübe etmişlerdir.¹⁷⁹

Elbette, yer seçimi bilinçli veya tesadüf olsun bu kolonilerden birer kent devletine dönüşenler coğrafi, ulaşım ve ekonomik olarak gelişme potansiyeli taşıyanlar olmuşlardır. Daha sonraki dönemlerde Fenikeliler, kıyılardan uzaklaşmayan ve açık denizlere açıl-

¹⁷⁹ Dünyanın diğer tarafında aynı tarihlerde gelişen kent devletlerinin sahibi olan Aztekler için de pazaryerleri merkezi bir önem taşı-maktaydı. Siyasi yapının tamamlayıcı unsuru olarak pazaryerleri, merkezi idarenin sıkı denetimini kolaylaştırmak adına idari binaların yakınına kurulurdu. Merkezi idarenin belirlediği ticari alanlar dışında alım-satım işleri yapılması yasaktı. Fiyatları, kaliteyi ve Pazar kanunlarına uyulup uyulmadığını denetleyen resmi görevliler, ihlal halinde cezalandırma yetkisine de sahipti. Merkezi idarenin resmi bir statü tanıdığı *Pochteca* adındaki bir tüccar sınıfını da destelemekteydi. Weatherford, 2019, s. 32.

maktan korkan gemicilerin aksine cesur adımlar atmışlar ve Akdeniz'i baştan başa bir ticaret ağıyla örmüşlerdi. Değişim aracı olarak, arpa, buğday gibi gemide yer kaplayan materyallerin kullanımı yerine çürüyüp bozulmayan, arzlarının kıtlık gibi yıllık dalgalanmalardan etkilenmediği ve diğer mallar karşısında kolayca değer biçilip değiştirilebilen altın ve gümüş gibi değerli metallerin kullanılmaya başlanması da deniz ticaretini daha verimli ve etkin bir hale getirmiştir; deniz ticaretinin küresel ölçekli büyümesine neden olmuştur.¹⁸⁰ Kıyı kolonileri ve özellikle limanların kent devletinin kurumsallaşmasında önemli etkileri olacaktır. Akdeniz'deki ticaret için sine qua non durumunda olan limanlar, hemen pazaryeri durumundaki agoraya bağlanmakta; ileride göreceğimiz gibi dünyaya açılan kapılar olarak bütün kültürlerin buluştuğu ve aynı zamanda kentin yurttaşlarının kente dair sosyal ve siyasal bütün meseleleri konuştuğu bir yer olan agora ile birlikte kentsürekli biçimlendirmekteydi. Limanların ve gemilerin teknik kapasitesi ne kadar gelişmişse, deniz rotalarının belirlenmesi ve ticaret yolculukları o kadar başarılı olmaktadır. Gemi yapımı büyük bir organizasyon gerektirdiğinden bu organizasyonu yapacak bir yapının oluşması gerekiyordu. Geminin gövdesinde kullanılacak sedir ağacının bulup getirilmesinden, her tür hava koşuluna dayanıklı yapım tekniklerini geliştirecek ve uygulayacak ustaların istihdamına kadar pek çok aşamanın organizasyonunun kent devletinin kurumsallaşmasında kuşkusuz rolü olacaktır. Kasım ve Mart arasındaki kış döneminde Akdeniz'e açılmayan gemilerin kıyılarda uygun liman kentlerindeki bannaklarda çürümeye karşı koruma altına alınması zorunluluğu da bir organizasyona ihtiyaç duymaktaydı. Ayrıca, ilk zamanlar gemilerin teknik yetersizlikleri onların uzun yol yapmalarını engelleyip kıyıda gitmelerine neden olduğu için hava koşullarına bağlı tehlikeler karşısında sığınacakları veya ko-

¹⁸⁰ EAGLETON/ WILLIAMS, 2008, s. 14.

naklayacakları limanların rotalarının belirlenmesi de gerekiyordu.¹⁸¹ Örneğin Alexandria'dan yükünü alan bir gemi sadece fırtınayla karşılaşma olasılığından değil, normal rüzgarların aksi yönde esmesi halinde bile öngörülenden daha kuzeye doğru ilerleyebilir, Kıbrıs, Pamphylia veya Likya limanlarına sığınmak zorunda kalabilirdi.¹⁸² Bu gibi doğal etkenler, denize açılma sezonunun, malın taşınma süresinin ayrıca deniz ticareti süresince uğranacak limanların belirlenmesini zorunlu kılmış ve giderek ticari etkinliğinin sürdürüldüğü pazarların kurallarını belirleyen yasalarn bir parçası durumuna gelmiştir.

Yukanda, ilk zamanlar bu yasalarn gözetip uygulayacak muhtemel bir liman hakemünün kent yöneticiliğine kadar gitmiş olabileceğinden bahsetmiştik. Nitekim Fenike kolonisi olan Kartaca'nın önceleri kolonyal ülke olarak Fenike ülkesinden gönderilen iki "yargıç" tarafından yönetildiğini öğreniyoruz. Romalı tarihçi Livius'un "shofet" dediği bu iki yargıç, koloninin zengin ve itibarlı iki ailesinin mensupları arasından seçilmekte ve kentin yönetiminden her ikisinin eşit sorumlu olduğu kabul edilmektedir. Bu iki yargıç her yıl yeniden seçildiği için söz konusu görev kalıtsal değildir. "Shofet" ismi sadece ünsüz harflerden oluşan Kartaca/Fenike alfabesine göre "SPOM" olarak geçmekte ve nitekim İbranice İncil'de "shofetim", "yargıçlar" anlamına gelmektedir. Ayrıca bu ticaret kolonisinde en zengin sülalelerin reisleri arasından seçilen 300 kişilik bir Senato ve orta zengin sınıfa mensup özgür Kartaca yurttaşlarından oluşan bir de Meclis görev yapmaktaydı.¹⁸³ Ticaretin yapılabilmesi

¹⁸¹ JONES, A. H. M., *Decline of the Ancient World*, New York: Longman. 1966, s.312.

¹⁸² HOHLFELDER, R. L., *Beyond Coincidence? Marcus Agrippa and King Herod's Harbour*. JNES, 59, 2000, s. 241-253, <http://www.jstor.org/stable/545781> (Er: 06.10.2012).

¹⁸³ Wikipedia, *Antik Kartaca maddesi*, https://tr.wikipedia.org/wiki/Antik_Kartaca#cite_note-miles-56 (20.05 2021); Ayrıca bkz. MİLES, Richard, *Carthage Must Be Destroyed: The*

adına alınan güvenlik tedbirleri ve pazarn denetimine yönelik kuralların saptanması ihtiyacı, devlet kurumlarının oluşması ve bürokrasinin meşruiyetinin sağlanması bakımından önemli bir motivasyon aracıydı.

MÖ 3200'e doğru yazının keşfinden önce yasalar ezberde tutulan kurallar veya normlar haline gelmiş atasözleri biçiminde uygulamaya konu olmuştu. Ticari faaliyetlerin etkisiyle borçlar ve maliyetler gibi önemli kayıtların tutulması ve hesapların yapılabilmesi için ortaya çıkan yazı, hukuk kurallarının da kalıcı hale gelmesini sağlamış ve bu kuralların aleniliğini/bilinebilirliğini artırmıştı. Böylece ticaretin, ihtirash yöneticilerin insafına ve keyfiliğine bırakılmayacak seviyeye ulaşmasının ardından ticari kuralların yazılı hale getirildiğine tanıklık ediyoruz. Nitekim, ilk denizcilik hukuku maddeleri Sümer'de yazılı hale getirilmiş ve MÖ 1700'lü yıllarda Hammurabi Yasaları'na ilham olmuştur.¹⁸⁴ Fenikeliler hızla gelişim gösteren ticari faaliyetleri kayıt altına alabilmek için, Sümer çivi yazısı yerine ilk alfabe sistemini oluşturmuşlardı. Keyfiliğin önlenmesi ve hukuk güvenliğinin sağlanmasına yönelik ortaya çıkan yazılı yasalar, kurumsallaşmanın önemli bir aşamasını temsil eder. Çünkü yazılı yasalar için, yasa koyucunun ve yürütücünün ve dolayısıyla bu yasaları gözetecek bir yargı/kolluk sisteminin varlığı gerekir. Çünkü ticaret, güvenlik ve buna hizmet edecek olan kurallar ister. Karada haydutların, denizde korsanların adalet dağıtmaya kalkıştığı yerde ticaret gelişip serpilemez. Mülkiyetin ve pazaryerlerinin güvenliği ve yukarıda işaret ettiğimiz hukuki düzenlemelerin varlığı tüccarlar için hayati önemde olmuştur. Bu is-

Rise and Fall of an Ancient Civilization, Penguin Books, 2012, s. 115-116.

¹⁸⁴ Bkz: AYDIN, Nafiz, Hammurabi Yasaları, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017; RICHARDSON M. E. J., Hammurabi's Laws: Text, Translation and Glossary, 2000; MIEROOP, Marc Van De, Babil Kralı Hammurabi, Çev: Bülent O.Doğan, İş Bankası Yayınları, 2. Bası, İstanbul, 2017.

rarlı talep hukuk kurumlarının gelişmesinin ve bir sisteme dönüşmesinin de önünü açmıştır.

Agora Versus Akropol

Kent devletinin çekirdeğini oluşturan üç temel dinamikten bahsedebiliriz: akropol, agora ve tapınak. Kentin bu üç unsurunun mevcut görünen işlevleri yanında aynı zamanda meta değişiminin sağlanması için gerekli altyapıyı kuran unsurlar olması burada ele alınmayı hak etmektedir. Dolayısıyla bu unsurlar hem ticaret için gerekli asgari koşulları hazırlaması bakımından hem de giderek kentin üst yapı kurumları haline dönüşerek sosyal, dinsel, siyasal ve askeri alana ait tüm ilişkilere sirayet etmesi bakımından önemlidirler. Bu başlık altında ilk iki unsura yakından bakacağım, üçüncü unsur olan tapınaklar konusuna ise aşağıda ayrı bir alt başlıkta yer vereceğim.

Antik yunanda agora olarak bilinen pazaryerleri kamusal alanlar, binlerce yıldır Doğu Akdeniz'deki sayısız topluluk tarafından kullanılmıştır. Ayrıca, zaman içinde kentlerin genellikle agora olarak adlandırdığı birden fazla mekânı barındırdığını akılda tutarak, bu kavramın çeşitli anlamlara sahip olmasını şaşırtıcı bulmamak gerekir.¹⁸⁵ Üstelik kentin merkezinde yer alan kamusal bir alanın barındırdığı çatışma potansiyeli ve eşit olmayan güç ilişkileri, bu mekânı sürekli ve yeniden şekillendirilmiştir.¹⁸⁶

İnsanların değiş-tokuş ekonomisiyle başlayan ticaret serüveninde ilk kurum pazaryeridir. Avcı-toplayıcılar arasında bile malların değişiminin/bölüşümünün yapıldığı ilkel haliyle de olsa bir

¹⁸⁵DICKENSON, Christopher P., *On the Agora: The Evolution of a Public Space in Hellenistic and Roman Greece (c. 323 BC – 267 AD)*, (Mnemosyne Supplements 398.): History and Archaeology of Classical Antiquity, Brill, Leiden, 2017, s. 10.

¹⁸⁶MASSEY, Doreen, *For Space*, The Open University, Sage Publishing, London, 2005, s. 152-153.

pazaryeri bulunur. Yerleşik hayata geçildikten sonra Asurca “karum”, Yunanca “agora” adı verilen daha gelişmiş pazaryerleri ortaya çıkmıştır. Ancak karum ya da agorayı bir *pazaryeri* kavramının sınırlılığıyla tanımlayamayız; *kent merkezi* tanımı da sadece kentin içindeki coğrafi konumunu belirtiyor gibidir. Agora kelime anlarnı olarak “*toplarnmd*” anlarnı taşır ve halkın toplandığı yer manasındadır; ticaret limanıyla bitişiktir. Karum ise ticaret limanı/ rıhtımını anlarnı taşır¹⁸⁷ ve elbette kent halkının toplandığı yerdir aynı zamanda. O halde her iki kelime de sözlük anlarnlar farklı olsa da işlevleri aynı olan, kentin pazaryerleridir.¹⁸⁸

¹⁸⁷ Fırat ve Dicle arasında konumlanan Mezopotamya bölgesinde ticaret çoğunlukla nehirler üzerinden yapıldığından zamanla tüccarların toplandığı ticari liman ve mahalle anlamında *karum* adı verilmiştir. Sümerce *kar* sözcüğü rıhtım veya liman manasına gelmektedir. Söz konusu sözcüğü Sümerlerden alan Akadlar “um” ya da “m” ekiyle sözcüğü kullanmaya devam etmişlerdir. (Bkz. BLACK, J. /GEORGE, A. /POSTGATE, N., A Concise Dictionary of Akkadian, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 2000.) Asurlu tüccarların ticareti bütün Anadolu içlerine yaymasıyla birlikte nehirlerle kıyısı olsun olmasın bütün ticari yerleşimler için *karum* adı kullanılmıştır. Karumların denetiminde ve ulaşımı zor kentlerin bitişğinde kurulmuş daha küçük ölçekli pazaryerlerine ise *webartum* denilmiştir. MEMİŞ, Ekrem, Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi, Ekin Yayınevi, Bursa, 2009, s. 181.; KUHRT, 2009, s. 119.; CANCIK-KIRSCHBAUM, Eva, Asurlular:Tarih, Toplum, Kültür, Çev. Aslı Yarbaş, İlya İzmir Yayınevi, İzmir 2004, s. 42.

¹⁸⁸ Batı merkezli tarih anlayışı doğunun geri kalmışlığını agoralarının olmadığına bağlayıp, agora tipi pazaryerinin sadece Batıda (Antik Yunan’da) kurulduğunu anlatır. Agora isminin Yunanca olmasından dolayı agora ve agoranomos Antik Yunan’a aittir ancak bu durum Doğuda agora yapılarının olmadığı anlamına gelmez. Aksine farklı isimlerle de anılsa pazaryerlerinin -ve elbette agoraların- ilk örneklerini Sümer’de, sonraki daha gelişmişlerini ise Fenikelilerin kurduğu ticaret kolonisi kentlerde görmekteyiz. Dolayısıyla ticaretin doğduğu yer olan Mezopotamya’da (ve sonra Anadolu’da) agoranın olmaması düşünülemez. Nitekim agora isminin Asurca karşılığı olan karum ismi Antik Yunandan yüzlerce yıl önce kullanılmaktaydı. Eğer halkın toplanarak kentin sosyal, siyasal, ekonomik her türlü sorununun konuşulabiliyor olmasına

Oysa askeri manada bir kale olan “akropol”, pazaryerlerinin korunmasına matuf olarak ortaya çıkmış yapılardır. Buna rağmen akropolü kent devletinin ilk çekirdeği saymak eğilimi vardır. Oysa özellikle ticaret kolonisi olarak kurulan kentlerde malların ve yolların güvenliği için kurulan kaleler pazarın oluşması için sadece bir araçtır. Bu öncelik sonralık tartışmasını bir yana koyarsak bu iki yapının kent devletinin ortaya çıkışında kilit rolleri bulunmaktadır. Önce pazaryerleri kurulmuş, ticaretin gelişim göstermesiyle birlikte bu pazaryerinin korunması için kaleye ihtiyaç duyulmuş, kalenin sunduğu güvenlik şemsiyesi dışından insanların da buraya yerleşmelerine neden olmuş, giderek ticareti kurallara bağlayarak belli bir istikrar kazandıran yerleşimler süreç içerisinde kent devletlerine dönüşmüştür. Bu sıralama, akropolün eteklerinde kurulan ticaret kolonilerinde sapsmış gibi dursa da aslında çok bir şey değişmemiştir. Ticaret kolonileri adı üstünde anakent olan metropol devletin çeşitli yerlerde kurduğu ticarete özgülenmiş yerleşimlerdir. Dolayısıyla metropol devletten giden tüccar ve askerler koloni olmasına karar verdikleri yerleşim yerinde güvenliğin sağlanmasını daha önemli görüp kale inşasını öncelemiş olabilirler. Ama bu durum koloni için seçilen yerin en tepe noktasına inşa edilen kale/akropolün pazaryerinin korunması için sadece bir araç olduğu gerçeğini değiştirmeyecektir. Bu nedenle bu iki unsurun, ilk başlarda kent devleti için bir tür çifte çekirdek oluşturduğunu söylemek daha mümkün görünüyor. Ancak yine de zamanla ve sosyo-politik değişimlerle birlikte bu ikili arasındaki ilişki, akropolün aleyhine, yeni bir görüntüm kazanacaktır. Akropol bölgesi giderek “yukan kent” olarak adlandırılarak soyluların ve onlara ait tapınakların bölgesi haline dönüşürken, “aşağı kent” olarak adlandırılan agora, sadece ticari değil, kentin sorunlarının konuşulduğu bir düşünce meydanı

vurgu yapılıyorsa, bu durum Antik Yunanların kişisel özelliklerinden değil pazaryerinin evrensel özelliğindendir; doğunun pazar-yerlerinde bu konuşmaların yapılmadığını söylemek, bilimsel olmaktan çok siyasal argüman olarak durmaktadır.

haline gelecektir. Üstelik limana yakın konumlanan agoraya zamanla yönetim birimleri de inmek durumunda kalmıştır. Bu halile agora, kentin hem kamusal ve hem de özel alanını barındıran, kentin sosyo-politik kalbinin attığı bir merkez haline gelmiştir. Aslında siyasal katılım merkezi olarak dahi düşünülebilecek olan pazaryerinde oluşan sosyo-kültürel zemin, kent devletini örgütleyecek ve demokrasinin de içinde olduğu birçok yönetme biçiminin ortaya çıkmasına imkân sağlayacaktır. Eski köy yerleşiminden farklı olarak kent devletinde, toplumun sosyal tabakaları ve sınıfların belirginleşmesi, beraberinde sınıflar arası çekişme ve mücadelelerin ortaya çıkmasını, vatandaşlık hakları gibi taleplerin yükselmesini getirecektir. Kral veya beylerin aristokrasi yoluyla devrilerek demokrasinin önünün açılmasında agoranın sürekli bir pratik ve siyasal fonksiyon icra ettiği söylenebilir. Hatta antik Yunan demokrasisinin ilk yıllarında toplanılacak meclis için özel bir yapı tahsis edilmeden önce toplantılar agorada yapılmıştır.¹⁸⁹ Antik Yunan'dan yüzlerce yıl önce Kayseri yakınlarındaki Kültepe/Kaniş kurumu "şehrin babaları" adı verilen ihtiyarlar meclisinin aldığı kararlar ile yönetiliyordu.¹⁹⁰

Nihayet agoranın akropole, aşağı kentin yukarı kente, demosun aristokrasiye karşı galip gelmesinde en önemli merkezi rolü pazar-yeri oynayacaktır. Agoranın zaferi kutsal mekanların konumunu da etkilemiş ve onları akropolisten aşağıya indirerek agoraya yakın pek çok tapınak ve kutsal yapının yapılmasını sağlamıştır.¹⁹¹ Ak-

¹⁸⁹ THORLEY, John, *Athenian Democracy*, Taylor&Francis e-Library, London, 2005, s. 29; WYCHERLEY, R. E., *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?*, Çev. Neziha Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, s. 48-49; ÖZÜDOĞRU, Ş., *Antik Çağ Kentlerinde Siyasi, Sosyal, Kültürel ve Ticari İşlevli Bir Mimari Form: Agora*, *Ayrıntı Dergisi*, C. 3, Sayı 22, 2015, s. 18.

¹⁹⁰ KINAL, Füzün, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998, s. 62.

¹⁹¹ GURNEY, O. Robert, *Hititler*, Çev. Pınar Arpaçay, Dost Yayınları,

ropolisteki tapınaklarda kült tanrılara adanmış tapınaklara yalnızca rahipler ve kraliyet ailesi girebilirdi; sıradan halkın girmesine izin verilmezdi. Böylelikle aşağıya kurulmalarıyla birlikte tapınaklar da demokratikleşmiş ve “aşağıda” yaşayan alt tabakadaki insanların nüfuz sahibi kişilerin baskısını hissetmeden bir araya gelmelerine imkân vermiştir.¹⁹² Böylece sosyo-politik birlik ve fethetmeye dayanan önceki tüm büyük uygarlıklardan farklı olarak, pazaryeri üzerine yükselen yeni bir ticaret uygarlığı ortaya çıkmıştır.¹⁹³

Yabancı tüccarların adil bir ticaretin yapılmasıyla ünlenmiş agoraları tercih edeceği bilindiğinden, kentin gelirlerinin kesilmemesi için agorada yapılacak denetim önemlidir. Bu nedenle limanlarda olduğu gibi agorada da düzenin ve ticari faaliyetlerin denetlenmesini sağlayan “agoranomos” adında görevliler bulunmaktaydı.¹⁹⁴ Her kent için farklı görevler icra etseler de genel olarak agoranomoslar agoradaki esnafı teftiş etmek, kent adına dükkanlardan kiralanan toplamak, ticari faaliyetteki tartı, ölçü, kalite, fiyat, temizlik gibi kontrolleri yaparak gerektiğinde hukuki yaptırım uygulamak, anlaşmazlıkları çözmekle görevliydi.¹⁹⁵ Nomos sözcüğünün “yasa” anlamına gelmesi¹⁹⁶ bize bu bileşik sözcüğün pazaryerinin yasalarını yürüten anlamında olduğunu hemen anlaştırmır. Aristotelesin kurayla seçildiğini söylediği bu pazar müfettişlerinin önemli bir görevi de satılmak ve kıtlık dönemlerinde kullanılmak üzere gerekli

Ankara, 2001, s. 126.

¹⁹² ARISTOTELES, Oikonomika: Antik Dönemde Ekonomi Kavramı Üzerine I (Genel Değerlendirme), Çev. Burak Takmer, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 536.

¹⁹³ WEATHERFORD, s. 52.

¹⁹⁴ ÖZÜDOĞRU, 2015, s. 19.

¹⁹⁵ WYCHERLEY, R. E., 2011, s. 91; KALKAVAN, Hakan, Medine Pazarı Perspektifinde Muhtesib ve Agoranomos Karşılaştırması, Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi, 2018, C:1, S:11, s. 56-63, s. 61.

¹⁹⁶ ARISTOTELES, Nikomakhos’a Etik, Bilgesu Yayıncılık, İstanbul, 2000, V, 5.

tahıl teminini sağlamak ve ambarda depo etmektir. Gıda tedarikinin stratejik önemi nedeniyle zamanla sadece bu işle yetkilendirilmiş resmi görevliler ortaya çıkmıştır.¹⁹⁷ Ağırlık ve ölçülerin denetimine daha fazla özen gösteren kentlerde "metronomos" adlı görevliler bu işle sorumlu kılınmıştır.¹⁹⁸

Bizans'ta kurulmuş pazaryerlerinde görev yapan agoranomos örneğini geçmiş zamana da teşmil edebiliriz. Nitekim önceleri kurayla belirlenen Bizans agoranomos'u giderek şehir idaresinden de sorumlu hale gelmiş ya devletçe atanmış veya şehir tarafından seçilmiştir.¹⁹⁹ Bu nedenle, ilk siyasal organizasyonların, agoraya sahip olan ve ticareti yasalarla düzenleyerek, ağırlık ve ölçü standartlarını oluşturabilen kentlerde şekillenmesi tesadüf olmadı. Tanım devrimini gerçekleştirdiği ve hatta pazaryerini oluşturabildiği halde Eriha ve Çatalhöyük gibi dünyanın en eski yerleşimlerinin köy/kasaba boyutunda kalıp kent devletine geçememiş olması bu izahımızı geçersiz kılmaz. Bu yerleşimlerde, yerleşik hayata ve hayvancılığa kent devletlerinin ortaya çıkmasından binlerce yıl önce geçilmiş olmasına rağmen bu gelişmeyi engelleyen -başka birçok neden sayılabilirse de- en büyük sebep kanımca agoraların hiçbir zaman yeterli büyüklüğe ulaşamamış olmasıdır. Büyük sularna tanımını yerine bahçe tanımını benimsemeleri nedeniyle ticari pazara

¹⁹⁷ Atina'da tahıl ticareti ve iç piyasadaki denetimi sitophylakes olarak isimlendirilen bir memur kurulundan oluşan tahıl zabıtalınınca yapılmaktaydı. Bu görevliler tahılın pazardaki durumunun kontrol etmekte, değirmencileri ve fırınları denetleyerek unun ve ekmek somunlarının fiyat ve kalitesinin standartlara uygun olmasını sağlamaktaydı. ARISTOTELES, Atinalıların Devleti, Çev. Ari Çökona, İş Bankası Yayınları, 51.3.

¹⁹⁸ LANG, M. /CROSBY, M., The Athenian Agora, Vol. 10, American School of Classical Studies at Athens, New Jersey, 1964, s.22.

¹⁹⁹ FOSTER, B. R., Agoranomos and Muhtasib, Journal of the Economic and Social History of the Orient, 1970, 13(1), ss.128-144, s.134-135.

sunacak oranda artı-ürün elde edememiş olmaları ve denize olan mesafe gibi birçok etmenden dolayı küresel ölçekte bir ticarete göre pazaryerleri daha yerel kalmış olmalıdır. Dolayısıyla ticaretin gereksindiği kurumların da ortaya çıkmasının koşulları oluşmamış olabilir.

Seküler Bir Yeniden-Dağıtım Kulesi: Ziggurat

Kitabın ikinci bölümünde değiş-tokuş ekonomisinin sınırlı da olsa yarattığı toplumsal dönüşümü tartışmıştım. “Neolitik” denilen dönemde ise insanların günlük yaşamları köklü bir değişim geçirmiş, oluşan yeni yaşam alanlarında ortak sosyal davranış kalıpları gelişmişti. Önceleri kendine yeten, dolayısıyla üretim fazlasına ihtiyaç duymayan, tarım ve hayvan evcilleştirmelerinin başladığı ve basit toplumsal işbölümünün de ortaya çıktığı köy yerleşimleri belli bölgelerde hayat bulmuştu. Ancak bu basit köy ekonomisine sahip yüzlerce köy yerleşiminin, üstelik artı-ürüne ve zanaatkârlar başta olmak üzere belli toplumsal tabakalaşmalara da sahip olanların hepsinin ilk devlet formu olarak değerlendirilen kent devletini kuramadıklarını görmekteyiz. Bu son bölüme kadar yerleşik hayata dair bu çok önemli gelişmelerin, tek başına, dönemin karmaşık sosyal/siyasal organizasyonu olan kent devletini neden kurmaya yetmediği sorusunun cevaplarını bulmaya çalıştık. Nitekim köy yerleşiminin bulunduğu konum, suya yakınlık, verimli toprakların varlığı ve savunmaya doğal uygunluk gibi asgari koşullara sahip olsa bile, yine de her bir köyün kent devletine ulaşamaması bize gösteriyor ki tarım toplumu haline gelmekle devletin kökeni arasında kesin bir bağ yoktur.²⁰⁰ Hatta bu köylerin arasında artı-ürün oluşturabildiği ve (Çatalhöyük gibi) devasa boyuta ulaştığı halde kent haline dönüşemeyenler de bulunmaktadır. O halde kent devletine dönüşen köylerin daha farklı dinamiklere sahip olması gere-

²⁰⁰ HALL, John A./ IKENBERRY, G. John, Devlet, Çev. İsmail Çekem, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 25.

kir. Armağan ekonomisinden takas ekonomisine geçtikleri halde küresel pazaryerini/agorasını kuramayan, dolayısıyla çok karmaşık olmayan toplumsal yapısını idame ettirmekte zorlanmayan köyler, sadece daha karmaşık toplumsal yapıların organize edilmesinde ihtiyaç haline gelen kurumsal mekanizmaları da oluşturmayacaklardır. O halde ne oldu da bazı köyler devletli bir yapıya gereksinim duyarken diğerleri devlet öncesi yapılarda kaldı? Örneğin Sümer ülkesinde, anıtsal mimarisi, ileri tanımsal sistemleri ve sanatsal faaliyetleriyle, Uruk, insanlık tarihinin ilk kent devletine nasıl dönüştü. Tarihteki ilk kentlerin ortaya çıkışının tarihin yazılı olmayan bölümünde başlaması nedeniyle bilgi kaynaklarımız tü-müyle arkeolojik kazılar sonucu elde edilen kalıntılara ve bunların üzerine yapılan yorumlara dayandığını unutmadan bu sorunun izini sürmeye başlayalım. Sümer önemlidir çünkü saftır, yani yer-yüzünde ömekalacakları veya etkileşecekleri tek bir devletli toplum ortada yokken *ilk kez* devletli yapıya geçen bir toplumdan bahsediyoruz. Orta Amerika veya İndus Nehri Vadisi gibi birkaç yerle birlikte etkilenmeksizin devletli yapıya geçen çok az yerleşimden biridir. Mısır veya Akdeniz boyunca kurulan kent devletleri için bu saflıktan bahsedemeyiz. İlk kent devletlerinin ortaya çıkmasından çok sonra kuruldukları için etkileşimlerini ortaya koymak ve dinamiklerini açıklamak daha mümkün olabilir. Oysa Mezopotamya'daki Sümer halkını günde birkaç saatlik çalışmayla ihtiyaçlarını karşılayacak olanakları sunan avcı-toplayıcı yapıdan, boş zamanlarını azaltacak ve yaşamlarını zorluklardan ibaret hale getirecek olan tanımlı toplumu yapısına geçmeye zorlayan "*musibetin*" ne olduğunu tam olarak bilmiyoruz. Avcı-toplayıcıların sayısı zaten devlet kurmaya yeterli değildi. Avcı-toplayıcı kabilelerini bir araya getirmek de zordu; göçer oldukları için kolaylıkla ortadan kayboluyorlardı. Tanımlı uğraşanlar için de aynı durum geçerliydi; kalıcı idarenin zorlamasını hissettikleri an derhal başka toprakları işle-

meye başlıyorlardı.²⁰¹ Bu nedenle ortadan kaybolma becerisi yüksek bu insanların bir anda devlet örgütlenmesine hapsediğini düşünemeyiz; burada ünlü "yavaşça kaynayan kurbağa" anekdotundaki²⁰² gibi insanların aşama aşama kabul ettikleri bir süreç işlemiş olmalıdır.

Öncelikle şunu söylemek gerekir: Avcı-toplayıcı grupları yerleşik kılan motivasyon avcılık ve toplayıcılık bakımından zengin alanlar olmalıdır. Zaten bir anda tanım yapmaya karar vermiş olduklarını ileri sürmek bilimsellikten uzak olacaktır. Yerleştikten sonra yine toplayıcı olarak doğadan buldukları yabancı haldeki tahıl değerlendirmişler fakat tanımını çok uzun zaman yapmamışlardı. Buluntularda bulunan ve topladıkları tahıl ezmek için kullandıkları çukur taşların küçüklüğü bize büyük ölçekli tarımsal bir üretimin değil ev ölçekli tüketimin varlığını gösterir.

Avcı-toplayıcıların eşitlikçi, ortaklaşmacı (komün) kültürünün, yerleşik hayata geçtikten sonra bir anda ortadan kalktığını düşünemeyiz. Bu bizi, insanların barındıkları kulübeler ile ok ve yaylanının dışında her şeyin ortak olduğu bir toplumsal düzene götürür. Nihayet Sümer ülkesindeki ürün çeşitliliğinin sonucu toplanan ortak ürün için bir köy ambarı gerekli olmuş olmalıdır. Bu durumda köyün ilk ortak yapısı bir ilkel *ambar* olmalıdır. Nihayet bahçeciliğin (horticulture) gelişmesi, giderek üretimin verimli arazilere kaydırılmasıyla elde edilen artı-ürünün saklanması için imece usulüyle yapılan ambar büyütülmüştür. Demek ki saray ve tapınak

²⁰¹ HALL/ IKENBERRY, s.23-26.

²⁰² Bir kurbağayı sıcak su dolu bir kaba attığınızda kurbağa refleks yapıp kurtulmaya çabalayacaktır. Oysa kurbağa normal ısıdaki bir kap suyun içine bırakıldıktan sonra su yavaş yavaş ısıtılmaya başlanırsa, kurbağa giderek gevşeyecek ve kurtulmaya çalışmayacaktır. Bu anekdot, genellikle insanların yavaşça gerçekleşen değişikliklere nasıl tepkisiz kaldığını göstermek için mecazi anlamda kullanılır. Bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Kaynayan_kurba%C4%9Fa#cite_note-snopes-1

gibi kent yapıları henüz ortada yokken ilk büyük yapı tahıl ambanıdır. Çünkü saray ve tapınak gibi devasa yapıların hızlı bir biçimde yapılabilmesi, yapımında çalışanların tek uğraşlarının bu olmasını gerektirir; dolayısıyla üretim işine karışmadığı halde üretimden pay alacak olan bu emekçilerin/işçilerin/kölelerin emeklerinin karşılığının verilmesi veya en azından çalışırken beslenmelerinin sağlanması tahıl ambarlarındaki artı-ürünle mümkün olacaktır. O halde tahıl ambarı yoksa ne kale ne tapınak ve ne de saray yapılabilir. Toplumdaki katmanlaşmanın ve işbölümünün bu devasa yapıların ortaya çıkması için yeterli düzeye ulaşmadığı dönemler için tahıl ambarı, -belki mekânsal olarak da böyledir ama sosyolojik olarak kentin merkezidir. Bu ambar, burada yaşayan insanların toplum haline getirecektir. Kentin doğmasına yolaçacak olan ilk tohum köyün rahminde büyümeye başlayacaktır. Kent devletini oluşturan bütün yapılar bu merkezin çevresinde şekillenecektir. *Kale*, dışarıdan gelecek yağmacılara karşı ambarın korunması için inşa edilecektir. *Meclis* veya *saray* ise bu artı-ürünü kimin kontrol edeceği ve nasıl dağıtacağı sorununun çözümü olarak ortaya çıkacaktır. Zamanla, ambardaki gıda ve değerli madenlerin tasnifinden, malların kayıtlarının tutulmasından ve korunmasından sorumlu olan hizmetli/memurların rahiplere, ambarın ise tapınağa dönüşmesi de gerçekleşecektir.²⁰³

²⁰³ Benzer görüş için bkz HARMAN, 2010, s. 32. Harman teorisini şöyle kurmaktadır: Mezopotamya bölgesinde tarım yapmak için gerekli olan drenaj ve sulama yöntemini hayata geçirmenin kolektif çabayla mümkündü. Tarımsal üretimi arttıran bu çaba artı-ürünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. İnsanlar bu artı-ürünün bir kısmını, hasadın yeterli düzeye ulaşmadığı günlerde kullanmak üzere depolamışlardır. Bunun için inşa edilmiş büyük binalarda stoklanan bu ürünlerin koruyucuları giderek ayrıcalıklı bir zümre haline gelmişti, bölgede daha büyük binalar ise bölgedeki toplumsal hayatın sürekliliğinin ve korunmasının sembolü olmuşlardı. Bu binaları yönetenler, ürünü toplayan, stoklayan ve dağıtanlar olarak ayrıcalıklı bir grup hâline gelmiş ve giderek toplumda büyük bir saygı kazanmışlardı. Harman'a göre bu ambarlar bölgedeki ilk ta-

Ancak tahıl amban, kristalize olup kendisinden ayrılmaya kadar bütün bu sayılan yapıların görevlerini de çok uzun bir dönem üstlenen ekonomik ve sosyo-politik bir tek-mekân olarak giderek yükselmiştir. Sümerlerde görülen ve ilk andan itibaren tapınak olarak ortaya çıktığı ifade edilen Ziggurat adlı yapılar, tam da yukarıda belirttiğim çerçeve içinde düşünülmelidir. Kademeli bir piramit şeklinde ambanın üzerine üst üste konulmuş kulelerden oluşturulan Zigguratlar aynı zamanda toplumsal meselelerin ve kişiler arası anlaşmazlıkların çözüldüğü merkezler olmuştur (bkz. Resim 2). Dolayısıyla tapınak olarak değil-en azından yüzlerce yıl boyunca ekonomik ve sosyal işlevler gören bir yeniden-dağıtım merkezi olarak ortaya çıkmıştır.

Yeniden-dağıtım ilkesine yukarıda değinmiştik. Bu ilkenin işlenmesi için ise öncelikle depo edilecek bir artı-ürüne ve bunu dağıtacak hiyerarşik bir mekanizmaya ihtiyaç olacağını belirtmiştik. Bu mekanizmanın kendisine tahsis edilecek bütün mallar üzerinde ister gelenek ister yasa veya ad hoc olarak bir şekilde tekel olmasının toplumsal kabulü/meşruiyeti sağlanmış olmalıdır. Bu mekanizmanın kurumsal olması gerekmez. Örneğin bir avcı topluluğunda bütün av bir işbölümü sonucunda gerçekleşeceğinden avın avatılanlar arasında taksim edilmesi ancak yeniden-dağıtımla mümkün olur. Yeniden-dağıtım, ilkel avcı kabilesinden eski Mısır, Sümer, Babil ya da Peru'nun muazzam depolama sistemlerine kadar, bütün uygarlık düzeylerinde pek çok nedenden ötürü ortaya çıkabilir. Toprak ve iklim koşullarındaki değişimler, rekolte ve tüketim arasındaki dengesizlikler de yeniden-dağıtıma gerekli kılabilir. Yeniden-dağıtımın ilkesi malları bir merkezde topla ve dağıttır.²⁰⁴ İşte Zigguratlar ilk başta tahıl ambanı olarak başladıkları süreçlerine kurumlaşmış bir *ekonomi-politik merkez* olarak devam

pinaklara ve bu binaların kontrolünü sağlayanlar ise ilk rahiplere dönüşmüştür.

²⁰⁴ POLANYİ, 1992, s. 9-14.

edecek; giderek yüzlerce yılın biriktirdiği gelenek ve kültürünün hafızası ve sürdürücüsü olarak, yapıda görev yapan görevliler *memur-rahip* haline gelecek; bir zaman sonra da çeşitli dinamiklerin etkisiyle mekân aynışmalanna gidip, ekonomi-politiği, yeni ortaya çıkan *saray* yapısıyla paylaşacaklardı. Ancak söylemek gerekir ki *saray* hiçbir zaman Batının Doğuyu tanımlarken kullandığı minvalde bir “*şark despotizmi*” olmayacak, binlerce yıl önce çıkardıkları yasalarla (örneğin Ur-Nammu yasaları), bir yasa devleti olacaklardı.²⁰⁵ Yüzlerce yıl sonra kent devletinin sınırlarını aşan muazzam büyüklüklerde merkezi imparatorluklar kuran Babil ve Hitit gibi devletlerde dahi bu gelenek sürece ve toplum taş kazınan yasalar çerçevesinde yönetilecektir. Şimdi Zigguratlarla ilgili çerçeveyi biraz açıp varsayımımızı temellendirelim.

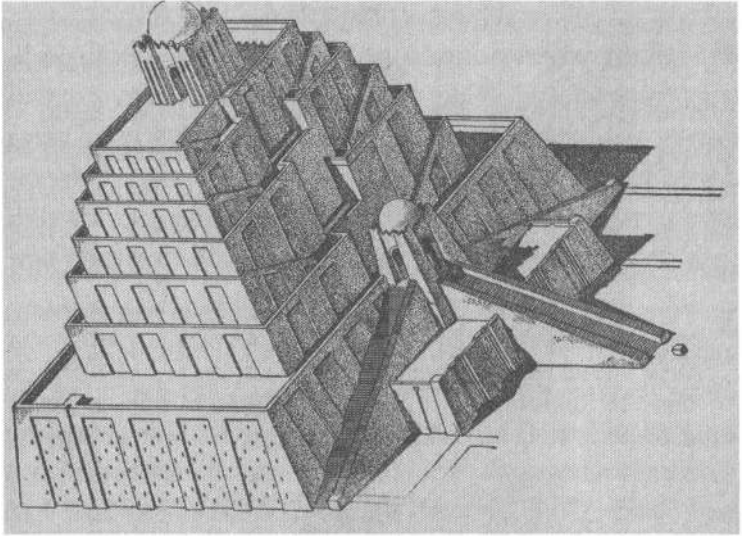
Bugün tek tanrılı inanç sistemleri mensupları için insandan tanrı yapmak, tanrıya şirk koşmak demektir ve dinden çıkmak anlamına gelir. Oysa eski insanlar bugünkü yaratılış düşüncesine sahip değillerdi. Onlar var olmalarını somut bir doğum olayına borçlu olduklarını ve bu doğumun da bir gizemli üreme faaliyeti neticesinde gerçekleştiğini bildiklerinden ana-babaya; ana-babalannın da var olmasının nedeni olan atalara büyük saygı duyuyor, tapıyorlardı. Bu tapınmanın mahiyeti bir şükran mıydı, minnet miydi, saygı, sevgi veya korku muydu veyahut onları ilahi bir kişilik olarak mı görüyorlardı konusu bir tarafa, evin içinde yanan ocak ailenin kurucu atalarını temsil etmekteydi. Sadece ölmüş olan kendi atalarına değil çözümleyemedikleri ölüm olayından ötürü bütün ölü insanlara ve mezarlara saygı duyuyorlardı. İhmal edilen, örneğin cenaze yemeği verilmeyen bir müteveffanın kötü bir varlığa dönüşeceğine, buna karşın uygun biçimde saygı gösterilip tapınan kişinin de koruyucu bir tanrı olacağına inanıyorlardı. Dolayısıyla, kendi ocakla-

²⁰⁵ Nitekim, tarihçi Arnold Toynbee, şark despotizmi kavramının temelsiz ve siyasi propaganda amaçlı olduğunu yazmıştır. Bkz. SUNAR, Lütfi, Marx ve Weber’de Doğu Toplumlari, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 61.

nnın kurucusu olan atalara gösterilen saygıda bir kusur işlemezler ise o ocak yanmaya devam edecek, ocak yandıkça da ailenin birliği ve dirliği atalar tarafından korunacaktı. Dolayısıyla her geniş ailenin, evin içinde kendi atalarını temsilen yanmakta olan ocağın çevresinde şekillenmiş bir “*ev dini*” vardı. Ailenin bu ev dinini temsilen yanmakta olan ocağının, komşu ailenin yanan ocağıyla hiçbir ortak tarafı yoktu. Din, toplumun dini değil tek tek her ailenin kendisine özgü olarak biçimlendirdiği ritüellerden oluşturduğu, özel bir dindi. Bazı tannısallaşmış olan atalar sadece o aileyi koruyor, din tapınaklarda değil tek tek ocaklarda yaşatılıyordu. Ailenin kendisine ait bu töreler, dualar, ilahiler, ailenin kimseyle paylaşmadığı ve yabancılara anlatıların yasak olduğu kutsal bir mülkiyet olarak, dini öğretme yetkisine de sahip olan baba tarafından, erkek çocuklara öğretilmekteydi.²⁰⁶ Her evin gerçek ve devredilemez mülkü olan bu ev dininin miras olarak sadece ocağın erkek çocuklarına devrediliyor olması pratik gerekçelere dayanmaktaydı. Çalışmamızda ensest yasağı bölümünde incelediğimiz üzere, gens içi evlilik yasağı nedeniyle gensin kadınları dışarıya, yani başka ocağa veri-

²⁰⁶ Burada sunduğum toplumsal çerçevenin anlatısını Coulanges’in Antik Site adlı eserinden aldım, Coulanges, her ne kadar kitabını Yunan ve Roma toplumlarını incelemek üzere kaleme almışsa da ilk bölümde bu toplumların hukuk, tapınma ve kurum kültürlerini öğrenmek için eskilerin en eski inançlarına bakmak gereğinden bahseder. Yaptığı eski toplum analizlerinde Sümer adı geçmese de ben bu analizlerin Sümer toplumu için de geçerli olacağını düşünmekteyim. Nitekim yazar, “Yunan ve Roma’nın en ihtişamlı dönemlerinde gördüğümüz kurum ve inançlar, daha önceki inançlar ve kurumların gelişmiş halidir” demek suretiyle, köklerini geçmişteki çok uzak yerlerde aramak gerektiğini ifade etmektedir. İnançların daha eski bir dönemde, tarihsiz bir çağda oluştuğuna değinerek, kökleri için, içinde Sümerin de olduğu doğu coğrafyasını işaret etmektedir. Bkz. COULANGES, Numa Denis Fustel de, Antik Site; Yunan’dan Roma’ya Kadar Tapınma Hukuk ve Kurumlar Üzerine İnceleme, Çev., İsmail Kılınç, Epos Yayınları, Ankara, 2011, s. 20-40.

leceğinden, böylelikle kadının yeni gittiği ocakla çatışmaması ve dolayısıyla gittiği ocağın dinine daha kolay adapte olması sağlanıyordu. Bu ev dini anlayışı, inancı demokratikleştirerek, bir ruhban sınıfı oluşumunu engelliyor, tekelleşme ve hiyerarşi oluşumuna izin vermiyor, hatta reddediyordu.²⁰⁷ Peki o halde her evin zaten özel bir tapınak olduğu, özel kalması için üzerine titrenilen, sır gibi korunan “ev dininin” makbul bulunduğu Antik Sümer’de Zigguratları tapınak olarak kategorilendirmek ne kadar doğrudur? Köyü beslemek için kurulmuş ambar-Ziggurat’tan, amacı tanrıları beslemek olan tapınak-Zigguratlara nasıl geçilmiştir.

*Resim 2. Ekonomik ve sosyal işlevleriyle öne çıkmış bir yapı olarak Ziggurat.
(Temsili resim)*

Yukanda işaret ettiğimiz gibi aslında Zigguratlar, ilk başta tahıl ambarı olarak ortaya çıkmış²⁰⁸ ve geçirdiği evrimlere rağmen asıl

²⁰⁷ COULANGES, 2011, s. 38-40.

²⁰⁸ ERGİN, Feridun, Para Politikası, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, İs-

işlevi olan ambar/depo özelliğini hiçbir zaman kaybetmemiş, en azından yüzlerce yıl boyunca seküler niteliğiyle ve sadece ekonomik ve sosyal işlevleriyle öne çıkmış bir yapıdır. Zigguratların içinde üretim yapan işliklerin ve zanaatkarların olması da buna delildir.²⁰⁹ Tapınağa dönüşmesi, toplumun, ancak uzun süre varlığını koruyacak olan 'ev dini' yanında yavaş yavaş 'ortak din' olgusunu da geliştirmesiyle mümkün olabilirdi. Zigguratlar baştan itibaren halkındı; hükümdarlar tarafından yapılsa dahi bu durum değişmezdi. Kendisini toplumdan ayıştırmak ve hükümdarlığını toplumun üzerinde kurmak isteyen hükümdarlar başka büyük yapılar yapmak durumunda kalmışlardır. Babil kulesinin inşası buna örnek olarak gösterilebilir. Oysa Babil ülkesindeki her kentin Ziggurat'ı vardı ve ortak dinin tanrılarından Marduk'a inanan Babil halkı buraları dinsel törenler için de kullanmaktaydı. Halkın Zigguratları dışındaki hükümdarlık kulelerinin/anıt mezarlarının ayakta kalmaları çoğu kez hükümdarın ömrüyle sınırlı olmaktadır. Mısır piramitleri gibi bu kuleler de köleler tarafından milyonlarca taşın inşa edilmişse de ve devasa boyutlarıyla Zigguratlar karşısında ezici bir görkeme sahip olsalar da harap olduklarında veya hırsızlar tarafından zarar verilip yağmaya uğradığında yeniden yapmak veya içini tekrar hazinelerle doldurmak için kimse istekli olmazdı. Buna karşın Zigguratlar çeşitli nedenlerle harap olmuş veya yıkılmışsa bizzat halk tarafından derhal yeniden kuruluyor ve eskisi gibi süslerle donatılıyordu.²¹⁰ Tapınakların evlere hapsedildiği bir toplumda, atalara saygı biçiminde örgütlenmiş ev dinleri varlığını sürdürürken yani toplumun bir "ortak dini" oluşmadan bir "genel tapınak" oluşumunu düşünmek anlamsız durmaktadır. Sözüünü ettiğimiz ev dini, pazaryerinin büyümesiyle, komünal köy toplu-

tanbul, 1975, s. 17.

²⁰⁹ AKTÜRE Sevgi, Anadolu'da Demir Çağı Kentleri, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 9.

²¹⁰ CERAM, C. W., Tanrılar, Mezarlar ve Bilginler, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, 11. Basım, 2015, s. 216.

mundankent toplumuna geçildikten sonra, aile içinde olduğu gibi kent içinde de hüküm sürmeye devam etmiştir. Ev dini, eskilerin özel hukuku gibi yeni hukukun inşası için hazır harç işlevi görmüş, genişleyen pazaryerinin ortaya çıkardığı kent kurumlarının gereksindiği ilkelerin, kurallann, göreneklerin, yetkili mercilerinin biçim kazanmasında pay sahibi olmuştur.

O halde Zigguratlar bir genel dinin ortaya çıkmasıyla mı tapınaklara dönüşmüştür yoksa sosyo-ekonomik görevlerini yaparken bir yandan da ortak dini de mi örgütlemişlerdir? Öncelikle bu yapıların toplumdan ayrı bir tapınaktan öte bugün bile Yakın Doğu ve Anadolu coğrafyasında görülen yadır/türbe/ziyaret yapılarıyla benzeşim²¹¹ içinde olduğu ve giderek evrimleştiği söylenebilir. Bir ocağa bağlı olduğu halde toplumun tüm kesimlerine yardım eden, yol gösteren, belki artı ürününü herkesle paylaşan, belki sabanı, tekerleği, yazıyı bulan, en iyi av becerileri olan, en iyi savaşan, belki arpayı mayalandırarak ilk birayı icat eden; bir nedenle toplumdaki diğer ocaklar tarafından da 'hüsnü kabul' gören, sevilen ve sayılan kişilere saygının göstergesi olarak yapılan -önceleri basit- anıt mezarlar giderek evrim geçirmiş olabilir. Yaşadığı dönemdeki özelliklerine göre toplumu koruyacağına en fazla inanılan ataların en seçkin olanlarının mezarlarına yapılan ortak ziyaretler bu mezarları bir türbeye dönüştürmüştür. Dolayısıyla türbe sahibi olmayı da hak eden bu özel atalara yapılacak bir saygısızlığın kişisel veya toplumsal felaketlere yol açabileceğini düşünen kitlelerin geliştirdiği bu ortak endişe, bu ataları kızdırmamak adına mezar yerinin bakımından ziyaretlerde edilecek dualara/uyulacak kurallara kadar ortak ritüeller geliştirmelerine neden olmuş olmalıdır.

Kişilerin varoluşlarını borçlu olduklarını düşündükleri kurucu

²¹¹ Ziggurat kelimesiyle "ziyaret" (Arapça "ziyara(h)", Farsça "ziyarat") sözcüğünün inançsal anlamı yanı sıra ses benzerliği dikkat çekicidir. Aynı kökten gelip gelmediği doğrusu incelenmeye değerdir.

atalara yönelik saygısı ortaklaşarak toplumsallığın oluşmasını sağlar. Burada Gauchet'in "anlam borcu" kavramı anahtar rol oynayabilir.²¹² Buna göre insanlar varoluşlarının kendileri dışındaki bir olguya bağlamak eğilimindedirler. Dolayısıyla insanlar ilk zamanlar somut kaynak olarak gördükleri anne-baba üzerinde bütün atalara borçlu olduklarını düşünmüş (ev dini bu nedenle gelişmişti) olmalarına karşın, zaman geçtikçe tanrılara veya öteki dünyadan geldiklerini varsaydıkları emirlere ve isteklere bir anlam borcu yüklemişlerdir. İlk insanların kendilerini anlamlandırma borcunu kurucu atalar üzerinden ödemeleri, birbirlerini yönetmek gibi bir kavrama yabancı oldukları eşitlikçi düzende bir sorun oluşturmuş, hatta ev dini ve eşitlikçi düzen birbirini beslemiştir. Ancak anlam borcunu ödemek için, somut kurucu ataların somut mezarlarının yerini görünmez güçler ve güçlerin yaşadığı görünmez mekanlar alınca, Gauchet'e göre borçlulardan oluşan toplumun dış kısmında -toplumun üzerinde ve toplumun dışında- bir din ve siyasi iktidar yapısı kurumlaşmaya başlar. Devlet, kendi eşitlikçi örgütlenmelerini oluşturmada ortak nızarın olduğu toplumlarda ortaya çıkmaz. Ancak anlam borcundaki odak kayması sonucunda artık kendi varoluşları üzerine söz söyleyemeyeceklerini düşünmeye başlayan, iç örgütlenmelerinin ve bunun meşruluğunun dahi dışarıdan belirlendiğine inanan bir toplum ortaya çıkacaktır ki bu toplumlarda devlet, kendisini toplumun dışında inşa edebilecektir.

Bu durum, uzun süre varlığını koruyacak olan 'ev dini' yanında yavaş yavaş 'ortak din' olgusunun da gelişmeye başlaması anlamına gelir. Giderek, sevildiği kadar korkulan da olan bu ataların huzurunda boyun eğen kitleler, onu idealleştirirler ve böylece onun koruyucu ata olarak bütün topluluğa egemen olmasını sağlarlar. Süreç içerisinde ortaklaşan din olgusu aynı zamanda kitleleri toplum haline de dönüştürür. Adorno, ilkel topluluk içindeki kişilerin

²¹² Bkz. GAUCHET, 2011, s. 33-67.

nasıl kitleleştiğini ve kitle psikoloji mekanizmasının atayla kurduğu ilişkiyi tanımlarken şöyle der: "Kitlenin önderi hep kendisinden korkulan atadır. Kitle, hep kendisine sınırsız bir güçle egemen olumasını istemektedir, aşırı derecede otorite düşkündür. Le Bon'un deyiimiyle boyun eğmeye karşı hep bir susamışlığı vardır. Ata kitlenin idealidir."²¹³ "Kitleler itaat eder çünkü başka türlü hareket etmek için gerekli olan kolektif örgütlenmeden yoksundurlar, çünkü başkaları tarafından denetlenen kolektif ve dağıtımcıktidar örgütlenmeleri içine gömülüdürler". İdealize edilmiş bir atanın henüz basit bir türbe olan mezarı, artı-ürünü çeşitli felaketlere karşı korunması için sonraki kuşaklar tarafından Ziggurat'ın üzerine taşınmıştır. Atalardan bir şeyler isteyen ev-dini anlayışı yerini sürekli isteyen ilahi bir varlığa bırakacaktır. Kıtık zamanları ve yeniden dağıtım için depo edilen ürünler, hiçbir zaman tatmin olmayan tanrılar için birer adağa, kurban ve kurumlaşmanın tamamlanmasıyla birlikte vergiye dönüşecektir. En nihayetinde toplum içinde gelişen *kutsala hizmet etmek arzusu*,²¹⁴ oluşan ortak dinin kurumlaşma ihtiyacını karşılayacak, nihayet topluma mal olmuş tanrılara adanan Zigguratların inşa edilmesiyle birlikte, en tepedeki oda, toplumdan tamamen ayrılmış bir tanrı için ayrılacaktır. İşte bu anda itibaren göklerin desteğine sahip olduğunu iddia edenler ortaya çıkmaya başlamış, soylular, krallar, kraliçeler ve imparatorlar dinin rüzgarlarıyla doldurdukları iktidar adındaki yelkenlilerine binip yol alabileceklerini görmüşlerdi.²¹⁵ Böylelikle göğün sahibi olduğunu iddia eden tapınaklarla göğün desteğine sahip olduğunu iddia eden diğer iktidar odakları arasındaki kavganın zemini de kurulmuş oluyordu.

²¹³ ADORNO, Teodor W., Toplum Üzerine Yazılar, Çev. M. YılmazÖner, Belge Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2011, s. 34.

²¹⁴ HALL / IKENBERRY, s. 27.

²¹⁵ O'GRADY, Selina, Ve İnsan Tanrıyla Yarattı, Çev. Melih Pekdemir, Ayrıntı yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2020, s. 25.

Tepesinde kutsal odası olan bu dev yapılar araştırmacılara bu yapıların en baştan beri tamamen kutsal mekanlar olarak tasarlandığını düşündürmüştür. Ancak devasa boyutu ve en üstte türbe-mezarların yer alması burayı hemen tapınak olarak kabul etmemizi gerektirmez. Biliyoruz ki devasa Mısır piramitleri tapınak olarak değil, aslında bir mezar olarak inşa edilmişlerdir. Sümer halkı Ziggurat'ın tepesindeki mezarda yatan atayı belki şerefliendirmek belki de ambanın bereketini korumak için oraya koymuşlardı; buna bakarak bu ölüye tapıtlarını düşünemeyiz.²¹⁶ Zigguratlar da elbette bir mezar olmanın yanında ve fakat çok daha öncesinde sosyal-kültürel ve ekonomik unsurları öne çıkan çok işlevli bir yapı olarak gelişti. Nitekim yapılan arkeolojik kazılarda Uruk kentinin büyük Ziggurat'ının bulunduğu yerden çıkan çok sayıda kil tablet, kutsal metinleri değil, depodaki tahıl çuvallarının ve büyükbaş hayvanların kayıtlarını içermektedir. Uruk kentinin kuruluşundan neredeyse bin yıl sonra yapılan bir Ziggurat'ın duvarlarında bile dini sembollerin konu edildiği *ikonografiler* değil, ziraat hesaplarının ve gelir-gider tablolarının konu edildiği *piktografik* resimler ortaya

²¹⁶ Sümerlerin Orta Asya'dan bu bölgeye geldikleri söylenir. Bu doğruysa o halde Orta Asya'nın kadim inanış biçimleri olan şamanist, panteist öğeleri bölgeye taşıyarak Mezopotamya'da yaşayan yerli halk inançlarıyla sentezlemiş olmalıydılar. Bu nedenle neredeyse her bir duygunun, hissedilen her bir nesnenin ruhu/tanrısı olduğunu düşünmekteydiler. Tanrılar, insanlara bir şey söylemezdi; tam tersine şamanlarda olduğu gibi insanlar tanrılara kendilerinden ne istediklerini sorarak öğrenirlerdi. İbadet şekli, dua, kurban, adak ve saygı merasimlerinden oluşmaktaydı. https://tr.wikipedia.org/wiki/S%C3%BCmerler#Din_ve_mitoloji, Er.12.03.2021; Bugün de insanlar türbelere giderek saygı merasimleri eşliğinde mezarda yatan ulunun/atanın ruhuna dualar etmekte, adaklar adamakta ve isteklerde bulunmaktadır. Kadim Mezopotamya kültürünün günümüze yansımaları olarak okuyabileceğimiz bu saygı merasim geleneği mezarda yatan kişiye tapıtları manasına gelmemektedir.

çıkartılmıştır.²¹⁷ Bu da göstermektedir ki, kent devletinin en azından ilk bin yılında Zigguratlar dinsel bir tapınak olmaktan daha çok seküler bir kamu iktisadi teşebbüsüdür. Zigguratların tapınak olarak inşa edildiğini söyleyen hemen bütün araştırmacılar bile bunların sadece tapınmaya özgülünmüş mekanlar olmadığını söylemekten de geri durmazlar. Zira ortak atalar üzerinden gelişen ortak dine rağmen, her evin içerisinde özelleşmiş olan ve sadece babadan oğula aktarılan asıl dinin, bir başkası tarafından tekele alınacağını veya bir ruhban sınıfı tarafından topluma öğretileceğini düşüneyiz. Bu nedenle kent devletinin ilk temellerini atan unsur olarak bir anda ortaya çıkan merkezleşmiş tapınakları ve ruhban sınıfını göstermek için yeterli kanıtımız yok. Ama depo/ambar olarak ortaya çıkan Zigguratların tapınağa dönüşmesinden yüzlerce yıl önce yüklendiği sosyo-ekonomik misyonla kent devletinin ilk kurumlarını ortaya çıkardığını söylemek için sunabileceğimiz kanıtlar bulunmaktadır. Örnek olsun, bugünkü Malatya Arslantepe bölgesinde yapılan kazılarda bulunan bir yerleşimin MÖ 3800-3500 arasına tarihlenen VII. tabakasında ortaya çıkan bir birine bitişik iki yapı arkeologlar tarafından tapınak olarak nitelendirilmiştir. Oysa bu yapıların içinde kutsal/dinsel buluntulara rastlanmamış, tam tersine bu yapıların etkin bir mal kontrol merkezi olduğunu gösteren çok sayıda silindir mühür baskısı bulunmuştur. Aynı bölgede bulunan kilden yapılmış yüzlerce seri üretim kap,²¹⁸ buranın ka-

²¹⁷ KILIÇ, Yusuf “Eski Ön Asya Topluluklarında Yazı ve Dil Etkileşimi”, *Pamukkale University Journal of Social Institute*, S. 4, 2009, s. 127; ESER, Elvan /KILIÇ, Yusuf, “Mezopotamya’nın İlk Kent Binaları (Tapınaklar) ve İşlevleri”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt:4, Sayı:13 / Aralık 2017, s. 412-438, s. 425.

²¹⁸ FRANGIPANE, M., *The Development of Centralised Societies in Greater Mesopotamia and The Foundation of Economic Inequality*. H. Meller, H. P. Hahn, R. Risch and R. Jung (ed.), *Arm und Reich*, 2016’dan aktaran NAİBOĞLU, Nihan, *Kentleşmenin Kökeni: Mezopotamya’da İlk Kentler*, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (20), s. 211-224, 2019.

musal bir aşevi olarak festivallerde halka veya kentte bulunan tüccar ve yabancılar hizmet vermiş olabileceğini göstermektedir. Arkeolog Frangipane bu yerleşim yerindeki yönetim düzenini tanımlarken, “dini merkezine almayan ve insanların benliğinde herhangi bir kutsallığı olmayan bir yönetim düzeni” ifadesini kullanmıştır.²¹⁹ Sümer ülkesiyle çağdaş olan bu yerleşimin yüzyıllar boyunca sürdürdüğü bu özelliklerinin pekâlâ Sümer için de geçerli olması mümkündür. Yoğun ticari ilişkiler içinde oldukları muhtemel bu iki yerleşimin, kentin de temelini oluşturacak olan ortakları yazı, silindir mühür ve sosyalist/toplumcu amaçları önerecek büyük yapılarıdır. Bütün bu saydığımız öğeler, Zigguratlarda istihdam edilmiş görevlilerin organizasyon becerileri olmadan hiçbir işe yaramazlardı. Daha ilk başlarda dahi bu organizasyonu yürüten görevlilerin erken devletin ilk bürokrasisini oluşturduklarını söyleyebiliriz. Nitekim Sümerlerin, bugünkü Afganistan’dan Doğu Akdeniz kıyılarındaki Fenike memleketine kadar kurduğu geniş ticaret ağı, gelir gider, alacak verecek gibi temel ekonomik faaliyetlerin kaydının tutulmasını zorunlu hale getirmiştir. Bütün bu kayıtları tutma ihtiyacı çivi yazısının bulunmasına ve bu işte uzmanlaşmış bir sınıfın ortaya çıkmasını sağlamıştır.²²⁰ Ayrıca mallarını çeşitlendirmeyi ve nüfusunu büyük oranda artırmayı başaran bu coğrafyanın insanları için, malın dayanıklılık durumu, kıtlık-bolluk sorunları, takas için tarafların karşılıklı isteklerinin uyumu gibi güncel sorunların çözülmesi de önemli hale gelmiştir. Ti-

²¹⁹ FRANGIPANE, M., Different Trajectories in State Formation in Greater Mesopotamia: A View from Arslantepe (Turkey). *Journal of Archaeological Research*, 26 (1), ss. 3–63, 2018’den aktaran NAİBOĞLU, 2019, 211-224. Zigguratların yüksek yerlere inşa edilmeleri de kutsallıkla ilişkili değildi; ambarlarında depo edilen artı-ürünün (altın, gümüş, kurban hayvanı gibi atalara sunulmuş armağanlar, tahıl, yün vb.) güvenliği ve sellerden zarar görmemesi içindi.

²²⁰ BATTERA, Jean, *Mezopotamya Yazı, Akıl ve Tanrılar*, Çev., Mehmet Emin Özcan / Ayten Er, Dost Yayınları, Ankara. 2012, s. 192.

caretin düzenli işlemesi için tüm bu sorunların çözülmesi, işaret ve sayılama dizgelerinin oluşması mal değişiminde kullanılan ölçü ve tartım aletlerinin standardize edilmesi ve bunların denetimi işleri, bu hizmeti verecek mekanizmaların/kurumların varlığına gereksinim duyulmaktaydı.²²¹ İşte bütün bu organizasyon, kamusal bir kurum olarak Zigguratlarda istihdam olmuş memurlar tarafından üstlenilmiştir. İlk kent devletinin nüvesini de bu *kayıt bürokrasisi* meydana getirmiştir. Para ölçeğinin ortaya çıkmadığı, mal değiş tokuşunun ilkel biçimlerinin uygulandığı yerlerde ticaret kolektif bir eylem olarak icra edilmiştir.²²²

O halde toplumun kurucusu ve koruyucusu ortak ataların mezarlarına ev sahipliği yapan Zigguratları, bu haliyle, biraz “ortak dini”, ama öncelikle sosyal siyaseti ve ekonomiyi domine eden bir mihenk taşı olarak görmek gerekir.²²³ Bu o kadar öyledir ki Sümer’den yüzlerce yıl sonra, kent devletlerinin de ötesine geçerek geniş bir toprak parçası üzerinde merkezi monarşiler kurmuş olan Asur ve Hitit gibi devletleri incelediğimizde, devletin halen dini tekeline almadığını görürüz.²²⁴ Nitekim *sarayın* bütün ihtişamıyla

²²¹ ILDIZ Erkan, Eski Çağ’da Bankacılık ve Bankerlik, Türkiye Bankalar Birliği Yayın no:297, İstanbul, 2013, s. 2.

²²² SEDILLOT, 2005, s. 38.

²²³ AKTÜRE, Sevgi, Anadolu’da Demir Çağı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 6.

²²⁴ Sümer’den binlerce yıl sonra ortaya çıkan bir toplum olan ve aynı coğrafyanın kültür mirasıyla yoğrulan Perslerin göreneklerine değinen Herodot, “Tanrı heykeli, tapınak, sunak yapmak gibi şeyler bilmezler; hatta yapanlara deli derler” demektedir. Bu tarz inançları çok sonra Yunan ve Araplardan öğrendiklerini, Mitra inancı olarak gelişen dinlerinin kökeninde Afrodit inancının bulunduğunu da eklemektedir. HERODOTOS, Tarih, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2006, I. Kitap, Pr. 131; Yine HERODOTOS’A göre “tanrılar için ilk olarak sunak, heykel ve tapınaklar yapanlar Mısırlılardır. HERODOTOS, Tarih, II. Kitap, Pr. 4.

artık ortaya çıkmış bulunduğu Hitit devleti için söylenen “bin tınnılı devlet” sözü, devletin, topraklarında yaşıyan hemen her ailenin tınnısına kanışmayıp hepsini kabullendiğini göstermektedir. Yüzlerce tınnının olduğu bir devlet aslında laik devlettir; çünkü her ailenin her gensin/klanın/kabilenin tınnısını devletin resmi tınnı olarak kabul eden bir devlet, bütün tınnılara ve aslında dolayısıyla bütün topluluklara eşit mesafede durma iradesini ortaya koymuş demektir. Merkezi bir krallık olarak örgütlenmiş olsa da tabletlere kazıldığı yasalar, hanedan kavgalarını engellemek için tahta geçmeyi belli kurallara bağlayan *Telepinu Yasası* gibi yasalaştırma hareketleri göstermektedir ki keyfiliğı engellemek ve bir istikrar oluşturmak nihai amaçtır. Bütün bu din hoşgörüsü, yasalar ve istikrar arayışının temel motivasyonu ise ticarettir. Ticaret yapılan bütün toplumların dini inançları saygı görmekte, hatta devletin panteonuna alınmaktadır. Ticari alanı düzenleyen yasalar ve istikrarın sağlanması tüccarların faaliyetleri için elzemdir. Dolayısıyla Sümerden binlerce yıl sonra kurulmuş bir Anadolu devleti olan Hitit devletinin artık tapınaklaşmasını tamamlamış yapılarını incelediğimizde karşımıza yine sosyo-ekonomik bir kompleks çıkmaktadır. Bu konuda başkent Hattuşa kazılarında ortaya çıkanmış ve tapınakta görevli memur-rahiplerin uymaları gereken tapınak kurallarının yazılı olduğukil tabletler önemli veriler sunmaktadır. Bu tabletleri incelediğimizde, tapınak görevlilerinin işinin sadece ibadet olmadığını; ülkede festivaller düzenlemek, tapındaki değerli emtiayı kayıt altına alıp korumak, tapınağa getirilen ürünleri tapınak rahiplerinin ailesinden başlayarak yeniden dağıtımını yapmak gibi kentteki seküler alana ait sosyo-ekonomik işlerle ilgilenmeleri gerektiğı anlatılmaktadır. Bu olgu da bize tapınakların binlerce yıl sonra bile sosyo-ekonomik alanı da kapsayan kompleks yapısını devam ettirdiğini gösterir.²²⁵

²²⁵ Hitit tabletlerinde yer alan görevlerden önemli bulduklarımızı, levha kodlarıyla beraber aşağıda aktarıyoruz:

İ 39'-49': “Hattuşa’da senede bir, ayda bir veya mevsimlerin herhangi

Ziggurat ambarlarında kayıt altında tutulan altın, gümüş, kurban hayvanı gibi atalara sunulmuş armağanların yanında, depo edilen tahıl, yün vb. artı-ürün mallar da bulunmaktaydı. Burası bir çeşit *beytül mal* idi. İslam dininin ilk yıllarında toplumun vergi, zekât veya savaş ganimeti olarak elde edilen gelir ve malların konulduğu bir *mal evi* manasına gelen bu kurum, henüz devlet yokken ortaya çıkmıştı. Devlet haline gelindikten sonra devlet hazinesine dönüşerek işlevini sürdürdü. Bu da göstermektedir ki devlet öncesindeki toplumların bu tür bir mal evi binası yapmaları mümkündür. İslamda *beytül malı* oluşturan motivasyon dinsel bir içerik taşıırken, Sümer’de Zigguratlar avcı-toplayıcılık döneminden kalan dayanışma duygularına hitap ediyordu. Ortakçılık/komünal yapı avcı-toplayıcı toplulukların karakteristik özelliğidir. Son yapılan araştırmalarda Sümerlerin kökeninin orta Asya steplerinden gelen

birinde düzenlenecek olan festivaller için temin edilecek büyükbaş, ekmek şarap gibi malzemeleri sağlayanlarla tapınak memurlarının tanrılar adına anlaşıma yapmaları...”

ii 25’-51’: “Siz sadece tuttuğunuz altın, gümüş giysileri ve bronz nesneleri korumakla görevlisiniz. Bunlar tamamen tapınak tanrısına aittir. Gümüş ve altın giysileri bedeninizde taşıyamaz veya aile üyelerinize veremezsiniz. Saraydan tapınak tanrısı için altın, gümüş veya bronz hediye gelirse bunları ağırlığına, kimden geldiğine göre ve verildiği zamanki durumlara kadar, örneğin; ‘festival zamanı verdi’ şeklinde kayıt altına almalısınız. Ayrıca onu satmasını da önerin. Bu satışı açıkta Hatti beyleri görecektir şekilde gerçekleştirin ve Kral geldiği zaman bunları kayıt altına aldığınız tableti saraya götürmesine izin verin...”

i 50’-59’: “Ürünleri tedarik ettiğinizde onları tanrılara değil kendi evlerinize ve yakın akrabalarınıza götürün. Bunları tanrılar adına onlara sunun...”

Bkz. McMAHON, G., *Instructions to Priests and Temple Officials. The Context of Scripture*, 1, 2003, s. 217-221’den çevirerek aktaran SALİHOĞLU, E. F. / DEMİRARSLAN, D., *Hitit Uygarlığında Büyük Tapınak Mimarisi ve Etkileri. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(3), s. 1761-1779, 2018, s. 1764-1766.

göçer bir halk olduğu ifade edilmektedir. Bu doğrusa aynı özellik Asya göçer çoban toplulukları için de geçerlidir. Nitekim göçer çoban topluluklarda toprak mülkiyeti kavramı yoktur. Onlar için mülkiyet, hayvan sürüleri anlamına gelir. Bu haliyle kültürel kodlarında yer alan ortakçı/komünal anlayış, kentin imarında ve sosyal yapısında da kendini göstermektedir. Günümüz köy yerleşimlerinde varlığını sürdüren *köy sandığı*, *imece* ve *ihtiyar heyeti* gibi kurumlar, erken kent devletleri için de yeterli görünmektedir. Günümüzün karmaşık bir organizasyona sahip devleti yerine o dönemin düşük nüfuslu toplumunun örgütlediği bu kurumlar yüzlerce yıl işlevsel kalacaktır. Üstelik eşitlikçi ve ortaklaşmacı anlayışlarıyla yoğurdukları kurumlar vasıtasıyla ilk Sümer kent siyasal yapıları, modern çağdaki *belediye* (komün) veya *il* örneklerinde olduğu gibi pek çok kurumsal yapıyla olan benzerliğine bakarak rahatlıkla söyleyebilirsiniz ki oldukça çağdaş durmaktadır. Hatta rahatlıkla söyleyebilirsiniz ki Sümer kent devleti, monarşileri reddederek kurulan ve asla geri dönmemesi için yetkileri kurumlar arasında paylaştırıp, yasalar çerçevesinde hareket eden bir bürokrasiye yaslanan modern *sosyal devlete* de benzermektedir.

Sümer ülkesinde ortaya çıkan, bir *monark* idaresinden uzak yenden dağıtım modeli, literatürdeki genel görüşün aksine, henüz devletsiz işlenmektedir. Konuyu tapınak merkezli bir sosyo-ekonomik model olarak değerlendiren teorisyenler bu modelin adına *teokratik sosyalizm* veya *mabet/tapınak sosyalizmi* demişlerdir.²²⁶ Oysa yukarıda sunduğumuz veriler ışığında konuya yaklaşıldığında bu tanımın doğru olmadığını, biraz zorlamayla bu modelin bir "*demokratik sosyalist*" modelden ibaret olduğunu söylemek daha yerinde olacaktır. Nitekim Zigguratların içinde birkaç türbenin bulunması, orada görevli memurları rahip yapmadığı gibi, sistemi de teokratik

²²⁶ LANE, Frederic C. / GOLDMAN, Eric F. / HUNT, Erling M., The World's History, Harcourt Brace and Company, New York, 1954, s. 32.

yapmaz. Tıpkı günümüzde kapitalist ekonomi içerisinde faaliyet yürüten borsaların dualarla açılmasının veya piyasalara hâkim bir kâğıt paranın üzerinde Tann ifadesinin yer almasının kapitalist devletleri teokratik yapmadığı gibi. . . Tekrarlarsak, Zigguratlar, en azından erken dönemlerde dinsel bir işlev yerine ortakçı/sosyalist bir ekonominin yeniden dağıtımıyla görevli ekonomik işlevli yapılarıdır. İnsanlar ürettikleri malların kendilerine yeten kısmını ayırdıktan sonra gerisini Ziggurat ambarlarına getirip kaydettirirdi. Memurların kil tabletlere kazıdığı bu malların, kentin bayındırlık ihtiyaçlarının karşılanmasına ayrılan payın dışında kalan kısmı halka eşit olarak dağıtılırdı.²²⁷ Kentlerde önemli derecede yetkilerle donatılmış halk meclisleri ve yaşlılar kurulu vardır. Bunlar, kentin başkanını seçerler, savaş ve barışa karar verirler, adaleti sağlarlar ve aynı zamanda toplanan art-ürünün dağıtımındaki sorunları çözerlerdi. Örgütlü ahlak, idare, yasa ve adalet unsurları köyün yaşlılar kuruluunda tecelli etmişti. Topluluk içinde yaşanan sorunlar çözen bu gelenek muhafızları, aynı zamanda geleneğin taşıyıcıları olarak bir yandan ahlak kurallarını ve dinsel mitleri diğer yandan fiili işleyişi belirgin bir biçimde etkiliyorlardı. Çünkü yaşlılar kurulu, sözlü kültürün egemen olduğu bir toplumda bilinmesi gereken her şeyi bilenlerdi ve bu nedenle yönetmek ve yeni kararlar almaktan çok kabul edilmiş kuralların sürdürülmesinde veya hatırlanmayacak kadar eski zamanlarda yaşamış ataların uygulamalarına güncel bir işlerlik kazandırılmasında topluluk üyelerinin sahip oldukları bilincin cisimleşmiş haliydi. Topluluğun özümlediği bütün bilgelik birikiminin temsilcisi olarak yaşlılar, topluluğun bekasının tehlikeye düştüğü anlarda bir araya gelir ve tehlikenin bertaraf edilmesi için gerekli ortak zeminde anlaşır, böylece yeniden dirlik düzenlik sağlarlardı. Bilgeliklerinden dolayı kendilerine duyulan saygıdan başka toplumu boyun eğmeye zorlayacak bir güce sahip olmayan bu yaş-

²²⁷KINAL, Firuzan, “Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi” Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, C.7, S.12, 1969, s. 1-16.

lılar kurulu, geleneğin muhafızları, ahlâkın bekçileri ve doğruyu yanlış ayırt eden yargıçlar heyeti olarak köy demokrasisinin ilk kurumunu oluşturmaktaydı.²²⁸ Mumford şöyle yazmaktadır:

“Genel olarak, köy, gücü ve sorumlulukları dağıtıyor; farklılaşma ve uzmanlaşma potansiyelleri genellikle kullanılmazken, tarafsızlık, uyumsuzluk, yenilikler ve keşifler mümkün olan en asgari düzeyde tutuluyor, hatta acımasızca tamamen ortadan kaldırılıyordu. Böylesi bir yakınlık ve samimiyet içinde, gündelik yüzyüze karşılaşmalarda her üyesi eşitti. Sadece yaşlılar öncelik hakkına ve belli bir otoriteye sahipti.”²²⁹

Ordu, toplumdan ayrı/bölünmüş değil, bizatihi toplumun eli silah tutabilen tüm bireylerinin meydana getirdiği bir askeri yapıydı. Asker olarak toplumdan ayrılmaya başladıkları dönemlerde bile barış zamanı genelde kendi özel işlerinde çalışan bu askerler aynı zamanda kamuya ait topraklarda bir çeşit kiracı olarak çalışarlardı.²³⁰

Sümer kenti giderek -tıpkı Yunan’da şairlerin kurguladığı gibi- kendi mitlerini oluşturmuştur; ama bu mitolojik tann(lar)dan vahiy alan peygamberler henüz ortada yoktur. Hatırlayalım, Yunan pantheonu, ilham perileri olan *Müz*’ler tarafından şairlere ilham olmuştu. Mit vahiy bilgisi değil, şair kurgusudur, anonim bir öyküdür. Mitler için öğretim kurumlarına ihtiyaç yoktur; onlar, destanlar/ söylenceler/ şiirler yoluyla kendine özgü bir eğitim şekli olarak halkın *et-hosuna* seslenerek aktarılır.²³¹ Bu tannlar uzun yıllar sonunda bağımsızlaşarak insan görünümlü, doğüstü güçleri olan ölümsüz varlıklara dönüşmüş olsalar da Sümer’in ilk dönemleri için teolojik

²²⁸ MUMFORD, 2013, s.32

²²⁹ MUMFORD, 2013, s.33

²³⁰ TANILLİ, Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası (İnsanlık Tarihine Giriş) I İlk Çağ*, İstanbul, 1984, s. 54.

²³¹ VEYNE, Paul, *Yunanlılar Mitlerine İnanmışlar Mıydı?*, Çev, Mehmet Alkan, Dost Kitabevi, 2003, Ankara, s. 39

bir inanç olmaktan ziyade bir mesel, bir kültür ve edebiyat nesnesi olarak vardır. Kent devletinin ortaya çıkıp kurumsallaşmasını tamamladıktan sonra aidiyet duygusunun da artmasına eşlik edecek şekilde, *evi koruyan tanrı* anlayışında olduğu gibi *kenti koruyan tanrıya* geçilmiş ve bölgede kurulan her kentin tanrısı ortaya çıkmıştır. Sadece büyük meselelerle ilgilenen kentin tanrısının görevleri arasında, kenti felaketlerden koruma ve kentin temsilcisi olarak bulunduğu tanrılar panteonunda kentin çıkarlarını savunmak da bulunuyordu. Herkesle ilgilenecek kadar vakti olmadığı için her ailenin kendi koruyucu ve sıkıntıları giderici tanrısı da varlığını sürdürmek zorundaydı.²³² Her kentin kendi koruyucu tanrısının var olduğu genel-kabul görünce, ortaya çıkan tanrılar panteonu içindeki tanrılar, tıpkı insanlar gibi üreyerek yeni tanrılar ortaya çıkarmışlardır. Kentin koruyucu tanrısının panteon içindeki konumu, kentin siyasi, ticari ve askeri gücüyle orantılı olduğundan Mezopotamya bölgesinde nüfuz savaşı kızışmıştır. Bu rekabet ortamı, galip gelebilmek için her türlü yönetim biçimini denemeye hazır bir kitleyi ortaya çıkarmış ve otoriter rejimler dahil her şey denenmiş olmalıdır.²³³ Bu nüfuz savaşında ticaret ağlarını geliştirip kendi kentini bayındır hale getirmekte başarılı olan bazı yöneticiler, böylelikle kentin tanrısını da panteonda saygın konuma getirmiş olduğundan bu tanrının takdirini ve hamiliğini kazanacaktır. Sırtını kentin tanrısına yaslayan yönetici, süreç içerisinde iktidar meşruiyetini bu tanrıya dayandırmayı da başaracaktır. Panteonda üst sıralarda olan tanrılara diğer kentlerin de tapınması gelenek olduğundan, yönetici diğer bütün kentlerin de üzerinde hegemonik bir güce ulaşmış ola-

²³² KRAMER, 2002, s. 169.

²³³ Antik Yunan'daki kent devletleri arasında da benzer savaşların olduğunu hatırlayalım. Üretim ilişkilerini kölelik olarak belirleyen Antik Yunan kentlerinin bazıları, Sparta örneğinde olduğu gibi krallıkla yönetilirken, Atina demokrasiyi tecrübe etmiştir; iki sistemin de asıl amacı, köleci sisteme dayalı üretim ilişkilerinin maksimum faydayla yönetilmesidir.

caktır. Bu durum bazı coğrafyalarda örneğin Mısır'da Tanrı-Kral-ların ortaya çıkmasına kadar varmıştır. Sümer ve Anadolu coğrafyasında seküler yasalarla yöneten dolayısıyla teokratik olmayan yöneticiler hüküm sürerken Mısır ülkesinin teokratik bir krallıkla yönetilmesinin temel nedenlerinden biri de Mısır'da ticaretin tamamen devlet kontrolünde olmasıdır. Gerçekten "Mısır'da Firavun hem tanrı hem hükümdar hem işveren hem mülk sahibi hem de işletmecidir."²³⁴ Sümer'de ise Zigguratlar eliyle (çok sonra kurulan Babil ve Asur'da da aynıdır) kamu adına yapılan ticareti yürüten tüccarların yanı sıra -ki bunlar kendi adlarına da ticaret yapabiliyordu-, tamamen özel teşebbüs diyeceğimiz kendi adına iş yapan tüccarlar da vardı. Tapınak tüccarları, tapınağa ait eşeklerle tüm yerleşim yerlerini dolaşarak tapınak yaranna iş halleden hizmetkârlardı.²³⁵ Bazı şehirlerinde "gökteki yıldızlardan daha çok tüccar bulunan" Babil ülkesinde serbest ticaret adeta "çiçek açmıştı" ve bu nedenle Mısır'ı çok gerilerde bırakmışlardı.²³⁶

Sonuç olarak kentin çekirdeğini oluşturacak olan ve Ziggurat denilen yapılar toplumsal üretim fazlasını saklamak üzere inşa edilmiş depo/ambarlar olarak ortaya çıkmıştır. Giderek bir depodan çok daha öte bir işleve sahip olacaktır. Burada toplanan kentin ileri gelenlerinin-veya yaşlıların- oluşturduğu meclis/senato, toplumsal konular hakkında kararlar alıyorlar, ortaya çıkan sorunları çözüyorlardı. Kent konseyi gibi çalışan bu meclis, muhtemelen Ziggurat'ın odalarından birinde toplanmakta, Ziggurat memurları tarafından tutulan ambar kayıtlarını denetledikten sonra bu tüketim mallarının nereye, ne kadar ve nasıl dağıtılacağına karar ver-mektedir. Bu haliyle Zigguratlar toplumsal ilişkiler kurma mekânı anlamıyla, kamusal mekân niteliğindeydiler. Depo edilen bu top-

²³⁴ SEDILLOT, s. 39.

²³⁵ ALEXIOU Stylianos, Minos Uygarlığı, Çev. Elif Tül Tulunay, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1991, s. 158.

²³⁶ SEDILLOT, s. 44.

lumsal artı-ürünün bir kısmı, meclis tarafından adalet ve ihtiyaç üzere ailelere dağıtılıyor, diğer kısmı ise dış pazarlarda değerlendirilerek köyün bayındırlık işleri için gerekli malların temininde kullanılıyordu. Nitekim Mezopotamya bölgesinin taş, kereste ve maden yönünden zayıf olduğunu bilmekteyiz. Kale duvarlarını ve bina stoğunun yapımı/temininde kullanmak üzere gerekli olan materyalin temini için hem kendisi için ticaret yapan hem de Zigguratlarda yetişen ve kamu adına hareket eden tacir gurupları değişik bölgelere dağılarak, artı-ürünlerini, taş, sedir ağacı, kereste ve özellikle altın, gümüş, bakır ve kalay madenleriyle takas etmişlerdir.²³⁷ Dolayısıyla Meclisin görevleri arasında toplumsal işgücünü organize etmek, araziye değerlendirmek, büyük sulama altyapısının bakımını sağlamak, sulama işlerinde çalışanların araç-gereç hatta yiyecek giyecek gereksinimlerini karşılamak, kentin kale ve surlarını yapmak, tamir etmek ve askeri gücü devşirmek ve beslemek bulunmaktaydı. Daha sonraları sayılan giderek artan yönetim ve bilim alanlarında uzmanlaşan görevlilerin beslenmesi, yeni depo, bina ve sonrasında tapınakları inşa edilmesi ve döşenmesi de buna eklenmiştir.²³⁸ Hatta henüz “saray” yapısının ortaya çıkmadığı Cemdet Nasr Devri’nde (MÖ 3100-2900), Zigguratlar idare ve mahkeme binası görevi de görmekteydi.²³⁹

Bütün bunların yanında Ziggurat, sosyal siyaseti ve ekonomi idaresi için gerekli memurların görev yaptığı bir idare binası ve aynı zamanda yeni memurların yetişmesine yönelik eğitim ve öğretim faaliyeti yürüten seküler bir “üniversite” idi. Öncelikli amacı mesleki olan bu üniversite, artı-ürünün üretim aşamalarına ve ticaretine-

²³⁷ LANE, vd., 1954, s. 32.

²³⁸ ESER /KILIÇ, Aralık 2017, s. 419; ŞENEL, Alaeddin, İlkel Topluluklardan Uygar Topluma, V Yayınları, Ankara, 1991, s. 206.

²³⁹ BİLGİÇ, Emin, “Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz, Sümerlerin Tarihi, Kültür ve Medeniyetleri”, Atatürk’ün Yüzüncü Doğum Yılı Armağan Dergisi, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1982, s. 93.

vâkıf insanlar yetiştiriyordu. Bunun için, ekim ve hasat zamanlarındaki doğa olaylarının yer aldığı takvimleri oluşturmak üzere astronomi, ambarlardaki artı-ürünün kaydını tutmak üzere matematik ve hepsi için yazıyı öğretmekteydi. Aynı şekilde ürünün sağlıklı saklanması için sırlarına ve değiş tokuş ekonomisinin gerektirdiği finans bilgisine sahip memurları/kamu hizmetlilerini yetiştirmekteydi. Aynı zamanda, Zigguratlar dahil tüm yapıların kerpiçten yapılmış olması nedeniyle her sene tamirat görmesi gerektiğinden teknik ve mühendislik bilgisi de gösteriliyordu. Tıp, madencilik, müzik ve simya bilgisi de öğretilen dersler arasındaydı.²⁴⁰

Zigguratlar, rahiplerin yönetiminde mutlak bir tapınak olarak niteleyen pek çok araştırmacı, çelişkiye düşmek pahasına, bu yapılarıdaki eğitimin dinsel bir eğitim olmadığını kabul ederler. Kramer de aynı çelişkiye düşer, ancak önce dinsel olarak başlayan mabet eğitiminin, laik bir yapıya sonradan dönmüş olabileceğini söyleyerek çelişkisini gidermeye çalışır.²⁴¹ Bazı yazarlar ise Zigguratlarda dinsel, bu yapıların dışındaki diğer okullarda ise laik eğitimin verildiğini iddia eder. Gerçekten de kamusal hizmetleri yerine getirmek üzere kamu hizmetlisi yetiştiren Zigguratlardaki eğitimin yanında, toplumun ileri gelenlerinin ve/veya ticaret uğraşısını kişisel olarak sürdürenlerin özel ihtiyaçlarını ve muhasebesini tutmak için Ziggurat dışında konumlanmış okullar da bulunmaktaydı. Ancak her ikisinin de eğitimi seküler bir eğitim idi. Dinsel bir eğitim için gerekli tanrının sözlerinden oluşan bir kutsal metin, bunu topluma benimsetmek isteyen bir otorite ve kurumlaşmış bir ruhban sınıfının olduğuna dair bulgular yeterli değildir. Her ailenin kendine ait bir ata dinine sahip olduğu ve her babanın kendi dininin rahibi olduğu heterojen bir toplumda toplum üstü bir dinsel otorite

²⁴⁰ KRAMER, Samuel Noah, Tarih Sümer'de Başlar, Çev. M. İlmiye Çığ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 2; MEMİŞ, Ekrem, Eskiçağda Mezopotamya, Bursa, 2007, s. 172.

²⁴¹ KRAMER, 1995, s. 2.

terinin oluşması çok zordur. Homojen bir din inancı olmayınca eğitim veren yapının da buna göre şekillenmesi ve dinsel bir eğitim yerine seküler bir eğitimi uygulaması daha akla yatkındır. Yüzyıllar sonra bu durumun değişmesinin nasıl mümkün olabildiğine dair düşüncemizi yukarıda sunmuştuk. Toplumun kurucusu veya gelişmesinde büyük katkısı oldukları için bütün toplum tarafından saygı gören/ ziyaret edilen ataların mezarlarının daha fazla ululanmak amacıyla nasıl Zigguratların tepelerine taşındıklarını ifade etmiştik. Belki homojen bir dinsel otoriteyi tesis etmek isteyenler, başkalarından titizlikle sakrılan *eve ait* tanrılara sahip olmak mümkün olmadığından, bunu, *kente ait* tanrılar panteonuna geçiş yaparak sağlamaya, böylece egemenliğin kaynağını bu tanrılara dayandırmanın altyapısını kurarak, yönetme meşruiyetini daha kolay elde etmeye yönelmiş olabilirler. Ancak her yeri geldiğinde ifade ettiğimiz gibi, en azından ilk bin yıl teokrasiye/ monarşiye doğru bir dönüşüm olmayacak örneğin Uruk kenti çift meclisli bir yönetime sahip olacaktır. Okunan Sümer tabletlerinden öğreniyoruz ki bu Meclislerden birisi *senato* veya *yaşlılar meclisidir*, diğeri ise *eli silah tutan gençler meclisidir*. Nitekim Sümerolog Kramer'in okuduğu bir tablette, Uruk kenti *başkanının* (Kramer *kral* olarak anıyor), çıkar çatışmasına girdiği bir komşu kentin tehditleri karşısında savaş ilan etmek istediği; *senato* kendisini reddedince ikinci meclisi toplantıya çağırarak kararını onaylatmaya çalıştığını yazmaktadır. Üstelik bu başkan herhangi biri değildir; efsanevi kahraman Gılgamış'tır. Buradan şu sonucu çıkarabilirsiniz: Kanizmatik ve hatta efsanevi bir başkan dahi, bir Sümer kentini, Sümer kentlerinin kurulmasından bin yıl geçtiği halde, günümüz demokrasisinin temel kurumu olan meclisli (üstelik çift meclisli) bir yapıyla yönetmek mecburiyetindedir. O dönemin kent yöneticisi olan *Ensi*'leri, bırakın bir *tann-kral* olarak nitelemeyi, daha çok bir *belediye başkanı* olarak düşünmek yerinde görünmektedir. Üstelik Sümerli bilgelerin, bu demokratik yapıyı bir efsaneye iliştip tabletlere yazdır-

masını, bu rejimin kalıcı olması için yapılmış bir hamle olarak da değerlendirmek mümkündür. Nitekim Sümer kentini yönetenler bir fatih, bir kahraman olarak ne kadar başarılı olursa olsun, Kramer'in ifadesiyle "hiçbir zaman mutlak hükmeden krallar değildilerdi".²⁴² Yüzeyde batı uygarlığının tekelinde ve son yüzyıllarda ortaya çıkan bu demokratik siyasi yapının, beş bin yıl önce Mezopotamya'da uygulanmış olması, oryantalist bakışı derinden sarsmıştır. Bilimsel dürüstlüğüne rağmen Kramer de kitabında şaşkınlığını gizleyememektedir.²⁴³ Sümer ülkesindeki bu demokratik siyasi yapıya bir de ilk yazılı kanunlara ve iyi işleyen mahkemelere sahip bir hukuk devleti²⁴⁴ olduğu gerçeğini de ekleyelim.

Ezcümle erken dönem *demokratik sosyalizm* sisteminin bir getirisi olarak Sümerler, kolektif çalışma sonucu elde ettikleri ve ataların koruduğu Zigguratlarda depo ettikleri artı-ürünü bir takas metası olarak kullanmış, kurdukları geniş ticaret ağının düzenlenmesi için oluşturdukları organizasyon, giderek kent devletine dönüşmüştür. İki bin yıl sürmüş bir uygarlıkta elbette savrulmalar yaşanacaktır. İnsanlar toplum sorunlarına çözüm getiren başarılı kişileri yüceltmiş, ona daha fazla yetki vermiş, bu durumun sonucunda, örgütlenmenin merkezi karakteri ve tek elden yönlendirilen ilişkiler, onların kutsallaştırılmasına yol açmış olabilir. Hızla göğe doğru yükselen Zigguratlar evrim geçirerek artık kentin tanrılarından birine adanabilir ve onun adıyla anılabilir hale gelmiş olabilir. Ayrıca okur-yazarlık, takvim okuma, mühendislik ve biriktirilen astronomi bilgilerine sahip olma gibi özellikler, Ziggurat memurlarını rahiplikten önce kâhin haline dönüştürmüş olması da muhtemeldir. Öyle ya yüzlerce yıldır tuttukları takvim kayıtlarına göre ne

²⁴² KRAMER, 1995, s. 25.

²⁴³ KRAMER, 1995, s. 24.

²⁴⁴ Kanun devleti yerine hukuk devleti kavramını iddialı bulacaklar için söylemeliyim ki, günümüzde dahi varlık-yokluk tartışmasının konusu olan bir kavramı, altı bin yıl öncesinde icat etmiş bir halktan esirgemeyi insaf ölçülerine sığdıramadım.

zaman sel baskınları yaşanacağını ne zaman fırtına, yağmur, kuraklık, çekirge istilası olacağını bilen, pek çok hastalığı tedavi eden insanların mutlaka üstün özellikleri veya ataların ruhlarıyla veyahut tanrılarla bir temasının olması beklenir. Nitekim binlerce yıl sonra bile Akdeniz ve Ege kıyılarında kurulan ticaret kolonisi kentlerdeki, tanrılara adanmış tapınaklarda görevli rahiplerin en önemli işlevlerinden biri de danışana yol gösterici/uyarıcı kehanetlerde bulunuyor olmalarıdır. Çıkacakları askeri seferin akıbetini öğrenmek isteyen hükümdarlardan, yatırımını nasıl değerlendireceğini veya mal yüklü gemileriyle denize açılmak için uygun zamanı soran tüccarlara kadar pek çok kişi, en iyi kahinlere sahip tapınaklara gitmek için adeta yarışmakta, bu hizmet karşılığında ödenen bedel kent ekonomisine önemli girdi sağlamaktaydı. Özellikle Akdeniz ve Ege kıyılarında kurulan kent devletlerinin kuruluş amacı ticaret olduğu için, tapınaklar dahil oluşturulan bütün kurumların kuruluş amacı bu olmuştur.

Yüzyıllar sonra toprak sahibi olarak üretimin içinde yer almanın yanında, emanetçilik, adak ve önemli miktardaki bağışlarla zenginleşen tapınaklar, tanrılar tarafından korunma ayrıcalığını kullanarak uluslarüstü bir konuma sahip olmuşlardı. Edindikleri büyük serveti saraya ve kişilere faiz karşılığında borç olarak vermiş, günümüzün bankaları gibi, ödemeyenlerin ipoteklerine el koymuş ve mallarına haciz uygulamış, elindeki malları nakde çevirmiştir.²⁴⁵ Alacağı karşılayacak bir malı yoksa kişi köle yapılmış ve ticari bir mal olarak satılmıştır. MÖ 7. yüzyılda şikkenin bulunmasıyla birlikte tapınakların özel bankacılık faaliyetleri çok büyük oranda artmıştır. İlk zamanlar bir güven kurumu olarak tartı ve ölçü aletlerinin standardizasyonunu ellerinde tutan tapınaklar, sikke ekonomisine de adapte olarak sikke ayar kontrolü, farklı sikkeler arasındaki pariteyi bilme gibi alanlarda da uzmanlaşarak, diğer nedenlerle birlikte sikkelerin toplandığı bir merkez haline gelmişlerdir. Hatta

²⁴⁵ FINLEY, 2007, s. 137.

Delfi’li rahipler yanan tapınaklarını yeniden yaptırırlarken kendi sikkelerini dahi darp ettirmiş ve bu sikkeyi Attika bölgesinin ortak sikkesi haline getirebilmişlerdir.²⁴⁶ Tapınak bankacılığı sayesinde gayet mütevazı ve hatta mekânsız bir konumdan gösterişli ve kurumsallaşmış tapınaklara geçilmiştir. Tapınaklar ne kadar görkemli ve büyük olursa kentin ticari itibarı da o kadar güçlü oluyordu. İkinci olarak güçlü tanrılara sahip tapınaklar, kendisine sunulan adak kurbanlar ve bağışlar yanında, daha çok kazanç elde etmek için kutsanmak ve aynı zamanda ticari faaliyetlerinin akıbetlerini kâhinlerden öğrenmek isteyen tüccarları kente çekmekte, kente bir din turizmini geliri de kazandırmaktaydı.

Zigguratların tapınak haline gelmesiyle birlikte yukarıda ifade ettiğimiz bütün bilgi birikimlerinin geleceğe aktarılmasında önemli kurum olduklarına işaret edelim. Kent devletleri siyasi çekişmeler veya dış güçler tarafından yakılıp yıkılsa dahi tapınaklar bu devletin bürokratik geleneklerini en iyi bilen kurum olarak yeniden örgütlenmeyi başarmış, ticaretin ihtiyaç duyduğu tüm yapıların tekrar oluşmasına zemin teşkil ederek “devlet” geleneğini devam ettirebilmişlerdir. İmparatorlukların yıkılmasının ardından Ortaçağ’da otorite boşluğunu dolduran kilise, feodalizm olarak adlandırılan dönemin organizasyonunda önemli işlevler yüklenerek nasıl bir “düzen” kurulmasını temin ettiyse, ilkçağ tapınakları aynı işlevi görmüşlerdir. Ortaçağ Hristiyan kilisesinin oluşan “devlet” boşluğunu kapatmak için kendisini dahi devlet haline dönüştürdüğünü hatırlarsak ilkçağdan bu yana rahiplerin “devlet” olgusunun taşıyıcısı ve devlet için gerekli asgari bürokratik geleneklerin sürdürücü rollerinin altını çizmek gerekir.

İlerleyen bölümlerde bu dönemin tapınaklarının ticaret kolonisi olankentin zenginleşmesi için oynadığı rollerin neler olduğuna değineceğiz.

²⁴⁶ ILDIZ, Erkan, “Tarihte Tapınak Bankacılığı”, Bilim ve Gelecek, Sayı 72, Şubat 2010, s. 52-57; HERODOTOS, Tarih, s. 180.

Sikkenin İktidan İktidana Sikkesi

Antik Anadolu filozofları bütün evrenin ortaya çıkmasını sağlayan ilk neden üzerine düşündüklerinde dört temel elementin üzerinde durmuşlardı: hava, su, ateş ve toprak. Weatherford bu elementlerin canlılığın ortaya çıkmasındaki rolleriyle, Mezopotamya'da değiş tokuş ile başlayan ticaretin eşik noktasını aşır canlanmasında paranın rolü arasında bir benzerlik kurarak para için *beşinci element* der.²⁴⁷ Bu tanım edebi bir yakıştırma olarak görünse de bir gerçeğe işaret etmektedir. Ticaret, kurumsallaşmış bir örgütlü toplum için dinamo görevini üstlenirken ticaretin dönüştürücü gücünü en iyi tahkim eden unsur ise para olmuştur. İlk zamanlar deniz kabuğundan tuza, arpadankürke pek çok "mal", para yerine kullanılmıştı. Fakat "mal para", sahip olduğu sınırlılıklar nedeniyle uygarlık eşiğinin aşılmasını sağlayamıyordu.

Elinde av eti olan bir avcının, ihtiyaç duyduğu zeytinyağıyla av etini takas edebilmesi için öncelikle kilerinde zeytinyağı depolarmış birini bulmalıydı. Bulsa bile av eti karşılığında ne kadar zeytinyağı alınabilir olacağı hakkında bir fikirleri, bir standart ölçüleri yoktu. Üstelik zeytinyağına erişme mesafesi ne kadar çoksa av etinin bozulma ihtimali de artıyordu. Aynı şekilde zeytinyağına hiç ihtiyacı olmayan bir çatı ustasına çatının onarılması karşılığında verebilecek başka bir şeye gereksinim duyuluyordu. Sadece ekonomik alanda değil idari alanda da sorunlar vardı. Askerlerin ve diğer bürokrasinin maaşlarının artı ürünün bulunduğu ambardan karşılanması işleri belli bir yere kadar çözüyordu. Aynı şekilde kale duvarları ve kamusal binaların yapımında/onarımında çalışacak mimarların, mühendislerin ve işçilerin ücretlerinin mal ile karşılanması sıkıntı yaratıyordu.²⁴⁸ Sikkenin icadına kadar bu sınırlılıkları aşamayan toplumlar ilkel değiş tokuş sistemlerinde kalırken, mallarını ortak bir değişim aracıyla yapmayı başaran toplumlar uygar-

²⁴⁷ WEATHERFORD, 2019, s. 43.

²⁴⁸ Bkz. HARARI, 2015, s. 183.

lık eşliğini atlayacaklardı. İnsanlık değişim ve ödeme aracı olarak önce belli bazı malları standardize etmiş, sonrasında Lidyalıların sıkkeyi bulmasıyla ticaretin ufkunu alabildiğine genişletmişti.

Gerçekten de değiş-tokuşa konu olan emtianın değerinin saptanabilmesi için üzerinde herkesin uzlaşacağı bir ölçü/tartı birimine ihtiyaç vardır. Sığır, tuz, tahıl, balık, kurnaş, tütün, deniz kabuğu, kürk gibi kendisi de emtia olarak bir değer taşıyan bazı maddeler ve mallar, “*mal-pard*” olarak değişim ve ödeme aracı yapılmıştır.²⁴⁹ Bu mal-paralar takas sorununu çözmede “standart hesaplama birimi” olarak kullanılmıştı. Yukarıda değinmiştik, Homeros’un aktardığına göre, iyi bir köle dört sığır değerindeydi. Bu köleyi almak isteyen bir kimse karşılığında sığır yerine başka bir mal da verebilirdi elbette, ama bu vereceği malın değeri de mutlaka dört sığır değerinde olmalıydı. Bu dört sığır, bir standart değer oluşturmak için kullanılıyordu.²⁵⁰

Bir pazar ekonomisinin verimli işleyebilmesi ancak işlevsel bir değişim aracının varlığı ile mümkün olur. Kuşkusuz bu değişim araçlarının işlevsel olabilmeleri ancak onların toplumsal olarak kabulü ile mümkündür. Hatta bu kabul bazen sembolik seçimler şeklinde gerçekleşebilir. Örneğin pasifikteki küçük adalardan oluşan Mikronezya Ülkesine bağlı Yap adasında yaşayan yerliler takas aracı olarak *fei* ismindeki taş tekerlekleri kullanmışlardı. Yaklaşık 500 km ötedeki bir taş ocağından çıkanlar ve 4 metre çapında olan bu taş tekerlekler hiç kullanışlı değildi. Çünkü takas sonrasında bu ağır taşları yeni sahibine aktarmak çoğunlukla zordu. Mal değişimi için çok kullanışsız olmasına rağmen bu taşların para işlevi görebilmiş olması bu taşlara yüklenen sembolik anlam ve seçimle ilgiliydi. Nitekim bu ağır taşları yeni sahibine aktarma ile ilgili zorluk, çoğu kez yediemin olarak eski sahibine bırakılarak aşılıyordu. Böylece Yap halkının duyduğu ortak inanç ve topluluk üyelerinin kar-

²⁴⁹ CARRADICE/PRICE 2001, s. 14.

²⁵⁰ WEATHERFORD, 2019, s. 35.

şıklı anlayışıyla sembolik bir paraya dönüştürülen taşın mülkiyet hakkı bir kişiden diğerine geçebiliyor ve toplumdaki borç ilişkileri de çözüme kavuşabiliyordu.²⁵¹

Kuşkusuz küçük topluluklar halinde yaşayan Neandartel ve giderek homo sapiens insanının paraya ihtiyacı yoktu. Avcı toplayıcı bir yaşam süren bu topluluklarda avlanan hayvanlar ile toplanan her şey ortak olduğu ve üretim fazlasına ihtiyaç duyulmayan ilk çağların insanları için her şey, kendilerinde az olan veya hiç olmayan çeşitli mallara ihtiyaç duymalarıyla ve ticari manada bir alış-veriş gereğinin ortaya çıkmasıyla başladı. Bu sorun, kendi ürünlerini, ihtiyaç duydukları mallara sahip olan diğer toplulukların sahip olduğu ürünlerle takas edilerek çözüldü. Çok uzun süre bu alış-veriş biçimi işe yaradı ve insan uygarlığının evriminde önemli rol oynadı. Fakat belirli bir eşik noktasını aşamadı. Lidyalılar tarafından bir madeni pul üzerine bir kraliyet sembolünün darp edilmesiyle elde edilen sikkenin icadıyla birlikte ekonominin yanında -çalışmamızın esasını oluşturan- sosyo-politik sonuçların da olduğu yeni bir döneme geçilmişti.

Bugün Manisa ili sınırları içine olan Sart çayı, Lidya krallığının başkenti Sardes'in yanında akıyor ve içinde kayalardan kopardığı altın parçacıklarını taşıyordu. Lidya kralı, mal-paralar yerine bir değişim aracı olarak sikke darp edilmesini emrederken gerçekleştirdiği devrimin farkında mıydı bilinmez; ama sikkeyle birlikte mal-paraların yaşadığı tüm zorluklar ve sınırlar aşılmış, değer ölçülerindeki karmaşaya son vererek ödeme aracını standarthale gelmiştir. Yukanda değinilmişti; sikke darbından önce alışveriş ve ticarete, deniz kabukları, tarım ürünleri, tuz, çeşitli aletler, baltalar, igoğlar gibi 'para' olarak kullanılan ödeme ve değişim araçları bulunmaktaydı. Aslında tüm değişim araçlarına para adını verdiği-mizden sikke de bir paradır; ama her para sikke değildir. Sikkenin

²⁵¹ VIGNA, Paul – CASEY, Michael J., Kriptopara Çağı, Çev. Ali Atav, Buzdağı Yayınları, Ankara, 2020, s. 40.

gümüş veya altında darp edilmiş olması da ayırt edici özelliği de-
ğildir; çünkü adı geçen madenler vb. değerli metaller Mezopotam-
ya'da neredeyse iki bin yıldır 'para' olarak kullanılmaktaydı. MÖ
700'de icat edilen sikke ise üzerinde darp edilmiş bir arma veya işa-
ret bulunan ufak bir madeni parçaydı. Ağırlığı ve içerdiği maden
oranları standardize edilmiş bu ufak metal parçasının devrimsel
tarafı, kendisini darp ederek piyasaya süren tarafından kendisine
atfedilen bir değerinin olması ve talep halinde taahhüt edilen değer
üzerinden tekrar geri alınacak olmasının garanti edilmesi idi. Sikke,
onu elinde tutanın ne kadarlık bir değere sahip olduğunu gösteren
bir nevi borç senedi idi. Sikkenin yapıldığı değerli madenin cins ve
miktarı sikkenin de değerini verirdi. Ancak bazen de hiçbir değerli
maden taşımayan olsa da sikkenin üzerindeki armanın sahibi olan
kişi/kurum/devlet tarafından üzerinde yazan miktarın garanti/ta-
ahhüt edilmesiyle, taahhüt miktarı sikkenin değerini oluşturmuş
olurdu. Burada önemli olan nokta, bu taahhüde yönelik insanlar-
daki güven duygusuydu. Bu güveni kişi/kurum/devlete olan
inanç sağlayabildiği gibi bazen sikkenin değeri yasal güvenceye
kavuşturulurdu. Bu haliyle sikke 'yasa' haline gelirdi. Nitekim eski
Yunancada sikke anlamına gelen *nomisma* kelimesi, "yasa" anla-
mına gelen *nomos* sözcüğünden türetilmişti. Aristoteles "Nikomak-
hos'a Etik" adlı eserinde şöyle der: "(Sikke) Nomisma ismini taşır,
çünkü doğal değil aksine kanuna ait bir nesnedir".²⁵²

Lidyalıların otoritenin/devletin arma veya işaretini sikkenin
üzerine darp etmeyi akıl etmesiyle ve daha önemlisi değerini be-
lirledikleri bu metal şeyi taahhüt ettikleri değerden geri alacaklarına,
sadece kendi halkını değil ticaret yaptıkları bütün insanları inan-
dırmalarıyla uygarlık çitasını bir üst seviyeye taşıdıkları bir gerçektir.
Tarihte paranın üretilmesi ve kontrol edilmesiyle birlikte bunu ya-
pabilen toplumların dünya tarihini etkileyecek medeniyetler kura-
bildiklerini görüyoruz. Lidyalıların bu icadının ardından, impara-

²⁵²ARISTOTELES, Nikomakhos'a Etik, 2000, V, 5.

torluklardan ulus-devletlere tüm devletler, kendi paralarını basmak ve para arzı üzerinde tekel olma çabasında olmak istemişlerdir. Bunu da bir fiksiyon olarak ortaya attıkları egemenlik kavramının bir gereği olarak görmüşlerdir. Darp ettiği paranın insanlar tarafından güvenli bulunması darp edenin iktidarını güçlendirici bir etkisi olmuş ve onu egemen konumuna yükseltmiştir. Hatta sahte para basmak adı bir suç değil, bir egemenliği çiğnemek, iktidarı, imtiyazlı durumu ve kralın şahsiyetini tahrip etmek anlamına gelen ve ölüm cezasını gerektiren büyük bir suçtu. İnsanlar, darp ettiği parasına inandıkları sürece kralın gücüne ve bütünlüğüne olan inançları da sürerdi.²⁵³

Sikke, durduk yerde ve aniden ortaya çıkmış bir olgu değildi. Sikke, önceden var olan değiş-tokuş ve çeşitli para yerine geçen materyallerin hâkim olduğu koşullarda, neredeyse inanılmaz bir yavaşlıkta gelişmiştir.²⁵⁴ Dolayısıyla sikke sosyal boşlukta ortaya çıkmış mutlak manada cansız bir nesne olarak görülemez; var olması için yeni sosyo-kültürel ilişkiler ağına ihtiyaç duyacaktır.²⁵⁵ Sikkenin ortaya çıkışıyla birlikte sadece sosyo-kültürel yapı değil siyasi yapı da hızla şekillenmeye ve dönüşmeye başlamıştır. Bu bağlamıyla sikke, kültürün odağına oturarak sadece pazaryerinde müşteri ile tüccar arasındaki bir konu olmaktan çıkmış, bütün insanların ilişkilerine sirayet etmiştir; ebeveyn ile çocuk arasındaki, arkadaşlar, komşular arasındaki, ruhban sınıf ile cemaati arasındaki, siyasetçiler ile halk arasındaki ilişkileri tanımlar olmuştur. Sikke pazanın ve ekonominin merkezi kurumlarının hatlarını belirginleştirir ve asabiyet, din ve siyasetin yardımcı kurumları onun çevresinde konumlanır. Normalde oldukça yavaş ilerleyen binlerce yıllık geleneklerdeki ve yaşam biçimindeki değişim, artık hızlanmıştı. He-

²⁵³ HARARI, 2015, s. 187.

²⁵⁴ BUMS, R., Money And Monetary Policy In Early Times, Routledge London and New York, 2008, s. 1.

²⁵⁵ WEATHERFORD, s. 39.

rodot sikkeyle birlikte bir esnaf ulusu haline geldiklerini yazdığı Lidya toplumunda kadınların da para biriktirme şansı elde ederek ekonomik özgürlüklerini kazandığını ve örneğin istediği erkeklerle evlenebildiklerini şaşkınlıkla anlatır.²⁵⁶

Sikke, siyasi manada devlet-para ilişkisinde, iktidar ve egemenlik göstergesi olarak da kullanılmasını beraberinde getirmiştir. Locke'a göre bir kımsenin ekip biçtiği, bir kenara ayırdığı veya çürümeden önce kullandığı şeyler onun özel hakkıydı. Çevirdiği alanda besleyebildiği ve kullanabildiği sığır ile onlardan elde edilen ürünler dahil, yerde ve ağaçta çürütmediği ekin ve yemişte onun hakkıydı. Yani mülkiyetin ölçüsü her insanın kullanabileceği kadanna sahip olmasıydı. Bu kural paranın icadına kadar kendi doğal seyrinde zaten yürümekteydi. Bundan önce insanlar doğanın nimetleri üzerinde kullanabileceği oranda ve verdiği emek karşılığında mülkiyet hakkı iddiasında bulunabiliyordu. İnsanın çürütmeden kullanabileceği nimetlerin miktan doğal olarak sınırlıydı ve bundan fazlası aynı emeği sarf edecek başka birinin hakkıydı. Ancak paranın icadı ve insanların heba olmadan ya da bozulmadan saklayabilecekleri bir metal parçasının büyük bir parça ete ya da bütün bir ekin yığırına eş olduğu konusunda anlaşmaları bu kuralı bozmuş ve daha büyük mülk edinmeleri ve onlar üzerinde hak iddia etmeleri mümkün olabilmıştır. Bu andan sonra zaman içinde toplumsal uzlaşımın ülkelerinin toprakları ve kendileriyle komşularının mülklerinin net sınırları üzerinde anlaşmışlar ve bunun için kendi aralarında yaptıkları yasalarla o toplumdaki mülkiyet sınırlarını belirleyip kurumsallaştırmayı başarmışlardır.²⁵⁷ Sikkenin ortaya çıkmasıyla toplumdaki askeri ve sivil alanda olsun uzmanlara düzenli ve standart bir maaş ödemesi mümkün olabilmış, bürokrat istihdamında yükselme olmuştur. Arpa ve buğday gibi ürünlerle ödenen vergi sikke olarak ödenmiş, bu durum krala

²⁵⁶ WEATHERFORD, s. 25, 47.

²⁵⁷ LOCKE, 2012a, s. 28-31; LOCKE, 2012, s. 51-55.

vergileri toplamada ve maaşları ödemede hem kolaylık hem de esneklik ve güç sağlamıştır.²⁵⁸

Nasıl ki deniz ticaretinden elde edilen zenginlik, arazi mühendislerinin, mimarların ve şairlerin ortaya çıkmasına vesile olduysa, sikkenin etkisiyle bu sefer toplumsal bir dönüşüm yaratmış ve hizmetler dahil tüm sektörlerde uzmanlaşma artmıştır. Zanaatkarlar ve sanatçılar, üretimleri için rahatça değer belirleyebilmişlerdi. Özel öğretmenlik talebi artmış ve bu sayede bilgi üretimi hızlanmış, mitolojik dünya görüşünün yerine, akla dayalı ve soru sormayı, sorgulamayı öne çıkaran doğa felsefecilerinin ortaya çıkışını tetiklemişti. Gerçekten de: bu filozoflar antik Yunan dahil tüm coğrafyada binlerce yıldır donmuş gelenek-görenek-inançlardan beslenen mitolojik dünya görüşünü yıkmıştı. Daha önce organik biçimde gelişmiş olan sınıflar arasındaki ilişkileri belirleyen esnek ve karmaşık kurallar artık kurumsallaşmış bir yasa koyucunun koyduğu yasaların zorlaması altında şekillenmeye başlamıştır. Toprağın mülkiyetinin tartışmasız biçimde kalıtımının garantilenmesi ve geleneklerin kıskacındaki kaçınılmaz toplumsal dönüşümlerin daha hızlı gerçekleşebilmesi bu hukuk zoru ile mümkün hale gelmiştir. Bireyin ve toplumsal bağların karşısına bozucu bir güç olarak çıkan paranın etkisiyle bütün var olan yapılar parçalanıp yeni ilişki biçimleri ortaya çıkmaktadır.²⁵⁹ Bir insan icadı olarak mal-para, yaşamın dayandığı karmaşık ilişkiler akışını düzene sokmada önemli bir enstrüman olmuşsa, sikkeler, uygarlığın gelişmesinin altında yatan ekonomik bilgi mirasına yapılmış en önemli katkı olmuştur. Diğer yandan sikkeler, ekonominin yönetimini ve dolayısıyla iktidarı elinde tutan tüm aristokratik hiyerarşileri zayıflatarak gelirin demokratik-

²⁵⁸ HARARI, 2015, s. 188.

²⁵⁹ ROSEN, Michael/WOLFF, Jonathan, Siyasal Düşünce, Çev. S. Çalışkan/ H.Çalışkan, Dost Yayınları, Ankara, 2006, s. 280. Ayrıca ticaretin ve tüccarın (burjuvazinin) sistemi dönüştürücü gücü için bkz. MARKS, Karl/ ENGELS, Friedrich, Komünist Manifesto, Çev. Nail Satlıgan, Yordam Yayınları, 2017, İstanbul.

leşmesini sağlamıştır. Nüfuzlan sarsılan toprak sahiplerinin yerine sikkeye daha fazla sahip olan tüccarlar ve onlarla iş birliği yapan ve onlarla işbirliği yapan emtia üreticisi büyük toprak aristokrasisi ve dahi kamu bürokrasisinin büyük toprak aristokrasisi ve kamu bürokrasisinin nüfuzunun artması kaçınılmaz olmuş olmalı. Elbette hiyerarşinin en üstünde sikkeyi darp ettiren kralın artan nüfuzu bulunuyordu. Paralı asker besleyebilme imkânı, kralın nüfuz oluşturma olanaklarını artırmaktaydı.²⁶⁰ Daha önce her alışverişte değişime konu olan malların tartı ve değerinin hesap edilmesi için ihtiyaç duyulan terazi, eğer değişim için maden kullanılıyorsa maddenin saflığı ve değerini belirlemede başvurulacak uzmanlar, sikkenin icadıyla birlikte ihtiyaç olmaktan çıkmıştı. Krallığın darphanelerinde tartılmış ve darp edilmek suretiyle standardize edilmiş madeni para, ticaretteki zaman kaybını ortadan kaldırmış, hile yapılmasının önüne geçmiş ve önemlisi bir terazisi bile olmayanların ticarete girmelerinin önünü açmıştı. Aynı zamanda perakende satışlara rahatlıkla olanak veren bu durumun, meta üretimini ve çeşitliliğini artırıcı bir etkisi olmuştu.²⁶¹ Sikke, Akdeniz boyunca kurulmuş Fenike ticaret kolonilerini canlandırmış, uluslararası ticareti hızlandırmış, farklı dillere, farklı hükümdarlara, farklı tanrılara sahip olan insanları sikkeye olan ortak inanç etrafında buluşturarak dünyayı tek bir ekonomik ve kültürel bölge haline döndürmüştü.²⁶² Sikke, toplumları akrabalık ilişkileriyle yürüten küçük topluluk dinamiğinin üstüne çıkardı ve çok daha büyük ve çok daha karmaşık bir toplumun örgütlenebilmesine olanak sağladı. İyi örgütlenmiş kalabalık bir bürokrasi istihdam elde edebilme kapasitesini artırarak, verimli bir kayıt tutma sistemiyle birlikte birçok kenti ve yüzbinlerce kişiyi vergiye bağlayarak, yüz yüze gelmeden yaşayabilmesini mümkün hale getirdi. Lidya'nın darp ederek pi-

²⁶⁰ LEVI, Peter, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, III. Cilt Eski Yunan, Çev. NeşeErdilek, İletişim Yayınları, İstanbul. 1987, s. 84.

²⁶¹ WEATHERFORD, s. 46.

²⁶² HARARI, 2015, s. 189.

yasaya sürdüğü elektron sikkelerinin Ege ve Akdeniz dünyasına yayılmasıyla “polis”in kısa sürede bir *devlet* haline evrilmesi arasındaki korelasyon dikkat çekicidir.²⁶³ Zenginleşmeyi demokratik hale getirdiği için sıradan insanın kent yönetimlerinde söz söyleyebilme kanalları açmıştır. Sikkenin icadından yüz yıl sonra Atina’da tiranlık yönetimleri yıkılmış, Solon’un yasalarına esin kaynağı olan bu gelişmelerin ardından Atina’da devlet memuriyetinde bulunma imtiyazına sahip soylu erkeklerin bu hakları kaldırılmış, miras yoluyla geçen haklar ve diğer feodal ilişki ve makamlara yaslanan aristokrasi gücünü büyük oranda yitirmişti.²⁶⁴

Bütün bunlara ek olarak söyleyebilirsiniz ki sikke, üzerine kralın resmi veya kentin arması darp edilmiş ufak metal parçası olarak sadece ekonomik değer taşımamış, aynı zamanda iktidarlar tarafından Eski Çağ’ın önemli bir iletişim ve propaganda aracı olarak da kullanılmıştır. İktidar sembolleri olarak niteleyeceğimiz bu resim, arma veya işaretler, bugünkü ulus devletler kadar değilse de kentin yurttaşlarına bir kimlik kazandırması, bir birlik ruhu oluşturmaya bakımından önemlidir. Bunların yanında, gazeteler vb. günümüz iletişim araçlarından yoksun olan antik dönemlerde insanların, hangi imparatorun başa geçtiğini, kralın neye benzediğini, kraliçenin saç tuvaletini, yeni inşa edilmiş yapılar, köprüler, kutsal mekanlar vs. gibi bilgileri öğrendikleri adeta bir reklam panosu işlevi görmekteydi.

Üzerine bir iktidara ait sembolün darp edildiği bu küçük maddeni sikkeler, insanlığın ilkel değiş-tokuş ile bir yere kadar getirdiği ve fakat uzun yıllar boyunca aşamadığı eşliğin aşılmasını sağlayan, kurumsallaşmış devletli toplumu bütün Akdeniz kıyılarına yayarak küreselleştiren bir işlev görecekti.

²⁶³ HOWGEGO, Christopher, Sikkelerin Işığında Eskiçağ Tarihi, Çev. OğuzTekin, Homer Kitabevi, İstanbul. 1998, s. 3-4.

²⁶⁴ WEATHERFORD, s. 51.

SONUÇ

Devletli topluma geçiş için her şeyin yerleşik hayata geçişle başladığı tezi güçlü durmakla birlikte, bu değişim bir anda ve kendiliğinden olmamıştır. İlkel toplumlarda özel mülkiyet olgusu çok uzun süre ortaya çıkmamış, avcı-toplayıcıların eşitlikçi ve ortaklaşmacı yapısı kendini idame ettirmiştir. Bugün dahi yerleşik hayata geçtiği halde devletli bir yapı örgütlemeyen toplulukların varlığı düşündürücüdür. Elinizdeki kitap ilk çağların köy yapılarının bazılarının armağan veya takas ekonomisinde kalırken bazılarının kent devleti haline gelebilmelerini sağlayan dinamiğin “pazar-yeri” olduğunu söylemek için yazılmıştır. Pazaryerini uluslararası ticarete açabilenler hem bu ticaretin organizasyonu için kurumlara gereksinim duymuş hem de pazara sunmak üzere ihtiyaçtan fazla mal üretimine yönelmişlerdir. Bu yönelişin ardından ortaya çıkan “pazar ekonomisi” ve yan yana gelişen “para ekonomisi” toplumsal yapıyı tamamen değiştirecektir.

Sonuç olarak armağan/potlaç gibi toplumsal yeniden dağıtım araçlarının ardından, mal değiş-tokuşunun hâkim olmasıyla başlayan süreç, yerel pazarların oluşmasına, yerel pazarların gelişmesi artı-ürünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Artı-ürünün saklandığı ambar, giderek ilk kurumlaşan birim olarak kentin nüvesini oluşturacaktır. Sadece kendine yeten bir ürün üretiminin toplumun bekası için yeterli görüldüğü bir toplumsal yapıda, daha fazla zaman ve daha fazla emek demek olan artı-ürünü üretmeye yöneltecek en önemli motivasyon kaynağı, giderek büyüyen pazaryerlerinin getirdiği ekonomik getiri olarak görünmektedir. Kitabınızda dile getirdiğimiz iddia pazaryerinin kontrolü ve işleyişinin düzenlenmesi için getirilen küçük düzeneklerin pazaryerlerinin küresel hale gelmesiyle, giderek devletli toplumun kurumlarna evrildiğidir. Ambarların tapınağa evrilmesinde ticaretin belirleyici rolü kitabın bir başka önemli tartışma konusudur. İlk başta basit ürün kayıtlarını tutan ambar görevlilerinin sonradan ticaretin stan-

dartlarını belirleyen rahiplere dönüşmesinin altını çizerken, tapınağa dönüşen ambarların tüccarlara kredi veren bankalara ve lojistik kurumlara dönüşmesinde gelişen pazar ekonomisinin öneminin altını çizdik. Dolayısıyla kurumlaşmış dinin ortaya çıkışında ticaretin belirleyici rolüne de işaret ettik. Bu kurumlaşmış dini ve dünyevi odakların vergi, haraç, hediye ve ganimetlerden oluşan servet birikimi onlara mal-paranın standartlarını belirleme imkânı sunmuş ve giderek otorite haline gelmelerini sağlamıştır. Özellikle değerli metallerin tartım yoluyla saflığının tespiti noktasında ticari hakemlik görevleri giderek yaşanan hukuki uyumsuzlıklara da teşmil edilmiş ve bu durum otoritelerini kurumlaştırmıştır.

Sonuç olarak pazar ekonomisinin fark yaratan katkıları sayesinde kurumsal yapılara duyulan ihtiyaç devletli topluma geçişte önemli bir unsur olmuştur. Kitapta kara ve özellikle deniz üzerinde ticaret ağları oluşturmayı başaran toplumların yeni sosyo-politik yaşam örüntüleri oluşturarak, kent devletini nasıl örgütledikleri gösterilmeye çalışılmıştır. İlk kent devletleri olarak ortaya çıkan Sümer kentleri bu ticaret organizasyonunun bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Lidyalıların icat ettiği sikke, akrabalık ilişkilerinin yoğun olduğu ve mal değiş-tokuşuyla yürüyen küçük köyleri, çok daha büyük ve çok daha karmaşık bir toplum haline getirmeyi başarmış, kayıtları tutacak ve güvenliği sağlayacak sivil ve askeri bürokrasinin istihdamına olanak sağlamıştır. Sikkenin ekonomiye girmesiyle birlikte takas sisteminin sınırlılıkları aşılmış, ticaretin önü alabildiğine açılmış, karmaşılaşan pazar ekonomisinin sürdürülebilir kılınabilmesi için gerekli daha karmaşık siyasal yapıların ortaya çıkması mümkün olabilmıştır. Sikke “polis”i devlet haline getirip kartların yeniden kanlımasına neden olurken, devlet de sikkeyi iktidar ve egemenlik aracı olarak kullanarak iktidarını perçinleyecek bir enstrüman olarak kullanmıştır. Sikkeyi kontrol eden devlet, tapınakların ekonomik ve sosyo-politik gücünü de kontrol etmiş ve böylece seküler bir iktidar odağı olarak da merkezdeki konumunu tahkim edebilmiştir.

KAYNAKÇA

Abeles, Marc, *Devletin Antropolojisi*, Çev. Nazlı Ökten, Dipnot Yayınları, Ankara, 2012.

Adams, Robert McC., *The Evolution of Urban Society: Early Mesopotamia and Prehispanic Mexico*, Chicago: Aldine, 1966.

Adorno, Teodor W., *Toplum Üzerine Yazılar*, Çev. M. Yılmaz Öner, Belge Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2011.

Arslan Ahmet, *İbni Haldun*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1997.

——— *İlk Çağ Felsefe Tarihi 3*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

Akal, Cemal Bali, "Bir Devlet Kuramı İçin Giriş", *Devlet Kuramı*, (içinde), Der. Cemal Bali Akal, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011.

——— *Devlet Kuramı*, Der. Cemal Bali Akal, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011.

——— *İktidarın Üç Yüzü*, Dost Kitabevi, Ankara, 2009.

——— *Yasa ve Kılıç*, Engin Yayıncılık, İstanbul, 1995.

Aktüre, Sevgi, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.

Alexiou, Stylianos, *Minos Uygarlığı*, Çev. Elif Tül Tulunay, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1991.

Alparslan, M., *Eski Anadolu'da Ticaret* (M.Ö. II. Binyıl), Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2010.

Aristoteles, *Atinalıların Devleti*, Çev. Ari Çokona, İş Bankası Yayınları.

——— *Nikomakhos'a Etik*, Çev. Saffet Babür, Bilgesu Yayıncılık, İstanbul, 2000.

——— *Oikonomika: Antik Dönemde Ekonomi Kavramı Üzerine I* (Genel Değerlendirme), Çev. Burak Takmer, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2016.

——— *Politika*, Çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2017

Aydın, M. Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, Beta, 2015.

Aydın, Nafiz, *Hammurabi Yasaları*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.

Barclay, Harold, *Efendisiz Halklar*, Çev. Zarife Biliz, Versus yayınları, İstanbul, 2010.

Battera, Jean, *Mezopotamya Yazı Akal ve Tanrılar*, Çev. Mehmet Emin Özcan, Ayten Er, Dost yayınları, Ankara, 2012.

Bilgiç, Emin, "Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz, Sümerlerin Tarihi, Kültür ve Medeniyetleri", *Atatürk'ün Yüzyüncü Doğum Yılı Armağan Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1982.

Braidwood, R. J. / Braidwood, L. S., The Earliest Village Communities of Southwestern Asia, *Journal of World History* 1: 278-310, 1953

Braidwood, R. J., "Levels in Prehistory: a Model for the Consideration of the Evidence", *Evolution After Darwin*, S. Tax (ed.), Chicago, University of Chicago Press, 1960.

Braidwood, Robert, *Tarih Öncesi İnsanları*, Çev. Altınok, B., Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

Braudel, Fernand, *Uygarlıkların Grameri*, Çev. M. Ali Kılıçbay, 2 Baskı, İmge yayınevi, Ankara, 2001.

Bozkurt, Nejat, "Ticaretin Felsefesi, Tarihçesi ve Etik ile Olan Sıkı Bağına İlişkin Bazı Saptamalar", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, ss. 153-179.

Burns, R., *Money And Monetary Policy In Early Times*, Routledge London and New York, 2008.

Bursalıoğlu, S., İbn-i Haldun Sosyolojisinde Asabiyyet Bağları Devlet ve Kamu Malı, *Celal Bayar Üniversitesi SBE, Sosyal Bilimler*, 5/2, ss. 43-56, 2007.

Cancık-Kirschbaum, Eva, *Asurlular:Tarih, Toplum, Kültür*, Çev. Aslı Yarbaş, İlyaz İzmir Yayınevi, İzmir 2004.

Carneiro, Robert L. "A Theory of Origin of the State", *Readings in Anthropology*, Edit., By, Jesse D. Jennings- E. Adamson Hoebel, McGraw, Hill Book Company, New York, 1972. (Makalenin Türkçe çevirisi bkz.

<http://acikerisim.fsm.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11352/1904/Delice.pdf?sequence=1&isAllowed=>)

Carradice, Ian / Price, Martin, *Hellen Dünyasında Sikke*, Çev. Oğuz Tekin, Homer Kitabevi, İstanbul, 2001.

Castel, Robert, *Ücretli Çalışmanın Tarihçesi*, Çev. Ergüden Işık, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017

Cauvin, Jacques, *Naissance Des Divinités, Naissance De L'agriculture : La Révolution Des Symboles au Néolithique* (2nd edn augmentée et corrigée in 1997), Paris: CNRS Éditions, 1994.

Ceram, C. W., *Tarımlar, Mezarlar ve Bilginler*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, 11. Basım, 2015.

Childe, Gordon, *Tarıhte Neler Oldu*, Çev. M. Tunçay-Aşenel, Alan yayınları, İstanbul, (tarihsiz).

Claessen, Henri J. M. ve Skalník, Peter, *Erken Devlet* Çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1993.

Clastres, Pierre, *Devlete Karşı Toplum*, Çev. Mehmet Sert – Nedim Demirtaş, Ayrıntı yayınları, İstanbul, 1991.

— *Vahşi Savaşçının Mutsuzluğu*, Çev. Alev Türker – Mehmet Sert, Ayrıntı, İstanbul, 1992.

Clastres, Pierre ile söyleşi, <http://www.art-izan.org/artizan-arsivi/pierre-clastres-ile-soylesi/> 2008, Er:22.10.2020.

Collins, Andrew, *Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu*, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, 2016.

Coulanges, Numa Denis Fustel de, *Antik Site; Yunan'dan Roma'ya Kadar Tapınma Hukuk ve Kurumlar Üzerine İnceleme*, Çev., İsmail Kılınc, Epos Yayınları, Ankara, 2011.

Çalışkan, Zehra Doğan, *İktisada Giriş II*, Editör: Serkan Dilek, Beta Yayınları, İstanbul, 2019.

Çelik, Seydi, *Meta Değişimi ve Paranın Siyasal İktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Sürecindeki Rolü*, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.29, S:2, ss. 1275-1304, 2021.

Çelik Seydi, "Topyekün Savaş" Olgusu ve Türkiye'de Ulus-Devletin Ortaya Çıkışındaki Etkisi, *Journal of Current Researches on Social Sciences*, 8 (3), 79-94, 2018.

Çalışkan, Zehra Doğan, *İktisada Giriş II*, Editör: Serkan Dilek, Beta Yayınları, İstanbul, 2019.

Çöllü, İbrahim, *Devletin Kökenleri ve Gelişimiyle İlgili Teoriler*, Ankara Üniversitesi SBE yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Davis, James C., Taş Devrinden Bugüne Tarihimiz İnsanlığın Hikayesi, Çev. Banş Bıçakçı, Türkiye İş Bankası Yayınları, 12. Baskı, 2017.

Salihoglu, E. F. / Demirarslan, D., Hitit Uygarlığında Büyük Tapınak Mimarisi ve Etkileri. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(3), ss. 1761-1779, 2018.

Diakov, V./ Kovalev, S., *İlkçağ Tarihi*, Çev. Özdemir İnce, Yordam Kitap, 3. Bası, İstanbul, 2014.

Dickenson, Christopher P., On the Agora: The Evolution of a Public Space in Hellenistic and Roman Greece (c. 323 BC – 267 AD), (Mnemosyne Supplements 398.): *History and Archaeology of Classical Antiquity*, Brill, Leiden, 2017.

Dinç, Senem, *Hellenistik ve Roma Çağlarında Likya'da Kent Birlikleri*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 2010.

Doğan, İ. Banu, *Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

Durkheim, Emile, *Toplumsal İşbölümü*, Çev. Özer Ozankaya, Cem Yayınevi, 2018.

Eagleton, Catherine/ Jonathan Williams, *Paranın Tarihi*, Çev. Fadime Kahya, Türkiye İş Bankası yayınları, İstanbul, 2008.

Emiroğlu, K. / Aydın, S., *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, 2003, Ankara

Engels, F., Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, Çev. Kenan Somer, Eriş Yayınları, 2003.

Ergin, Feridun, *Para Politikası*, İ.Ü. İktisat Fakültesi yayını, İstanbul, 1975.

Eser, Elvan /Kılıç, Yusuf, "Mezopotamya'nın İlk Kent Binaları (Tapınaklar) ve İşlevleri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt:4, Sayı:13 / Aralık 2017

Finley, M.I., *Antik Çağ Ekonomisi*, Çev. Hatice Palaz Erdemir, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007.

Foster, B. R., Agoranomos and Muhtasib, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 13(1), ss.128-144, 1970.

Frangipane, M., Different Trajectories in State Formation in Greater Mesopotamia: A View from Arslantepe (Turkey). *Journal of Archaeological Research*, 26 (1), ss. 3–63, 2018.

— *The Development of Centralised Societies in Greater Mesopotamia and The Foundation of Economic Inequality*. H. Meller, H. P. Hahn, R. Risch and R. Jung (ed.), Arm und Reich, 2016.

Freud, Sigmund, *Dinin Kökenleri*, Çev. KAPKIN, A., Payel Yayınları, İstanbul, 2002.

— *Musa ve Tek Tanrılı Din*, Çev. Oya Kasap, Say Yayınları, İstanbul, 2012

— *Psikanaliz Üzerine*, Çev. A. Avni Öneş, Say Yayınları, İstanbul 2002.

Gauchet Marcel, " *Anlam Borcu ve Devletin Kökenleri, İlkellerde Din ve Siyaset*", Çev. Ozan Erözden, içinde Devlet Kuramı, Der. Cemal Bali Akal, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, ss.33-67, 2011.

Graeber, David, *Anarşist Bir Antropolojiden Parçalar*, Çev. Bengü Kurtte-Sefer, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2012

Gurney, O. Robert, *Hititler*, Çev. Pınar Arpaçay, Dost Yay, Ankara, 2001.

Günbattı, Cahit, *Kültüpe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 89, Kayseri, 2017.

Hall, John A./ Ikenberry, G. John, *Devlet*, Çev. İsmail Çekem, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

Harari, Yuval Noah, *Hayvanlardan Tanrılara: Sapiens İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, Çev. Ertuğrul Genç, Kolektif Kitap, İstanbul, 2015.

Harman, Chris, *Halkların Dünya Tarihi Taş Çağından Yeni Binyıla*, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, Yordam Kitap, İstanbul, 2010.

Harris, Marvin, *Yamyamlar ve Krallar: Kültürlerin Kökenleri*, Çev. M. Fatih Gümüş, İmge yayınevi, Ankara, 1994.

Hassan, Ümit, Osmanlı, *Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk-İdeolojiye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Haviland, William A., *Kültürel Antropoloji*, Çev. Hüsamettin İnanç, Kaknüs yayınları, İstanbul, 2002.

Heredotos, *Tarih*, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası yayınları, İstanbul, 2006.

Hohlfelder, R. L., *Beyond Coincidence? Marcus Agrippa and King Herod's Harbour*. JNES, 59, ss. 241-253, 2000. <http://www.jstor.org/stable/545781> (Er:09.11.2012).

Howgego, Christopher, *Sikkelerin Işığında Eskiçağ Tarihi*, Çev. Oğuz Tekin, Homer Kitabevi, İstanbul, 1998.

Huot, Jean-Louis/ Thalmann, Jean-Paul / Valbelle, Dominique, *Kentlerin Doğuşu*, Çev. Ali Bektaş Girgin, İmge Yayınları, 2000.

Hylland, Thomas Eriksen/ Nielsen, Finn Sivert, *Antropoloji Tarihi*, Çev. Bora Aksu, İstanbul, İletişim Yayınları. 2010.

Ildız, Erkan, "Tarihte Tapınak Bankacılığı", *Bilim ve Gelecek*, Sayı 72, ss.52-57, Şubat 2010.

Ildız, Erkan, *Eski Çağ'da Bankacılık ve Bankerlik*, Türkiye Bankalar Birliği Yayın no:297, İstanbul, 2013.

İbn Haldun, *Mukaddime I*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, II. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1988.

İbni Haldun: *Mukaddime*, Birinci Cilt, Çev. Turan Dursun, 1. Baskı, Ankara, Onur Yayınları, 1977.

İnsel, Ahmet, "Armağan Sorunsalının Açtığı Ufuk", içinde Godbout, J., *Armağan Dünyası*, İletişim Yayınları, 2003.

Jones, A. H. M., *Decline of the Ancient World*, New York: Longman. 1966.

Kalkavan, Hakan, Medine Pazarı Perspektifinde Muhtesib ve Agoranomos Karşılaştırması, *Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, C:1, S:11, ss.56-63, 2018.

Katz, S. H./ Voigt, M. M., "Bread and Beer: The Early Use of Cereals in the Human Diet", *Expedition* 28, 1986.

Kaya, Mehmet Ali, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Pegem Akademi, Ankara, 2016.

Kılıç, Yusuf "Eski Ön Asya Topluluklarında Yazı ve Dil Etkileşimi", *Pamukkale University Journal of Social Institute*, S. 4, 2009.

Kınal, Firuzan, "Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi" *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.7, S.12, 1969.

—*Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998.

Kononov, Andrey Nikolayevich, *Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Semantiği*, Çev. Reshida Adzhumerova-Emine Atmaca, Gazi Türkiyat, ss. 185-204, Güz 2015/17.

Kopcke, G., "The Cretan Palaces and Trade", *The Function of the Minoan Palaces*, R. Hagg ve N. Marinatos, (Eds), Stockholm, ss.255-259, 1987.

Kramer, Samuel Noah, *Sümerler*, Çev. Özcan Buze, Kabalcı Yayınları, 2002.

—*Tarih Sümer'de Başlar*, Çev. M. İlmiye Çığ, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Kuhrt, Amelie, *Eskiçağda Yakındoğu*, Çev. Dilek Şendil, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.

Lang, M. / Crosby, M., *The Athenian Agora*, Vol. 10, *American School of Classical Studies at Athens*, New Jersey, 1964.

Lacoste Yves, *İbni Haldun Üçüncü Dünyanın Geçmişi Tarih Biliminin Doğuşu*, Çev. Mehmet Sert, Sosyalist Yayınları, İstanbul, 1993.

Leacock, Eleanor (Der.), "Introduction" to Frederick Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State*. New York: International Publishers, 1972.

Levi, Peter, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, III. CİLT Eski Yunan, Çev: Neşe Erdilek, İletişim Yayınları, İstanbul, 1987.

Levi-Strauss, Claude, *Modern Dünyanın Sorunları Karşısında Antropoloji*, Çev: Akın Terzi, Metis Yayınları, İstanbul, 2014.

Locke, John, (2012a), *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, Çev. Fahri Bakırcı, Ebabil Yayınları, 2 Baskı, Ankara, 2012.

Locke, John, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, Çev. Aysel Doğan, İlya Yayınevi, İzmir, 2012.

Maisels, Charles Keith, *Uygarlığın Doğuşu*, Çev.: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.

Mann, Michael, *İktidarın Tarihi: Başlangıcından 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları*, Çev. E. Saraçoğlu vd., C.1, Phoenix Yayınları, Ankara, 2012.

Marks, Karl /Engels, Friedrich, *Komünist Manifesto*, Çev. Nail Satlıgan, Yordam Yayınları, İstanbul, 2017.

Massey, Doreen, *For Space, The Open University*, Sage Publishing, London, 2005.

Mauss, Marcel, *Armağan Üzerine Deneme -Arkaik Toplumlarda Değiş Tokuşun Biçimi ve Nedeni*, Çev.Nihan Özyıldırım, Alfa yayınları, İstanbul, 2016.

McGovern, P. E., *Uncorking The Past, The Quest For Wine, Beer, and Other Alcoholic Beverages*, Berkeley- Los Angeles- London, University of California Press, 2009.

McMahon, G., *Instructions to Priests and Temple Officials. The Context of Scripture*, 1, 2003.

McNeills, William H., *Dünya Tarihi*, Çev. Adam Şenel, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

Meda, Dominique, *Emek: Kaybolma yolunda bir Değer mi?*, İletişim Yayınları, 1995.

Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Yayınevi, Bursa, 2009.

Mieroop, Marc Van De, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*, Çev. Sinem Gül, Dost Yayınları, Ankara, 2006.

— *Babil Kralı Hammurabi*, Çev. Bülent O. Doğan, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2. Bası, İstanbul, 2017.

Mumford, Lewis, *Tarih Boyunca Kent*, Çev. Gürol Koca-Tamer Tosun, Ayrıntı yayınları, 2013.

Naiboğlu, Nihan, Kentleşmenin Kökeni: Mezopotamya'da İlk Kentler, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (20), ss. 211-224, 2019.

O'Grady, Selina, *Ve İnsan Tanrıyı Yarattı*, Çev. Melih Pekdemir, Ayrıntı Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2020.

Okandan, Recai Galip, *Umumi Amme Hukuku Dersleri*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1952.

Oppenheimer, Franz, *Devlet* (Çev. Alaeddin Şenel/ Yavuz Sabuncu), Engin Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Özdoğan Mehmet, *Neolitik Adlanmasının Düünden Bugüne Değişen Tanımı*, Azerbaycan Arkeologiyası, C. 21, No.1, 2018.

Özdoğan Mehmet, Neolitik Çağ-Neolitik Devrim -İlk Üretim Toplulukları Kavramının Değişimi ve "Braidwoodlar, *TÜBA Arkeoloji Dergisi*, VII, ss.43-51, 2004.

— *Kurumlaşmış Bir Süreç Olarak Ekonomi*, Çev. Y. S. Tezel, Ankara 1992.

Özbudun, Sibel, "Göbeklitepe, Bize Neyi Anlatıyor", 2015, <https://sibelozbudun.blogspot.com/2015/11/gobeklitepe-bize-neyi-anlatiyor.html#ixzz6yJv6U7Tp>, (20.06.2020).

——Marksizmin Başyapıtları (19. Yüzyıl), Kolektif Bilim ve Gelecek Kitaplığı- Başyapıtlar ve Öncüler Dizisi, 2013. <https://sibelozbudun.blogspot.com/2013/07/friedrich-engels-ve-ailenin-ozel.html>. (Er: 07.06.2021).

Özbudun, Sibel/ Uysal, Gülfem, *50 Soruda Antropoloji*, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul, 2012.

Özcan, Mehmet Tevfik, *İlkel Toplumlarda Toplumsal Kontrol*, Özne Yayınları, 1998.

Özüdoğru, Ş., Antik Çağ Kentlerinde Siyasi, Sosyal, Kültürel ve Ticari İşlevli Bir Mimari Form: Agora, *Ayrıntı Dergisi*, C3, Sayı 22. 2015.

Özkazanç, Alev, "Devletin Örgütlenmesi", *Siyaset Kavramları Kurumları Süreçleri*, Ed. Yüksel Taşkın, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Pirenne, Henri, *Ortaçağ Avrupasında Ekonomik ve Sosyal Durum*, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2013.

Pritchard, E. Evans, *Sosyal Antropoloji*, Çev. Fuat Aydın, İrfan İnce, Muharrem Kılıç, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Polanyi, K., *Büyük Dönüşüm* (Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri), Çev. Ayşe Buğra İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2009.

Politzer, Georges, *Felsefenin Başlangıç İlkeleri*, Alter Yayıncılık, Ankara, 2010.

Richardson, M. E. J., *Hammurabi's Laws: Text, Translation and Glossary*, 2000.

Rosen, Michael / Wolff, Jonathan, *Siyasal Düşünce*, Çev. S. Çalışkan-H. Çalışkan, Dost Yayınları, Ankara, 2006.

Rousseau, J. J., *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine*, Çev. Hakan Zengin, Morpa Yayınları, İstanbul, 2003.

Sahlins, Marshall, *Taş Devri Ekonomisi*, Çev. T. Doğan-Ş.Özgün, Bgst Yayınları, İstanbul, 2010.

Schneider, Harold K., *Livestock and Equality in East Africa*, Indiana University Press, Bloomington, Indiana, 1979.

Schmitt, Carl, *Siyasal Kavramı*, Çev. E. Göztepe, Metis Yayınları, 2006.

Seçkin, Çiğdem, Aristoteles'in Politika Felsefesinde İnsan, https://www.academia.edu/35754862/Aristotelesin_Politika_Felsefesinde_%C4%B0nsan?

Sedillot, Rene, *Değiş Tokuştan Süpermarkete*, Çev. Esat Nermi Erendor, Dost Yayınları, Ankara, 2005.

Service, Elman R., Classical and Modern Theories of the Origins of Government, Ronald Cohen & Elman R. Service (Edited by) *Origins of the State The Anthrology of Political Evolution, Institute for the Study of Human Issues*, Philadelphia, 1978.

Smith, Adam, *Milletlerin Zenginliği*, Çev. Haldun Derin, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2006.

Sombart, Werner, *Burjuva*, Çev. Oğuz Adanır, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017.

Sunar, Lütfi, *Marx ve Weber'de Doğu Toplumları*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012.

Şenel, Alaeddin, *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

——— *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları 504, Ankara, 1982.

——— “İnsanlık Tarihi Perspektifinden Neolitik Devrim, Şeflik ve Devletin Kuruluşunu Yeniden Değerlendirmek”, *Bilim ve Gelecek Dergisi*, S.180, Şubat 2019.

——— *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2002.

——— “Oppenheimer'ın Fetih Kuramı”, *Bilim ve Gelecek Dergisi*, S.163, Eylül 2017.

——— “Tarihçesi, Psikolojisi, Sosyolojisi, Felsefesi, İdeolojisi ve Teknolojisi ile Savaş”, *Bilim ve Gelecek Dergisi*, 12 Ekim 2019.

Uygun, Oktay, *Devlet Teorisi*, XII Levha Yayınları, Gözden Geçirilmiş 7. Baskı, İstanbul, 2020.

Ülken, Hilmi Ziya/ Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, İbni Haldun, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1940.

Veyne, Paul, *Yunanlılar Mitlerine İnanmışlar Mıydı?*, Çev. Mehmet Alkan, Dost Kitabevi, 2003.

Vigna, Paul – Casey, Michael J., *Kriptopara Çağı*, Çev. Ali Atav, Buzdağı Yayınları, Ankara, 2020.

Weatherford, Jack, *Para*, Çev. İnönü Korkmaz, Maya Kitap, İstanbul, 2019.

Wilkinson, T. J., *Archaeological Landscapes of The Near East*. The University of Arizona Press, Tucson, 2003.

Wilson, Woodrow, *İdarenin İncelenmesi*, Çev. NurŞat, Liberte Yayınları, 2018.

Wittfogel, Karl August, *Oriental Despotism: A Comparative Study Of Total Power* New Haven, Yale U.P., 1964.

Wright, Henri T., "Toward an Explanation of the Origin of the State", içinde *Origins of the State The Anthrology of Political Evolution*, Ed. Ronald Cohen/ Elman R. Service, *Institute for the Study of Human Issues*, Philadelphia, 1978.

Wycherley, R. E., *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?*, Çev. Nezih Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.

Tanilli, Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası (İnsanlık Tarihine Giriş) I İlk Çağ*, İstanbul, 1984.

TDV *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991.

Tiryaki, S. Gökhan, *Yeni Hitit Sanatı Üzerine İkonografik Araştırmalar (1): Üzümlük Salkımı ve/veya Başak Filizi Taşyanlar*, Cedrus I, 2013.

Thorley, John, *Athenian Democracy*, Taylor&Francis e-Library, London, 2005.

Tok, Gökhan, “Antik Çağın Tüccarları: Fenikeliler” *Tübitak Bilim ve Teknik*, Subat 2001.

Zabunoğlu, Yahya K., *Devlet Kuramına Giriş*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2015.

İnsanlık milyonlarca yıllık tarihinin sadece son 5 bin yılında devletli bir toplum içinde yaşamıştır. İnsanların gündelik hayatının her aşamasını belirleyen, doğrudan veya dolaylı olarak bireyin yapıp-ettiği her şeyle ilgilenen, halk için/halka rağmen çıkardığı yasal düzenlemeler aracılığıyla bütün davranış ve düşüncelerimizi kuşatan, eğitim ve diğer ideolojik araçlarla algılarımızı oluşturan devlet organizasyonunun ortaya çıkmasından önce insanlar devlet olmadan da yaşayabilmişlerdi.

Nitekim avcı-toplayıcılar için mal biriktirme çabası saçma bir teşebbüs olarak değerlendirilmekte; hatta bir ahlâken olumsuz bir edim, bir sapma ve anomali durumu olarak görülmekteydi. Çünkü bu toplulukların yaşadıkları yerlerdeki yiyecek rejimleri dengeli ve yeter derecede bol ve çeşitliydi. Bu nedenle sefalet bir yana, bu toplumlar günde 3-4 saat çalışıp tüm ihtiyaçlarını karşılayabilen, geri kalan zamanlarını sosyalleşme, dinlenme, eğlenme ve oyun aktivitelerine ayıran bolluk toplumlarıdır. Bolluk toplumu genelde tarımsal üretime geçmiş toplumlar için söylenen bir tanımdır; fakat avcı-toplayıcılar tarıma geçiş yapmış topluluklarına göre daha az açlık ve kıtlıkla karşılaşmışlardır. O halde herkesin sahip olduğu ok, yay, sepet ve bazı süs eşyaları dışında özel mülkiyetin olmadığı, yöneten-yönetilen ayrımının oluşmadığı avcı-toplayıcı dönemde insanlar neden özgürlük ve eşitliğe dayalı toplum yapılarını bırakıp ceberrut devleti icat ettiler? Sosyal, kültürel, ekonomik, dinsel ya da askeri farklılaşmaların oluşmadığı toplumların devletli bir topluma geçişlerinde temel dinamikler ve unsurlar nelerdi? Homo sapiens insan, otorite/iktidar toplaşmasına izin verilmeyen toplum yapısından örgütlü, hiyerarşik ve kurumsallaşmış toplumsal yapıya ne zaman, nasıl ve neden geçti? Bazı coğrafyalardaki bazı toplumlar devletli hale gelirken, diğerleri bunu neden yapmadı/ yapamadı? Devletli toplumu kuran unsurlar, iç dinamiklerin mi yoksa dış dinamiklerin mi etkisiyle ortaya çıktı? Toplumun içine gömülü olan iktidar, nasıl oldu da toplumdaki ayrılarak, topluma yabancı bir zümrenin eline geçti? Bu bölünme ya da farklılaşmanın kaynağı Rousseau'nun ifadesiyle "uğursuz bir rastlantı" mıydı?

İlk devlet organizasyonu kent devleti olarak örgütlendiği için elinizde tuttuğunuz kitap kent devletin kökenlerine inmek suretiyle bu soruların cevaplarını aramaktadır.

www.urzeniyayinevi.com

9 786257 647663

www.kulturelcalismalar.com

sarmalkitabevi